

ELBOGEN

2022

MALMÖ KULTURHISTORISKA FÖRENINGIS ÅRSSKRIFT

ELBOGEN
MALMÖ KULTURHISTORISKA FÖRENINGS
ÅRSSKRIFT
2022

Bidrag till tryckningen av denna skrift har lämnats av Malmö Förskönings- och Planteringsförening.

Omslagsbild: Ebbas Hus: Köket med zinkvask och den gamla synliga vattenledningen. Dörren åt gården med utedassets smala dörr rakt fram.

– Foto: Andreas Rasmussen, Malmö Museer. Fig. 23, s. 25.

Ansvarig utgivare: Malmö Kulturhistoriska Förening

Redaktion: Rita Rohlin, Stefan Ersgård, Christian Kindblad, Kerstin Martinsdotter, Anders Reisnert.

© Artikelförfattarna och Malmö Kulturhistoriska Förening

Författarna är ensamma ansvariga för sina uppsatsers innehåll.

Formgivning: Rita Rohlin och Jessika Lindgren

Tryckeri: Åtta45, Malmö

Malmö 2023

ISSN 1 102-2892

Innehåll

Författarpresentation	5
Ebbas Hus – Malmös minsta museum <i>Av Gun Johansson Elfström</i>	7
Vinterpalatset i Malmö – ett anarkistiskt aktivitetshus 1987–1989 <i>Av Fredrik Egefur</i>	33
Smittkoppsepedemin i Malmö <i>Av Åke Norström</i>	63
Hjälmarekajen på 1930-talet – en bildberättelse <i>Av Anette Sarnäs och Kerstin Martinsdotter</i>	97
Det hängde på håret – lite om Malmös tidigaste perukmakare <i>Av Anette Sarnäs</i>	101
När Skånska hovrätten flyttade till Malmö 1917 <i>Av Kjell Å Modéer</i>	131
Kampanilen med klockspel <i>Av Inger Lindstedt</i>	147
Nytt från Malmö stadsarkiv 2022 <i>Av Suzanne Sandberg</i>	181
Nytt från Malmö Museer 2022 <i>Av Pontus Wiahl och Helene Ceplitis</i>	189
Nytt från Biblioteken i Malmö 2021 <i>Av Rita Rohlin</i>	193
Malmö Kulturhistoriska Förening Verksamhetsberättelse 2021	201

Författarpresentation

Ceplitis, Helene, fil.dr i genetik. Utställningsproducent på Malmö Museer. Senaste ”Sexus – en utställning om biologiskt kön”. Nästa utställning är ”Från idé till nobelpris”.

Egefur, Fredrik, fil.dr i historia, forskare vid Lunds universitet. Arkivchef vid Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

Johansson Elfström, Gun, intendent för de kulturhistoriska samlingarna på Malmö Museer. Pensionär sedan 2018.

Lindstedt, Inger, professor emerita, Medie- och kommunikationsvetenskap, Malmö universitet. Ordförande i Malmö Förskönings- och Planteringsförening.

Martinsdotter, Kerstin, arkivarie. Tidigare arbetat som arkivpedagog på Malmö stadsarkiv. Hedersdoktor vid Malmö universitet.

Modéer, Kjell Å, professor emeritus; rättshistoria. Gästprofessor i rättsvetenskap Luleå tekniska universitet, 1977–2007 professor i rättshistoria vid juridiska fakulteten Lunds universitet.

Norström, Åke, förste arkivarie på Riksarkivet i Stockholm 2011–2021. Tidigare arbetat som bl.a. biträdande stadsarkivarie på Malmö stadsarkiv.

Rohlin, Rita, fil.mag. i ekonomi/organisation. Redaktör för Elbogen sedan 2000. Sekreterare och administratör för Malmö Kulturhistoriska Förening.

Sandberg, Suzanne, fil.mag. i historia. Stadsarkivarie på Malmö stadsarkiv. Tidigare arbetat på Landsarkivet i Lund.

Sarnäs, Anette, arkivarie på Malmö stadsarkiv. Tidigare arbetat som arkeolog för Malmö Museer (15 år) och på Kalmar och Jönköpings länsmuseum samt Göteborgs stadsmuseum.

Wiahl, Pontus, Koordinator på Malmö Museer, enheten för lärande och upplevelser.

Ebbas hus

– Malmös minsta museum

AV GUN JOHANSSON ELFSTRÖM

Inledning

Ebbas hus är ett litet gathus på Snapperupsgatan 10 i Malmö. Ett idag nästan osannolikt ”dockhus” inklämt mellan sina betydligt högre betonggrannar. Huset ligger på en tvärgata till Djäknegatan, bakom Carolikvarteren och är idag det enda som finns kvar av stadsdelens gamla småhusbebyggelse. Husets utseende är i stort sett oförändrat sedan 1870-talet med utedass, kallvatten, gaskök, vedspis och jordkällare. Det är en liten pärla med högt kulturhistoriskt värde.

Husets ägare fröken Ebba Olsson och hennes svägerska Rut Olsson skänkte 1984 huset till kommunen för att bevaras som museum. Då hade tre generationer av Ebbas familj bott här under sammanlagt 110 år.

1985 fick jag möjlighet att träffa den då 86-åriga Ebba över kaffe och kaka i hennes nya lägenhet på Spångatan. Jag fick absolut inte använda bandspelare eller ta några foton på henne. Under samtalet var hon dock mycket pratsam och vi tittade i fotoalbum. Ebba berättade i detalj om livet på Snapperupsgatan, hur huset

Fig. 1. Ebbas hus. – Foto: Andreas Nilsson, Malmö Museer.

varit möblerat, hennes uppväxt, arbete, familj och grannar. Det var en berättelse med värdefull information. Men samtalet lämnade ett lite vemodigt intryck av en kvinna som aldrig kunnat leva ett självständigt liv.

Samma år fick jag uppdraget att arbeta med en antikvarisk restaurering av huset. Ett antikvariskt drömsprojekt som kom att bli mitt viktigaste och mest givande uppdrag under min tid på Malmö museer.

Efter Ebbas död donerades alla familjens personliga papper, foton, fastighetshandlingar, kvitton, brev, dagböcker med mera till Malmö Museer och museet fick då också möjlighet att förvärva familjens möbler. År 1998 fick vi också tillfälle att intervjua Ebbas svägerska Rut Olsson.

Längs Snapperupsgatan

Snapperupsgatan är en av de få gatorna från det medeltida Malmö som finns kvar i huvudsakligen samma sträckning. Gatan omnämns redan 1532 som Snaporpe stredet, senare Snappegatan, ”det stredet som ligger vid Snapperup” och Snapperupsgården. Namnets betydelse är oklar och skulle möjligen kunna härröra

Fig. 2. Den smala stenlagda Snapperupsgatan ner mot Timmermansgatan. Bilden är tagen från Djäknegatan 1936. – Foto: Sydsvenskan, Bilder i Syd AB.

från det medeltida fiskeläget Skvalperup.¹ Den smala gatan utgick från Djäknegatan, krökte sig ner mot sydöst och slutade vid befästningsvallarna i stadens utkant. Samma år som gatan omnämns finns sex små bodar, Snapperops bodar på södra sidan av gatan.² I början av 1700-talet verkar fortfarande bara tre tomter vara bebyggda på denna sida men på gatans norrsida fanns en rad småhus österut.³ I ett av dem bodde stadens ’nattaman’. Hans uppgift var att tömma stadens latriner på nätterna, ta hand om döda djur och avliva sjuka hundar och hästar. Ett yrke som stod längst ner på skalan i staden, och han föraktades och skyddes av alla.⁴

År 1864 döptes kvarteret söder om Snapperupsgatan till Ellenbogen, tyskarnas och Hanseaternas namn på Malmö under 1300-talet. 1797 anlade den välkände handelsmannen Frans Suell en klädesfabrik som fick namnet Concordia (= Enigheten) i detta kvarter. Det var en stor investering

Fig. 3. Utmed Snapperupsgatan låg småhusen uppradade tätt intill varandra på de smala tomtremsorna. Vid pricken finns Ebbas hus. Tvärs över gatan i kv. Rundelen låg Hospitalet. Utsnitt över Malmö av A.U. Isberg karta 1875.

och fabriken utrustades med moderna engelska maskiner som producerade ylletyger och fint kläde. Fabriken brann 1808 och stora värden gick förlorade.⁵

När befästningsvallarna revs och planades ut i början av 1800-talet växte staden med nya gator och kvarter. Timmermansgatan, vid Snapperupsgatans slut, tillkom 1807 och fick namn efter alla timmermän som då bodde här.⁶ Ett bredare parti av gatan fick i folkmun namnet "Sladdertorget". Här fanns en vattenbrunn och platsen blev en naturlig mötesplats för samtal och skvaller, liksom ett ökänt ställe för prostitution. Samtidigt anlades en ny gata, Fabriksgatan utmed kv. Ellenbogens östra sida.

Under 1800-talet kantades Snapperupsgatans södra sida av små envåningshus som beboddes av hantverkare och arbetare. Husen är mestadels byggda i korsvirke och ofta nästan identiska, 4–6 fack långa och med en standardplan som bestod av förstuga, spiskammare, kök och rum. Tomterna gick djupt in i kvarteret, med en liten have, en odlingslott bakom huset och ofta med ett uthus, s.k. luta eller hodda.

1908 delades kv. Ellenbogen i två delar när Baltzarsgatan förlängdes åt öster. Timmermansgatan bytte då namn till Baltzarsgatan.⁷ De små fallfärdiga gatuhusen i hörnet av Snapperupsgatan och Baltzarsgatan rivs och 1912 uppförs här ett stort hörnhus i flera våningar. Tio år senare rivs ytterligare tre småhus på Snapperupsgatan och 1921 byggs ett tegelhus på tomterna. Hit flyttar Åbergs Kafferosteri.

En institution som kom att påverka livet på Snapperupsgatan och bidra till dess dåliga anseende var Hospitalet eller Asylen för sinnessjuka och sinnesslöa. Utmed hela Snapperupsgatans norrsida löpte ett tre meter högt träplank för att förhindra insyn till den slutna enheten. Hospitalet, som flyttades hit 1675, upptog större delen av kv. Rundelen. Innanför planket fanns förutom sovsalar, matsal och ekonomibyggnader också en stor park och fruktträdgård.⁸ På gårdsplanen stod en stor kastanj. Vid hörnet av Djäknegatan och Snapperupsgatan låg Hospitalets kyrkogård. På Hospitalet vårdades 1873 "85 sjuke af mankön och 90 af qvinkön".⁹ I samband med att Hospitalet byter namn till Asylen 1879 flyttas de "botbara" patienterna till det nybyggda Lunds Hospital (senare S:t Lars sjukhus). Asylen stängdes 1928 och de kvarvarande patienterna flyttades då till det nybyggda Östra Sjukhuset.

Fig. 4. Snapperupsgatan mot Djäknegatan ca 1910. Närmast står troligen Ture Olsson på trappan till Ebbas hus och längre ner murare Perssons son Erik den långa. – Foto: Malmö Museer.

Det gick många rykten om vad som försiggick bakom planket och folk fantiserade om skriken man hörde. Genom kvisthål i planket kunde nyfikna kika in i hopp om att få se en glimt av de intagna och från tvåvåningshusen kunde man se in i parken. Äldre Malmöbor berättar att de som barn brukade slänga ner smörgåsar till "tosingarna" och hur de förundrade sett en man som var albino med kritvitt hår och en snurrande kvinna med danssjuka.¹⁰ Ebba Olsson hade en manlig bekant på Hospitalet som hette Måns. Varje julafton kom han och ville träffa "fruns fröken" som han kallade henne. Ebba bjöd in honom på kaffe på tu man hand. Mitt emot familjen Olssons hus fanns en bred port i planket för transporter. Innanför låg en lådfabrik där patienterna arbetade. Varje gång en lastbil skulle in eller ut körde den in i Olssons trappa, berättade Ebba.

En annan verksamhet som inte förbättrade Snapperupsgatans rykte var Concor-diaträdgården, en restaurang och ölservering som öppnades 1889 på Djäknegatan. Källarmästaren Pehr Ohlsson köper fastigheten 1895 och döper etablissemangt till Concor-diaträdgården. Inne i kvarteret uppfördes en musikpaviljong samt kägelbanor och biljardlokal.¹¹ Trädgården hade fullständiga spriträttigheter och blev mycket populär, drog till sig mycket folk, men bidrog också till stök och otrygghet.

Det var säkert en livlig trafik av överförfriskade personer längs Snapperupsgatan nattetid och det är inte svårt att föreställa sig vad planket utmed gatan då användes till. Utöver entrén från Djäknegatan fanns också en ingång till trädgården via ett plank vid Sladdertorget. I närheten låg några småhus där det idkades prostitution. Dit det lär det ha funnits en direktingång genom ett hål i Concordiaträdgårdens häck.¹² Ebba berättar att i deras grannhus i öster som byggdes 1887 fanns en finare bordell som kallades "Parisersalongen".

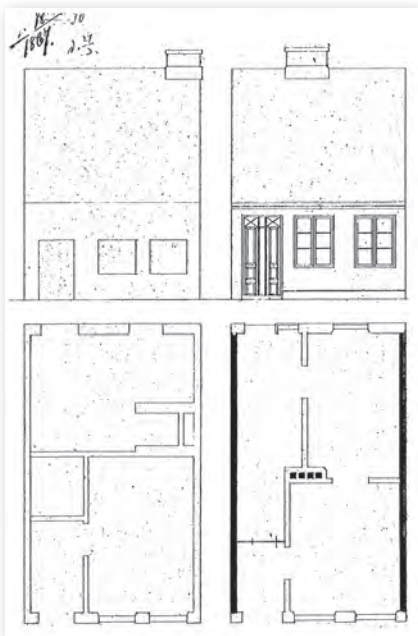
1904 upphörde alkoholserveringen. Malmö Werlds-Goodtemplars Byggnads AB köper anläggningen, och Concordiaträdgården blir nykterhetsrestaurang. Trädgården fortsatte med en mer familjär verksamhet med omtyckta teaterföreställningar som leddes av Hallin & Hellqvist. Här fanns också en dansbana med dans varje söndageftermiddag, tombolor och gottekiosk berättar en kvinna som då bodde på Fabriksgatan.¹³ 1909 flyttade cafésserveringen till Snapperupsgatan 20. Verksamheten stängde 1942.¹⁴

Det lilla huset

På de gamla tomterna nr 196–198 stod redan 1532 sex små bodar. "Hans Tomes aff 6 boder uti Snaparpestredet".¹⁵ Dessa bodar återkommer på samma plats genom hela 1500-talet.¹⁶ I danska köpstäder betecknar bod på medeltiden små enkla hus avsedda för fattiga.¹⁷ År 1692 beskrivs en föregångare till Ebbas hus på tomten. Huset är av korsvirke och "af 4 fack ett loft högt her afdelt een stue, ett kiök, een forstuge, der uti een afdelning till inkvartering. Een hage 34 aln lång, bredder efter husets lengde". Det vill säga ett hus i huvudsak lika med huset som finns idag.¹⁸

Dagens hus kan förmodas vara byggt 1778 samtidigt med sin lilla tvilling i väster som revs 1968. Det går att följa husets historia genom bevarade köpebrev och brandförsäkringsbrev till sent 1700-tal. År 1798 säljer repslagare Conrad Tideman huset på tomt 198 till Frans Suell, som köpt upp fastigheter och startat klädesfabrik i kvarteret året innan. Kanske hyrdes det ut till någon av hans fabriksanställda.¹⁹ 1821 köper Suells svärson handlaren Lorentz Kockum "hälften av huset, ¼ gård i Snapperupsgården och tillika hälften av den luta, uthus som hör till samma hus".²⁰ Sannolikt är fastigheten större och huset sammanbyggt med ett identiskt spegelvänt grannhus med gemensam rökstock.

1823 köper arbetskarlen Anders Andersson huset av Kockum. I ett brandförsäkringsbrev från 1838²¹ beskrivs huset då som ca. 60 år gammalt, som tyder på att det skulle vara uppfört omkring 1778, vilket stämmer med grannhuset som anges vara byggt detta år. Husets längd åt gatan är 7,5 aln = 4,5 m och bredden eller djupet är 14 alnar = 8,4 m. Tomten är på totalt 80,5 m² och boytan ca. 40m². Fasaderna är av tegel och mellanväggar av korsvirke i ek med fack av bränd sten.

Fig. 5. Ombyggnadsritning 1867 för tomt XVI kv. Ellenbogen. Trappan till vinden i förstugan flyttas till köket och nås bakom en smal dörr. Köket blir en korridor och två rum avdelas, ett åt gården och ett åt gatan. Fasaden får en pardörr med överljus och två större fönster. – Källa: Stadsbyggnadskontorets arkiv.

Taket är av vingsten och understruket. Gavlar av furukorsvirke med fack av bränd sten, skiljeväggar av furukorsvirke med fack av obränd sten (lersten).

1864 köper gjuteriarbetaren Carl Wilhelm Hagström huset av Anders Anderssons sterbhus för 800 riksdaler.²² 1867 ansöker han om bygglov för ombyggnad. Huset genomgår nu en del större förändringar och får sitt nuvarande utseende. Murstock och skorsten placeras centralt i huset vilket möjliggör uppvärmning av flera värmekällor. Tidigare delade huset rökstock med grannhuset i väster.

1870 värderas huset i ett brandförsäkringsbrev till 1000 riksdaler. 1872 säljer Hagström det nyrenoverade huset till stadsmätare Jöns Olsson för 2000 riksdaler.²³ Det vill säga mer än dubbelt mot vad Hagström köpte det för. Fastigheten har nu tomtnummer XVI och adress Snapperupsgatan 26. Hagström köper ett nytt hus längre neråt gatan på nr 12.

Familjen Olsson

Jöns Olsson, Ebba Olssons farfar, föddes 1831 i byn Kyrkoskog söder om Vismarlöv i en familj med åtta barn. Föräldrarna var åbon Ola Andersson och pigan Karna Andersdotter. Som tolvåring förlorar Jöns inom loppet av några månader båda föräldrarna och äldste brodern Anders.²⁴ Jöns placeras som fosterbarn och arbetar sedan som dräng i trakten. Han beger sig till Malmö 1852 och två år senare har arbetskarl Jöns Olsson köpt ett hus på Kirsebergsvången. Han gifter sig 1854 med pigan Anna Persdotter från Vismarlöv.²⁵ Äktenskapet får en olycklig början. Knappt två månader efter vigseln föds deras första barn, Olof Peter som dör i slag tre månader gammal. Barnadödligheten var hög och Jöns och Anna förlorar ytterligare fyra småbarn. Tre barn överlever spädbarnstiden, Carolina född 1858, Olof Peter 1860 och Lorentz Lambert 1865. Olof kommer att bli Ebba Olssons far.

Jöns Olsson blir stadsmätare 1864 och i en sparad anteckning är noterat "Jag blef mätare den 16 april 1864 och avlade eden den 30 april. Gick till laget den 26 juni 1864". Familjen flyttar då in till Gamla staden, först till Kvarngatan 6 och senare till Lilla Kvarngatan.²⁶

1872, samma år som Jöns köper huset på Snapperupsgatan säljer han sitt hus på Kirsebergsvången till arbetskarlen Hans Larsson för 700 riksdaler.²⁷ I omgivningarna runt Snapperupsgatan bor vid denna tid flera av Jöns mätarkolleger.²⁸ Redan en vecka efter husköpet söker Jöns bygglov för att uppföra en brädluta, hodda på gården. Byggnaden är avsedd för avträde med flyttbara kärl och vedbod. Under halva lutan görs en grundmurad källare för matkällare och förråd.²⁹ På vinden byggs en takkupa med fönster åt gården. Kupan förses med ett vinsch-hjul för att kunna hissa upp möbler till rummet, eftersom det är omöjligt att bära dem genom den smala vindstrappan. I taket ovanför kaminen i gårdsrummet tar Jöns upp ett hål och sätter in en ventil så att varmluft kan strömma upp till sovrummet på vinden. Här sover bröderna Olof och Lambert. Jöns och Anna sover i utdragssoffan i matrummet och Carolina troligen i rummet åt gatan. Jöns hemmasnickrade köksinredning är en omgjord gammal byrå med klaff upptill och luckor i ena lådan. Maten lagas på vedspis. Bredvid ytterdörren till gården finns ett smalt skafferi och under vindstrappan skåp för städsaker och porslin.

Dottern Carolina blir sömmerska och gifter sig 1884 med smedmästaren Gustaf Ljungbeck. De flyttar till Västergatan/Norra Vallgatan. Paret får fem barn, Tage, Gerda, Anna, Emmy och Alf Gunnar. Carolina blir änka 1907 då Gustaf dör 56 år gammal.

Sonen Lambert är handelsbiträde på klädesfirman Axel Petersons eftr. som han senare övertar. Han gifter sig 1894 med Elise Granat i Lund. De adopterar Inez, dotter till en av Elises släktingar.

Fig. 6. Jöns Olssons familj 1867–68, fr.v. Olof, Jöns med Lambert, Anna och Carolina. Bakom står fosterdottern Anna Holmkvist. – Foto: Malmö Museer.

Olof, Ebbas far, går till sjöss 17 år gammal som jungman på briggen Fredrik från Helsingborg. Efter några år till sjöss blir han skeppstimmerman, och är då bosatt i Köpenhamn och Hamburg. 1889 flyttar han hem igen till föräldrarna på Snapperupsgatan och anställs på Kockums skeppsvarv som skeppstimmerman. Hans sjömanskista och timmermansverktyg finns idag kvar på vinden i Ebbas hus.

1893 blir Olof ställföreträdande stadsmätare för sin sjuke far. Jöns skriver till Magistraten 1896 och säger upp sin tjänst. Samma dag ansöker Olof om tjänsten och blir ordinarie 1897 och stadsmätarförman 1899.³⁰

Stadsmätarna i Malmö var ett ämbete som funnits sedan medeltiden. Mätarnas uppgift var att med opartiska ögon kontrollera mått och vikt på torra varor som spannmål, kalk, stenkol och krita som skeppades in till och ut från staden.³¹ Mätarna var edsvurna inför Magistraten. Ett formaliserat reglemente för verksamheten infördes 1899.³² Mätarna tillsattes av Poliskammaren och hit redovisades journaler över utförd mätning och vägning. Här deponerades också inträdesavgiften till mätarlaget. Stadsmätarkontoret låg vid Hjälmarekajen på Jakob Bagges gata och var öppet för allmänheten dagligen kl. 06–18. Antalet mätare var vid 1900-talets början runt 50 varav 5–7 förmän. Mätarlaget ägde sin egen utrustning av vågar, vikter och måttkärl som kontrollerades regelbundet. Verksamheten pågick till 1950-talet.

I maj 1898 förlovar sig Olof Olsson med pälssömmerskan Anna Sundblad, han var 38 år och hon 22. Paret gifter sig samma år och flyttar till Fabriksgatan 9. Hur och var de träffades är inte känt. Anna hade gått på hushållsskola och hennes vackert präntade kokbok finns bevarad på Malmö Museer

Dottern Ebba Sofia Olsson föds 4/10 1899. I almanackan har Olof skrivit ”Fröken kom 9.28 eftm.”. 1904 flyttar familjen till Stadt Hamburgsgatan nära Gustav Adolfs torg.³³ Två år senare 1906, föds lillebror Ture och Ebba börjar i första klass på Västra skolan.

Ebbas mor Anna Sundblad var född 1876 och uppväxt på Sylgatan 4 i Östra Förstaden, ungefär där Fredriksbergsgatan ligger idag.³⁴ Fadern, husägaren och gjuteriarbetaren, Wilhelm Sundblad dog 1882 bara 45 års gammal. Modern Johanna f. Englund försörjde sig sedan på en liten bröd- och mjölkaffär och drev

Fig. 7. Stadsmätarna hade en personlig sigillstamp med mätarens initialer och Stadsvågens emblem. Jöns makulerade sigill och sonen Olofs. – Foto: Mats Gustavsson, Malmö Museer. MM 610626:004-005.

Fig. 8. Jöns och Anna Olsson utanför köksdörren på baksidan. 1890-tal. – Foto: Malmö Museer.

Fig. 9, 10, 11. Från vänster Anna Sundblad och Olof Olsson 1890-tal, barnen Ebba och Ture ca. 1910. – Foto: Axel Sjöberg, Malmö Museer.

Fig. 12. Olofs ådringsmålade skjutsdörr mot köket och nydragna kuloledningar. – Foto: Andreas Nilsson, Malmö Museer.

hökeri fram till 1905 när hon flyttar från huset. Anna hade fyra äldre syskon; brodern Carl, maskinist, Eva och Betty som arbetar på Yllefabriken tills de gifter sig och Sofia som flyttar till Amerika 1887.

Farmor Anna dör i cancer 1901 och efterlämnar en nätt besparing. Samma år flyttar hushållerskan Matilda Björk, kallad Tilda, in för att hand om Jöns. Tilda var liten och spinkig och månade mycket om Jöns som hon kallade Mätaren, berättade Rut.

Jöns Olsson avlider 1911, på sin 82:a födelsedag. Han testamenterar en summa till Tilda för hennes boende på Tjänarinnehemmet vid Johanneskyrkan. Samma år köper Olof huset och löser ut sina syskon för en summa av 2 666 kr och 67 öre.³⁵ Han övertar också nästan hela möblemanget. Efter tomt-sammanslagningar längs gatan är adressen nu Snapperupsgatan 10. Anna var inte glad åt flytten. Hon tyckte alltid att

Snapperupsgatan ”var en tråkig gata” med dåligt rykte på grund av prostitutionen. Hon kände också obehag för patienterna på Asylén, berättade Ebba.

När Olofs familj flyttar in rustas huset upp, vilket går att följa i sparade kvitton från hantverkare och materialinköp. Gas installeras omkring 1911. Gasugnen som familjen tagit med från Stadt Hamburgsgatan kompletteras med ett gaskök. Eventuellt kan Jöns redan ha dragit in vatten men ett kvitto på en vattenkran från 1916 visar att åtminstone då fanns vatten i huset. Olof konstruerar en skjutsdörr mellan matrum och kök för att få mer möblerbar yta. Dörren mellan matrum och gaturum, eller salongen som rummet kallades, tas bort. I dörröppningen hängs ett yllederaperi. Kakelugnen plockas ner. Under en period värms rummet av en mitraljös, en slags kokskamin. En lång period hölls rummet ouppvämt. Elektricitet dras in runt 1920.

Under resten av 1900-talet gör man endast underhållsarbeten. Tömning av latrin och sopor var ett delikat problem. Efter att Godtemplarlogen byggt sin möteslokal med brandgaveln kloss intill hoddan fanns ingen infart till gården. Dasstunnan måste bäras genom köket. Ebba berättar att hon var så rädd att de skulle glömma tömningen att hon haft ett snapsglas på skänken för att muta latrintömmaren.

Fig. 13. Familjen Olsson firar jul i matrummet 1919. Fr.v Anna, Ebba, Olof och Ture. Fotogenlampan hänger över matbordet. El installeras på egen bekostnad kort därefter. – Foto: Malmö Museer.

Även leveranser av koks skedde via köket så "att kokssäcken alltid nuddade taklampan". I hoddans fasad fanns ett särskilt nedkast för koks till källaren.

Så länge barnen var små sov hela familjen i vindsrummet. Ebba och Ture i utdragbara järnsängar "dragsängar" utmed ena väggen. När Ture växer görs en öppning i väggen in till råvinden så att sängen kan förlängas och byggas in i ett skåp. Under en tid värms rummet upp av ett fotogenelement av märket Asmega. Någon gång på 1920-talet inreder man ett nytt sovrum på vindsvåningen. Yttertalet isoleras och en brädvägg avdelar rummet mot vindstrappan. Rut berättade att på 1930-talet sov Ture och Olof i sovrummet, Anna i utdragssoffan i matrummet och Ebba förmodligen i det nya rummet.

Under första världskriget arbetade Olof nästan dag och natt. Familjen hade god ekonomi och en standard som låg över många andra familjer på gatan. Ebba berättade att "intet fattades dem". I salongen stod ett möblemang i mahognyfanér med soffa, bord, stolar, spegelskänk, och skrivbord. Kusinerna tyckte alltid att farbror Olof hade så fina möbler med sidentyg. Födelsedagar och högtider firas med släkten. Familjen verkade vilja vara "lite förmer" ansåg några av grannarna.

Fig. 14. Ture längst till höger med kamrater på gården, Ebba och Anna står bakom, ca. 1917. – Foto: Malmö Museer.

Av tradition gick Olof med mätarlaget varje lördag eftermiddag på Savoy och drack kaffe och punsch. Här hade de stambord och av pondus var herrarna uppklädda i hög hatt och rock. Över punschen satt de och pratade om vad som hänt under veckan.

Det fanns gott om affärer i området. Familjen handlade livsmedel hos Nyströms på Stortorget, eller Olssons på Sladdertorget. Fukt och grönt köptes på Drottningtorget och bröd i brödvagnen på Stortorget.

Ebba berättade om en dramatisk olycka i hamnen runt 1920. En last skulle lossas och Olof var med ombord. Där fanns också kaptenen med sina brorsbarn som var tvillingar. Ungarna sprang omkring och såg inte lastkranen. Olof fick tag i dem, men ett av barnen slet sig loss och sprang mot kranen och dödades. Olof räddade sig och det andra barnet genom att kasta sig ned i ett lastrum. De överlevde men Olof skadade sig svårt i fötterna. Efter olyckan drabbades han kort därefter av stroke och lämnade mätarlaget 1927. Olof var sjuklig tills han avled i januari 1942.

Ture som också kallades Olle gick på Borgarskolan. Han var scout och beskrevs som en glad och social kille med många kamrater. På sommaren när familjen tog ut hundralitersgrytan för att skölja tvätt på gården passade Ture och kamraterna på att ta sig bad. Han cyklade ofta ner till 2-öresbadet, kallbadhuset vid Kockums, med sin kamrat Ossian bak på pakethållaren. Ture hade en terrier som hette Jutta och i familjen fanns också kanariefåglar.

*Fig. 15. Under somrarna satt familjen ofta på gården och drack kaffe och handarbetade.
Fr.v Ebba, Anna och Rut, 1940-tal. – Foto: Malmö Museer.*

Efter konfirmationen började Ture som smedlärning hos Ljungmans smidesfirma. Ett hårt arbete för en nykomling i kortbyxor och skolmössa berättar hans fru Rut. Ture tar arbete som bilmekaniker och blir sedan verkmästare på Volvo och på Postens bilverkstad. 1930 träffar Ture den 18-åriga studentskan Rut Månsson från Limhamn som blir rikstelefonist. Ture bor hemma tills de gifter sig 1936 och flyttar då till Rosendalsvägen på Almedal. När han köpt egen bil på 1930-talet tog han ofta med hela familjen på utflykter till Bokskogen eller Bosjökloster. Ture och Rut fick inga barn.

Ebba var duktig i skolan och ville fortsätta i Tekla Åbergs flickskola för att kunna ta studenten. Det ville inte pappa Olof. Besviken valde hon istället en "pojkskola", Malmö Tekniska yrkesskola i två terminer. I tioårsåldern dansade hon balett för fru Lange under några år men Ebba berättade att hon var ganska ensam under tonåren. 1918 började hon som elev hos modisten Selma Olsson & eftr. i Malmö. Ett år senare är hon modist och arbetar bl.a. hos Bergmans hattaffär i Malmö och under 1927–1932 hos Lundbergs Kapp- & Modeaffär i Lund. Hon avslutade sin yrkesbana 1934 i Vetlanda på Modemagasinet Vera.³⁶ Som skäl att sluta uppgavs sjukdom på

anställningsintyget. Hon flyttade tillbaka hem och stannade kvar hos föräldrarna. Detta blev ett avgörande beslut för resten av hennes liv. Ebba förblev ogift.

I vårt samtal nämner Ebba några av grannarna på gatan. Nästan vägg i vägg med Olssons låg Åbergs kafferoasteri som ofta spred en lite bränd kaffedoft som Ebba inte tålde. I fastigheten fanns också Bobbi, en vit pudel som kunde gå på två ben och Johan, en markatta med grön kofta. Djuren förevisades ibland för förtjusta barn på gatan. Grannar i väster var orgelbyggare Henriksson, släkt till systrarna Maj och Aisa Hemberg som köpte detta hus 1953, murare Persson, café Concordia, instrumentmakare Österberg som också gjorde proteser till Malmö sjukhus, sömmerskan Dagmar Holmer. I ett hus näst längst ner på gatan bodde ”Kvistamannen” som drev upp blommande kvistar om våren som han sålde för skyltning till ekiperingsbutiker.³⁷ På hörnet mot Djäknegatan fanns Knislinge Skofabriksaktiebolag och senare affären Resia.

Familjens gårdsplen var en liten oas om somrarna och här odlade Anna mycket blommor bl.a. rosor och julrosor. En stor blå hortensia lyckades överleva museets renovering.

1934 började Ebba hjälpa Anna som hade hemarbete för snörmakerifirman Svensson & Co som låg på Husargatan. Firman tillverkade snörmakerier, tofsar, agraffer, puskor och fransar i silke för dekor på kläder och hemtextil. Företaget flyttade senare till N. Grängesbergsgatan. Anna fick folkpension 1943 och Ebba fortsatte på firman till 1970-talet. Inkomsten var mycket blygsam, 1946 hade Ebba en årsinkomst på 1 830 kronor.

Ebba och Anna förde minutiösa kassaböcker och sparade alla kvitton. Huset togs väl omhand och Ture hjälpte dem ekonomiskt. Ebba gjorde själv små reparationer, målade väggar och tjärade hoddans tak. Det hängde alltid prydliga gardiner och stod välskötta krukväxter i fönstren. När Anna dog 1961, 85 år gammal, gjordes inget arvskifte mellan Ture och Ebba. I ett brev till barnen skriver Anna att Ebba ska få bo kvar om hon vill.³⁸ Ebba levde ensam i huset i ytterligare 22 år och verkade ha levt kvar i sin gamla värld, ett stillsamt liv bakom spetsgardinerna. Moderniteter som elspis, toalett eller TV varken ville hon eller hade resurser att installera. Nyheter och politik som intresserade henne kunde hon följa via radio och tidningar. Enligt modern nöjde sig Ebba med det lilla och hade små materiella krav. Allt var bra som det var. Hon köpte sällan nytt utan klädde sig i lite ålderdomliga plagg och bar håret i knut. 1973 installerades i alla fall elradiatorer i rummen.

Många har undrat varför huset aldrig såldes. Det har inte saknats intressenter. Strax efter Olofs död på 1940-talet ville firman Svensson & Co köpa huset för att införliva fastigheten med Godtemplarlogens fastighet som de köpt för att bygga en ny fabrik.³⁹ Ebba var positiv men Ture sa nej.

Fig. 16. Ebba Olsson (motvilligt fotograferad) på återbesök i det tomma huset 1985. – Foto: Lena Wilhelmsson, Malmö Museer.

1960 efter att många av småhusen utmed gatan rivits ville Ebba sälja. Hon ansökte om en lägenhet på Dahlgrenska stiftelsen, en välgörenhetsstiftelse där obe-medlade och de som hade svårt med försörjning kunde få gratis bostad. Ansökan beviljades men Ebba svarade samma dag och tackade nej med hänvisning till sin sjuka mor.⁴⁰

1968 erbjöds Ebba och Ture att sälja till Nya Systemaktiebolaget inför bygget av Läkarhuset Ellenbogen. Ebba skulle få en lägenhet på Baltzarsgatan. Allt verkade klart men Rut berättade att Ebba plötsligt tackade nej när hon fick veta att lägenheten låg ovanför Läkarhusets röntgenavdelning. Enligt Rut upplevdes Ebba ofta som nyckfull och mycket envis. Hon stannade kvar i huset under byggalarm dunkade pålkranar och starka byggstrålkastare. Ebba var nyckfull och mycket utsatt och ensam under denna tid och hennes dagböcker visar att hon mådde mentalt väldigt dåligt.

I början av 1980 talet drabbades hon av en liten stroke och Roald Larsen som skötte hennes deklarationer blev hennes gode man. Han insåg att hon måste flytta och 1983 ordnade han en nyrenoverad lägenhet på Spångatan. Samma år dog hennes bror Ture och Ebba lämnade huset och tog med sig hela bohaget. Roald Larsen var engagerad i bevarande av den äldre bebyggelsen i Malmö och föreslog att huset skulle bevaras och skänkas till Malmö Museum. Ebba och hennes svägerska Rut Olsson samtyckte båda till detta förslag. I april 1984 skrev Ebba till kommunstyrelsen i Malmö och erbjöd dem huset som gåva och 28 augusti togs beslut i Malmö Kommunfullmäktige att tacka ja till gåvan och ett gåvobrev utfärdades.⁴¹

Ebba Olsson avlider vid midsommartid 21/6 1988.

Rivningarna

Under 1960- och 1970-talen tar de stora saneringarna av äldre bebyggelse i Sverige fart. Totalsanering, förtätning och storskalighet blev ledorden och ekonomisk lönsamhet helt styrande. Det ansågs för dyrt att spara enstaka hus som trots ålder var i bra skick. För Malmö blev priset högt, stora delar av den medeltida stadsdelen i Caroli-kvarteren förlorades när grävskeporna jämnade all bebyggelse, hela kvarter och smågator med marken.

1935 påbörjades rivningen av Asylen och bebyggelsen utmed Djäknegatan. Vid utgrävningar hittades benrester från Asylens gamla kyrkogård. Utmed Djäknegatan uppfördes ett stort modernt huskomplex och genom kvarteret drogs 1938 en ny gata, Rundelen.⁴² Samma namn fick den större grönyta som sparades i mitten av kvarteret där Asylens stora kastanj fick stå kvar med sin sexkantiga inbjudande bänk runt stammen. Efter att ha stirrat in i ett plank i 25 år fick nu familjen Olsson och övriga boende längs gatan en betydligt trevligare utsikt. Rundelen blev dock

Fig. 17. I slutet av 1950 talet rivs bebyggelsen utmed Djäknegatan / Snapperupsgatan ned till Concordiapalatset. Endast familjen Olssons och systerarna Hembergs välvärdade hus, granar sedan ca 1780 står kvar. – Foto: Malmö Stadsarkiv.

inte bara en grön oas i den allt växande betongstaden utan en plats som drog till sig mycket av så kallade "A-lagare". Kastanjen föll 1998 men ersattes av en ny och idag är platsen en lekpark.

Resterande bebyggelse i kvarteret utmed Baltzarsgatan revs på 1970-talet och ersattes med nya bostadshus. Vid arkeologiska utgrävningar 1977, som jag själv deltog i, hittades häst- och hundkranier efter nattamannens verksamhet på 1700-talet. Arkeologerna åt ofta lunch tvärs över gatan på populära Mandarin house, f.d. Åbergs kafferosteri. Lunchen kostade då 11,75 kr.

I kv. Ellenbogen byggs 1961 det stora kontorskomplexet Thulehuset (försäkringsbolaget Thule). Några av rivningstomterna lämnas öde som bilparkeringar. 1968 försvinner de kvarvarande äldre husen i denna del av kvarteret. Nu har systerarna Hemberg sålt sitt hus och flyttat till lägenhet på Baltzarsgatan och deras lilla hus, vägg i vägg med Ebbas, skopas bort.

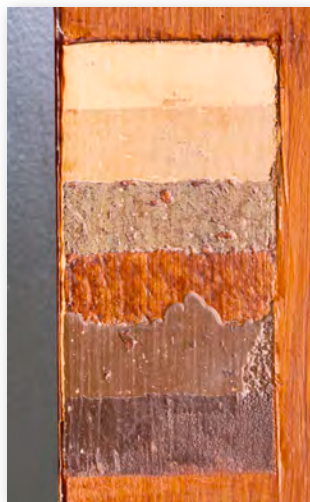

En långsam resa

I januari 1985 fick Malmö Kommun lagfart på fastigheten. Förvaltningen av huset och nödvändiga åtgärder skulle handläggas av Malmö Museer i samråd med Fastighetskontoret.⁴³ På våren gjorde museet en fotodokumentation av hela huset.

Jag fick uppdraget att göra en beskrivning av huset och ta fram ett antikvariskt åtgärdsprogram för restaureringen.⁴⁴ Föga anade jag då att uppdraget med Ebbas hus skulle följa mig under 5 år. Som intendent på museets Stadshistoriska avdelning hade jag arbetat med restaureringen av Hedmanska gården i slutet av 1970-talet.

Avsikten med restaureringen var att spegla en tidstypisk bostad med enkel standard från tiden 1910-talet då Olof Olssons familj flyttade in. Förutsättningarna kunde inte varit mer gynnsamma och husets autenticitet var hög eftersom tiden i huset i stort sett stått stilla sedan ombyggnaden 1867. Inga större ingrepp var gjorda under 1900-talet. Huset dokumenterades och beskrevs avseende material, ytskikt och kvarvarande inredning. Det letades rester av gamla tapeter och gjordes färgtrappor på snickerier.

Fig. 18. Färgtrappa på köksdörr som visar vilka kulörer dörren tidigare haft. – Foto : Andreas Nilsson, Malmö Museer.

Fig. 19. Fasaden åt gatan med murverk i bedrövligt skick efter cementputs på 1950-talet. Fasaden lagades upp innan den putsades med ett hydrauliskt kalkbruk. – Foto: Viveca Ohlsson, Malmö Museer.

Fig. 20. Gatufasaden kalkfärgas av författaren. – Foto: Viveca Ohlsson, Malmö Museer.

Fig. 21. Kakelugnsmakare Larsson monterar upp kakelugnen som en gång stått i "lutan" på Hedmanska gården. – Foto: Viveca Ohlsson, Malmö Museer.

I åtgärdsprogrammet lades stor vikt vid att bevara husets kulturhistoriska värde. Att bevara skevheter i väggar, buktiga tak, slitna snickerier och alla små originaldetaljer. Husets bruksspår efter människor och tid skapar tillsammans den tidstypiska helhet som annars aldrig kan återskapas. Vi skulle alltså inte räta ut, bygga bort och eftersträva perfekta ytor utan arbeta efter en "laga och lappa"-filosofi.

Många arbetsmoment fick diskuteras igenom på plats då så många faktorer påverkade. Jag kom att tillbringa väldigt många timmar i huset. Flera gånger för att hindra hantverkare att göra ett för perfekt jobb och vilja riva bort för mycket. Huset blev nästan som ett andra hem och det var inte svårt att känslomässigt engagera sig till hundra procent.

Från början hade nog museet en lite naiv förhoppning att huset endast skulle behöva mindre reparationer och förnyelse av ytskikten. Någon grundligare teknisk undersökning gjordes inte även om man kunde befara att problem av teknisk art kunde dyka upp under projektets gång. Arbetet skulle bedrivas inom Malmö Museers ekonomiska ramar. Det fanns inga anslagna medel för material eller arbetskraft, endast för inköp av möbler. Arbetskraften bestod av några "gubbar" från Arbetsbyråns arbetslag som var resurs för Malmö Museer för handräckning av olika slag. Tillsammans med sin arbetsledare hade de kontor i det lilla gula huset i svängen på Malmöhusvägen. Restaureringsarbetet blev på så sätt helt beroende av tillgången på arbetskraft vare sig det gällde okvalificerade eller utbildade hantverkare.

På hösten revs moderna material ut och putslagning av tak och väggar i rummen kom i gång till glada toner från den transistorradio som placerades på fönsterbänken redan första dagen. Tyvärr dök strax problem upp. Golvet i köket visade sig vara helt uppruttet. Golvbrädorna kastades och Jöns hemtillverkade köksinredning plockades ner och sparades. Golvet grävdes ur och dränerades. Vi hade träffat på husets största problem, fukten i väggarna. Under 1986 tog Fastighetskontoret hand om arbetet med att göra nytt avlopp, ny brunn och pumpgrop på gården. Gårdens cementering och tegelklinkers togs bort och gårdsplanen sänktes, dränerades och fick kullerstensläggning. Hortensian som stod mitt på gårdens räddades kvar.

1987 anlätade Kronvalls skorstenar för att mura om skorstenen och lägga om det läckande yttertak. Begagnade vingtegel köptes in för blygsamma 300:-. Sedan stod arbetet stilla och det kändes då som ljusår innan det var dags för målning och möblering.

1988 tog vi nya tag med en snickare och en målare från museet på deltid. Vi sökte också medel från Flensburgska fonden och från Malmö Förskönings- och Planteringsförening, som tillsammans beviljade 115 000 kr till restaureringen. Nu kunde vi köpa in arbetsinsatser från professionella hantverkare. Vid denna tid fanns inga krångliga upphandlingsrutiner utan jag kunde fritt välja erfarna duktiga hantverkare, varav några var pensionerade. På våren anlätades en firma som knackade ner all puts på gårds- och gatufasad.

Snart stod huset nyputsat och med nymålade fönster och dörr i en mörkgrön linoljefärg, i samma nyans som på Jöns och Annas tid. Under sommaren deltog jag i en kurs i kalkfärgning som Riksantikvarieämbetets anordnade på St. Gertrud i Malmö. På hösten kalkade jag och museets målare Roland de nyputsade fasaderna på Ebbas hus. Vi valde en mild gul färg som huset haft runt sekelskiftet och blandade själv färgen av kalkdeg, vatten och guldockrapigment.

Fig. 22. Salongen med spegelskänk och familjeporträtt. På golvet linoleummattor från rivningskåkar. – Foto: Bilder i Syd AB.

Fig. 23. Köket med zinkvask och den gamla synliga vattenledningen. Dörren åt gården med utedassets smala dörr rakt fram. – Foto: Andreas Rasmussen, Malmö Museer.

När Jöns och Anna bodde i huset hade det stått en kakelugn i salongen. Den togs bort när Olofs familj flyttade in. Nu kändes det dags att åter förse rummet med en värmekälla. Från kommunens förråd hämtades en magasinerad liten vit kakelugn. Den passade bra även om den var lite kort i rocken.

I matrummet togs en emaljerad 40 tals-kamin bort. Den ersattes med en äldre järnkamin av den typ som funnits tidigare. Likaså sattes en liten kamin in i sovrummet. I köket såg muraren Nils Wilhelmsson till att ett nytt spisfundament murades upp för den lilla vedspisen som köptes hos Heimers under 2:a världskriget. Huset var också i behov av nya elledningar. Min ambition var att installera tidstypiska kuloledningar. Till stor lycka fick jag kontakt med två pensionerade elektriker, Gustav Månsson och Östen Gröhn. Gustav gjorde ett nytt godkänt elschema över den nya eldragningen. Han tillhandahöll också ett lager av obegagnad kuloledning, kopplingsdosor av porslin, vägguttag och strömbrytare. Snart löpte de nybockade metallklädda kuloledningarna längs taken.

Fig. 24. Sovrummet på vinden med fönster åt gården och de skänkta järnsängarna. – Foto: Andreas Rasmusson, Malmö Museer.

Slutligen kunde hoddan på gården repareras med bidrag från byggföretaget NCC. Fasaden som var ett lappverk lagades upp och ett nyttillverkat fönster sattes på plats. Utedasset skrubbadess och väggarna kläddes med spännpapp målad med limfärg. Då det inte var lämpligt att använda dasset för vår framtida verksamhet installerades en separat kemtoa. Taket på hoddan och vindskupan fick ny tjärpapp och kupan fick ny zinkplåtsbeklädnad.

Äntligen var vi framme vid målning, tapetsering och möblering, varje husrenoverares dröm. Ytbehandlingarna utfördes helt med gamla traditionella färgtyper. Limfärg till taken, linoljefärg för snickerierna och kalkfärg till putsade ytor. I alla rum fanns slitna ådringsmålade dörrar som behövde återställas. Till detta krävdes professionella dekorationsmålare och Sune och Jan Rudnert tog sig an den uppgiften.

Kökets väggar målades i en grön linoljefärg populärt kallad "Kockumsgrön" som funnits på väggarna redan då Jöns och Anna bodde här. Jöns hemmatillverkade köks-

inredning fick ny ådringsmålning, en ny ”begagnad” zinkvask och diskbänk sattes in. De gamla vattenledningarna och kranen bibehölls liksom gasledning, gasmätare och gaskök. Jöns tallrikshylla med Annas kryddburkar hängdes tillbaka på väggen.

I den lilla förstugan byggdes ett smalt skåp av begagnat material för att dölja elskåpet och den nya vattenmätaren. På 1930-talet hade förstugan stöpplade väggar i grön/beige, men vi valde en lejongul nyans. Brandtavlan och den gamla hatthyllan sattes tillbaka tillsammans med Ebbas gamla svarta kappor och Olofs käppar. På dörren hängdes mässingsskylten med texten: ”O. Olsson stadsmätare” tillbaka.

Matrummet och salongen tapetserades med nytryck av tidstypiska tapeter. På museet fanns en mängd rullar med tapetbårder som passade i mönster och färg. Bakom kamin och kakelugn gjorde jag en stöpplingsmålning i limfärg. Sovrummet på vinden som Ebba kallade mansardvåningen, tapetserades med en nytryckt tapet som jag aldrig blev riktigt nöjd med. Det var därför inte svårt att tacka ja till en omtapetsering av rummet när huset 2007 lånades ut till inspelningen av Jan Troells film *Maria Larssons eviga ögonblick*. Filmteamet ville ha en mörkare och ”intimare” tapet för en sängkammarscen med Mikael Persbrant. Det blev en finsk handtryckt tapet som matchades med passande tapetbård. Rummet fick ett nytillverkat fönster med löstagbara fönsterposter. Det sovrums som inreddes på 1920-talet togs bort för att kunna hålla koll på yttertak och för att ur pedagogisk synvinkel kunna visa ett tegeltak på öppen läkt. Resten av vinden lämnades oinredd. Det fanns inga sovrumsmöbler bevarade från familjen. När huset öppnades gjorde vi ett upprop till besökarna med en önskelista. Högst på listan stod två utdragbara barnsängar i järn och en man på Näset hörsammade önsksningen. Vi kunde också komplettera med fler skänkta föremål och inköp från antikbodar.

Den största utmaningen inför färdigställandet blev att hitta gamla linoleummattor, korkmattor till golven. Ebba poängterade att Olssons aldrig haft skurgolv och trasmattor utan linoleummattor i alla rum. Jag och mina hantlangare begav oss ut på spännande skattjakter till kommunens kvarvarande rivningskåkar. Förutom begagnad pärlspont, zinkvask till köket, fönsterhaspar och lås var siktet inställt på gamla mönstrade linoleummattor. I kvarteret Clara vid Föreningsgatan hittade vi slutligen de åtråvärda linoleummattorna i så pass stora bitar att det räckte till golven på bottenvåningen och den lilla förstugan. Materiellt fullständigt värdelösa, men så betydelsefulla för den kulturhistoriska miljön.

De möbler och föremål som förvärvades efter Ebbas död stod till sist åter placerade på exakt samma plats där de en gång stått i familjen Olsson hem. Någon möjlighet till ommöblering fanns inte. Ebbas mor Anna beklagade sig ofta över detta när de bodde här. Endast den svarta piedestalen eller ”pelaren” i salongen fick byta plats då och då. Familjeporträtten, Jöns oljetryck, väggklockan och fotogenlampan hängdes på plats, Olofs pipburk och Ebbas toiletteaskar placerades på skänken.

Välkommen in

Det lilla museet öppnade 1991 och kallades först Snapperupshuset men fick senare kort och gott namnet Ebbas hus. Ett huvudsyfte med gåvan var att visa barn hur man levde förr. Museet hade höga ambitioner och ville levandegöra besöket för barnen. Vi såg framför oss barn som lagade gröt, sopade golv och såpade tvätt på gården. Det fungerade förstås praktiskt bara för små barngrupper av förskolebarn. Tyvärr blev det omöjligt att ta emot hela skolklasser.

Under hösten 1991 spelades TV3:s adventskalender *Skurt i Lillhuset* in i Ebbas hus. Varje dag visades julföremål från museets samlingar och museipersonal fick spontant agera skådespelare. Den reslige regissören Bengt Roslund fick gå dubbelvikt under inspelningen i det låga huset.

Ebbas hus har under alla år varit öppet för allmänheten under onsdag eftermiddagar och för bokade visningar av mindre grupper. Camilla från museet, husets egna ”husfru”, har under många år välkomnat besökarna, berättat om huset, skött städning, blommor och pyntning till högtider. Ebbas hus blev snabbt ett mycket populärt och älskat besöksmål med besökare från alla världens hörn. I gästböckerna finns många tacksamma kommentarer över att huset har bevarats, minnen som väckts och en stark känsla av att komma hem på besök till familjen Olsson.

“Vilket underbart hus! Inte kunde man väl tro att så mycket fanns innanför denna lilla gula fasad. Tack för att ni bevarat denna miljö”

Tyvärr har glädjen över huset inte bestått. Runt millennieskiftet var fuktproblemen tillbaka och då gjordes större åtgärder genom avfuktning och uttorkning. Ändå återkom problemen och tvingade Malmö Museer att 2019 stänga Ebbas hus och tömma det på möbler. Nu väntar Ebbas hus på renovering och på att öppna igen.

Noter

- ¹ Ljungberg, s. 89.
- ² Kyrkans räkenskaper, tomt 197–198.
- ³ Johan Hesselgren, karta 1713.
- ⁴ Gudmundsson, Elbogen 2009, s. 92.
- ⁵ Isberg, s. 196.
- ⁶ Ljungberg, s. 93.
- ⁷ Ljungberg, s. 40.
- ⁸ Isberg, s. 194.
- ⁹ Malmö Adresskalender 1873, s.14.
- ¹⁰ Byahornet 3 1975, s. 2.
- ¹¹ Isberg, s. 200.
- ¹² Malmö Stads historia V, s. 51.
- ¹³ Rydberg, brev, Ebbas hus verksamhetsarkiv.
- ¹⁴ Malmö stads historia V, s. 54.
- ¹⁵ Kyrkans räkenskaper, tomt 198.
- ¹⁶ Bager excerpter, tomt 198.
- ¹⁷ Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, band 2, s. 31.
- ¹⁸ Magistratens besiktningsinstrument 1692.
- ¹⁹ Köpehandling 1798, E. Olssons arkiv 2.
- ²⁰ Köpehandling 1821, E. Olssons arkiv 2.
- ²¹ Brandförsäkringsbrev 1838, Skånska Brand, E. Olssons arkiv 2.
- ²² Köpehandling 1864, E. Olssons arkiv 2.
- ²³ Köpehandling 1872, E. Olssons arkiv 12.
- ²⁴ Husförhörslängd 1833–1850, s. 310, Hyby kyrkoarkiv.
- ²⁵ Husförhörslängd 1854–1859 ÖF 39 s.227, Caroli kyrkoarkiv.
- ²⁶ Husförhörslängd 1865–1869, kv. Rostock XVIII, s. 63, Caroli kyrkoarkiv.
- ²⁷ Säljbrev 1872, E. Olssons arkiv 12.
- ²⁸ Malmö Adresskalender 1879.
- ²⁹ Bygglovshandling 1872, E. Olssons arkiv 13.
- ³⁰ Brev till Magistraten 1896, E. Olssons arkiv 13.
- ³¹ Nordisk familjebok, s. 906.
- ³² Stadsmätarbok, E. Olssons arkiv 13.
- ³³ Husförhörslängd 1907–1912 kv. Stadt Hamburg V, s. 280, S:t Petri kyrkoarkiv.
- ³⁴ Husförhörslängd 1883–1897 kv. Ernst IV, s. 19, S:t Pauli kyrkoarkiv.
- ³⁵ Köpehandling 1911, E. Olssons arkiv 1.
- ³⁶ Arbetsintyg 1934, E. Olssons arkiv 3.
- ³⁷ Sydsvenska Dagbladet Snällposten 3/7 1972.
- ³⁸ Brev 1944, E. Olssons arkiv 8.
- ³⁹ Brev Svensson & Co 1942, E. Olssons arkiv 2.
- ⁴⁰ Brev Dahlgrenska stiftelsen 1960, E. Olsson arkiv 8.
- ⁴¹ Gåvobrev kopia, Ebbas hus verksamhetsarkiv.
- ⁴² Ljungberg, s. 83.
- ⁴³ Brev från Fastighetsnämnden om lagfart, Ebbas hus verksamhetsarkiv.
- ⁴⁴ Antikvariskt program, Ebbas hus verksamhetsarkiv.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Intervjuer:

Intervju med Rut Olsson 1998, Malmö Museer.

Samtal med Ebba Olsson 1985, Malmö Museer.

Arkiv

Malmö stadsarkiv

Caroli kyrkoarkiv.

Einar Baggers excerpter tomt nr. 198.

Magistratens besiktningsinstrument 1692.

S:t Petri kyrkoarkiv.

S:t Pauli kyrkoarkiv.

Landsarkivet Lund

Hyby kyrkoarkiv.

Malmö Museer.

Ebba Olssons arkiv, volym 1–12.

Ebbas hus verksamhetsarkiv.

Johansson, Felix, Ebbas hus Kulturmiljösektionen rapport 2018:3

Stadsbyggnadskontorets kart-och ritningsarkiv, Malmö.

Tryckta källor

Tidningar:

”Gatufolket”, (i: *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 3/7 1972).

Övrig Litteratur

Gudmundsson, Staffan, ”Nattamannen – vidskepelsens frukt” (i: *Elbogen* 2009, Malmö Kulturhistoriska Förening).

Isberg, Anders, *Handbok med uppgifter och förklaringar till A. U. Isberg S:rs historiska karta över Malmö stad av år 1875*, 2a uppl., utg. 1922, Sydsv. kliché, Malmö, 1923.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, band 2, 1957.

Ljungberg, Leif, *Gatunamnen i Malmö*, 1960.

Malmö Stads historia, Band IV, 1985.

Malmö Stads historia, Band V, 1989.

Nordisk familjebok.

Persson, Gertrud: ”Minnesbilder från Snapperupsgatan i Malmö för 50 år sedan”, (i: *Byahornet*, 3, 1975).

Vinterpalatset i Malmö

– ett anarkistiskt aktivitetshus 1987–1989

AV FREDRIK EGEFUR

Utgångspunkter

Vinterpalatset var en förening och ett aktivitetshus som utgjorde ett centralt inslag inom Malmös alternativa och vänsterpolitiska miljö mellan 1987 och 1989. Huset fanns beläget på Vintergatan 2 i Malmös hamnområde och sammanslutningen var, enligt de drivandes egen utsaga, en anarkistisk förening. Både huset och det omgivande kvarteret är försvunna nu, men låg inte långt från Slagthuset som fortfarande finns kvar. I huset drevs pub- och caféverksamhet, här arrangerades konserter, föreläsningar och filmvisningar, det sändes närradio och publicerades fanzines och flygblad, med mera. Den överordnade idén var att inkomsterna skulle användas för att skapa ett sydsvenskt center för anarkistisk propaganda och annan vänsterinriktad politisk verksamhet. Så blev dock inte riktigt fallet, utan den omfattande mixen av kulturaktiviteter är förmodligen bättre ihågkommen idag än de mer uttalade politiska aktiviteter som genomfördes.¹

Vinterpalatset var en del av internationell rörelse med försök att skapa kulturella frizoner för unga och andra vänsterpolitiskt sinnade, där grupperna i städer som Amsterdam, Västberlin och Köpenhamn var omfattande. Ofta skedde detta genom husockupationer. Men trots att Vinterpalatsets aktivister uttryckligen menade sig vara inspirerade av i första hand den danska militanta husockupationsrörelsen BZ, och ofta reste över sundet för att besöka ocku-

Fig. 1. Vinterpalatsets logga. – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

perade hus och deltaga i aktiviteter, så drevs det egna huset i ett lagligt rivningskontrakt med Malmö stad. Det verkar inte heller ha varit särskilt vanligt med konflikter med myndigheterna, istället var man noga med att ansöka om tillstånd för försäljning av alkohol, närradiosändningar och andra delar av verksamheten. När kontraktet på huset löpte ut 1989 valde man inte att försöka ockupera det eller agera aggressivt mot polis och myndigheter, istället lämnade man lokalerna utan bråk och bedrev under några år en mindre omfattande verksamhet på caféet Svarta katten på Bergsgatan.

Denna period av Malmös historia är inte särskilt väl undersökt och det material som används är inte tidigare använt. Då 1970-talet ofta ses som ett mer radikalt politiskt decennium och 1980-talet som ett mer högerinriktat är det viktigt att analysera hur det lokala perspektivet i en traditionell arbetarstad som Malmö såg ut. Malmö ligger som bekant närmast kontinenten i landet och brukar vara tidiga i att anamma internationella politiska trender, så verkar även ha varit fallet ifråga om kontakter med den europeiska husockupantrörelsen. Men vad skedde i den lokala malmökontexten när denna trend nådde staden?

Som analysverktyg vill jag använda mig av sociologen Håkan Thörns resone-mang kring ”folkhemsanarkister” som han utvecklat vid en studie av den mång-åriga kampen för att bevara kvarteret Haga i Göteborg. Han menar att under den socialdemokratiska hegemonins era så agerade även de grupperingar som stod längst till vänster oftast inom de rådande samhällsstrukturerna.

Under det tidiga 1990-talet förändrades sedan den alternativa vänstermiljön, i Malmö låg en mer militant autonom grupp låg bakom en långvarig och kontroversiell ockupation av ett hyreshus vid Värnhem, den så kallade Borgenockupationen. Ett generationsskifte hade uppenbarligen ägt rum. I det perspektivet kunde gruppen som drev Vinterpalatset, med blandade åldrar – flera av aktivisterna var närmare 30 än 20 år, och några till och med äldre – ses som en bro i Malmö mellan de progressiva rörelserna på 1970-talet och den yngre och mer aggressiva autonomscen som utvecklades på 1990-talet.

Fig. 2. Illustration Pia Svensson. – Källa: Brand nr 7/86.

Artikeln bygger på tre typer av källor. Först och främst Vinterpalatsets kvarlämnade material, som finns bevarat på Arbetarrörelsens arkiv i Skåne. Detta är intressant på så sätt att det bland annat innehåller välskrivna och detaljerade protokoll från möten där gruppen ofta själva resonerar kring sina aktiviteter, likväl som korrespondens med myndigheter. Men här finns även fanzines, pamfletter, affischer med mera. För det andra artiklar från nischade tidningar från 1980-talet som *Total-Brand* eller *Magazin April*, som vid några tillfällen rapporterade om Vinterpalatset. För det tredje nyligen genomförda intervjuer av mig med tre ledande aktivister som nämns i protokoll eller skrivit i ovanstående tidningar: Lasse (föreningens första ordförande), Tim och Karin.²

Fig. 3. "Medlemskort Vinterpalatset". – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

Historisk bakgrund

Under det tidiga 1980-talet präglades flera nord- och västeuropeiska storstäder av en omfattande husockupantscen. Mer eller mindre militanta grupper i städer som Amsterdam, Västberlin, Zürich eller London lyckades hålla hus, eller hela kvarter, under längre tid. Den här rörelsen byggde i sin tur på erfarenheter som den radikala vänsterrörelsen gjort under 1960- och 1970-talet. Men ett signifikant skifte ägde rum runt 1980 i den europeiska rörelsen, om 1960- och 70-talets vänstervåg ofta byggde på en tro på storskaliga politiska samhällsförändringar så var 1980-talets aktivister mer fokuserade på praktiska handlingar i nuet än storslagna teoribyggen. Inte heller var kopplingen till universitet och studenter, som var så tydlig under 1960-talet och dess efterspel, densamma utan den breda massan av aktivister var hämtade från både medel- och arbetarklassen. Det går sannolikt inte heller att tänka sig 80-talets aktivismiljö utan dels det inflytande som punkvågen utgjorde, med sin Do it yourself-präglade utgångspunkt (DIY), dels reaktionen mot den mer dogmatiska, Marxist-Leninistiska, 1970-talsvänstern som vid den här tidpunkten förde en tynande tillvaro.³

Under första halvan 1980-talet började så den här föryngrade vänsterrörelsen att märkas av ordentligt och aktionsmetoderna spred sig över Västeuropa, främst till storstäder men även till medelstora och mindre dylika.⁴ Husockupantsrörelsen överlappade generellt sett med andra närliggande rörelser vid samma tidpunkt såsom miljö- och djurrättsrörelsen eller den nya fredsrorelsen.⁵ De flesta av de här

aktivistgrupperna använde sig av ockupationen av en eller flera byggnader som en startpunkt, eller en slags infrastruktur, för att arrangera och organisera andra politiska aktioner. Så småningom, när husockupantrörelsen alltmer inkorporerade kampen mot rasism, mot kärnvapen, och mot nedskärningar i välfärden, kort sagt formade ett mer komplett ideologiskt, eller subkulturellt, paket, så började beteckningen "autonoma" oftare att användas för att beteckna rörelsen. Detta belyste också kopplingarna till de radikala 1970-talsrörelserna, särskilt den italienska *Autonomia*-rörelsen.⁶

Men det fanns också exempel på hur aktivister började samarbeta med myndigheter i olika städer. Flera "squats" legaliserades till exempel i Amsterdam. På vissa platser, där myndigheter och/eller media var särskilt fientliga, valde dessutom vissa aktivistgrupper att hyra lokaler och använda dem som autonoma centra. Detta ansågs stundtals som en kapitulation från andra delar av rörelsen, men å andra sidan spelade dessa autonoma sociala centra i allmänhet en viktig roll i olika städers kulturella och politiska miljöer genom att ge utrymme för såväl alternativ musik och andra former av kulturella händelser som för politiska aktiviteter.⁷

Den svenska kontexten

För svensk del var ett närliggande exempel på framgångsrikt agerande den danska husockupantrörelsen, som vi har sett betecknad BZ (efter danskans *besat*), som snart framstod som en av Europas mer energiska. Omfattande och mångåriga ockupationerna ägde rum i Köpenhamn, där dels fristaden Christiania och dels kända ockupationsajter i Nørrebro eller Vesterbro blev riksbekanta och vars intresse sträckte sig även över sundet.⁸ Även i Köpenhamn utnyttjades de ockuperade husen som allaktivitetshus med fokus på såväl politiska som kulturella aktiviteter. Det förekom dock även våldsamma konfrontationer med polis inklusive regelrätta gatustrider, som sedan gärna romantiserades och användes inom den egna historieförskrivningen för att stärka den interna energin.⁹

I flera svenska städer gjordes mer eller mindre ambitiösa försök att kopiera den europeiska strategin. I första hand går det att räkna in flera aktioner i Stockholm eller delar av den mångåriga ockupationen i Haga i Göteborg till denna internationella trend.¹⁰ Men idet finns också flera exempel på husockupationer i mindre städer vid denna tid. Ser vi till Sydsverige så ockuperades t ex en brandstation i Jönköping av ungdomar 1982 i syfte att skaffa sig ett kulturhus. Detta förverkligades också efter flera års kamp, men i en annan lokal.¹¹ Samtidigt fanns det likasinnade tonåringar i Landskrona 1983 som ville renovera om en nedläggningshotad skola till kulturhus, vilket tvärtom möttes med kalla handen av stadens ledning.¹² Ofta var kraven på ett hus för att specifikt kunna använda till att repa och spela i för

rockband ett tydligt krav. Det gamla logementet Oden i centrala Karlskrona gjordes t ex om till musikhus 1986 efter omfattande demonstrationer och ockupationer och i Lund ledde en mångårig kamp för ett aktivitetshus till att det gamla mejeriet i stans södra del gjordes om till Kulturmejeriet 1987. Båda dessa aktivitetshus finns kvar än idag.¹³ Liksom i andra svenska städer stod frågan om ett aktivitetshus för musik och i viss mån andra kulturaktiviteter högt på agendan. Den mer politiska kopplingen låg ofta mer implicit knuten till kampen.

Sociologen Håkan Thörns menar dock att den mångåriga kampen för att bevara Hagakvarteren i Göteborg utgjorde ett särfall i Sverige. Här var det inte striden för replokaler som var det centrala, utan aktionen kan skrivas in i ett större historiskt perspektiv med rötter tillbaka till mellankrigstiden. Kampanjen vilade dessutom på flera ben, där allianser med traditionella arbetarrörelseanknutna organisationer var vanliga. Frågan om huruvida arbetarstadsdelen Haga skulle jämnas med marken eller restaureras och utvecklas splittrade dock inte bara arbetarrörelsen ideologiskt utan ställde även olika generationer inom rörelsen mot varandra. Mellan 1970 och 1990 ockuperades mer eller mindre permanent olika byggnader i stadsdelen som hotades av demolering och enligt Thörn etablerades en "urban alternativkultur som saknar motstycke i någon annan svensk stad".¹⁴ Denna kamp var på flera sätt framgångsrik, då Haga alltjämt står kvar, men nu som en helt gentrifierad stadsdel. Men mer intressant för den här framställningen är hur denna urbana alternativkultur präglade hela stadsdelen under 1970- och 1980-talen med olika allaktivitetshus, lokaler för olika solidaritetsgrupper och inte minst diverse kollektivboenden.¹⁵ Thörn belyser även hur bilden av husockupanterna förändrades mellan 1970 och 1990. Från att ha kritiserats kraftigt i media och av politiker och andra etablerade samhälleliga institutioner vid periodens början så hade de runt 1990 blivit en motpart vid förhandlingar och diskussioner om utvecklingen vid "konsensuskulturens samtalsbord".¹⁶

I ett försök att förklara den här mångfacetterade utvecklingen etablerar Thörn konceptet "folkhemsanarkister". Han jämför här de olika husockupantgrupperna i Göteborg och Köpenhamn under 1980-talet. Då den danska scenen kännetecknades av våldsamma sammandrabbningar mellan aktivister och polis, och ett avståndstagande till samarbete även med andra myndigheter, präglades Hagaockupanterna snarare av en vänskaplig och positivt präglad relation till polisen och, som konstaterats ovan, när det gäller förhandlingar med myndigheterna sågs man vid den här tidpunkten som en erkänd motpart. Trots att man kände en ideologisk samhörighet med danska BZ så valde man vid samma tidpunkt i stället att använda sig av den humoristiska och självironiska beteckningen "Husnallarna". Detta kan ses som en medveten markering och ett försök till distansering mot den våldsamma upptrappningen mellan polis och aktivister i Köpenhamn.¹⁷

Malmö och den alternativkulturella miljön

I Malmö hade det under 1960- och 70-talet i första hand varit de fria teatergrupperna som stått för en utmaning mot den rådande kulturhegemonin med sina fasta institutioner. Flera teaterföreningar, såsom Teater 23, Gorillateatern, Skånska teatern och Oktoberteatern, bedrev ambitiösa verksamheter och var inte rädda för att ställa krav gentemot politikerna. Den här kampen betonade ofta anspråk på egna lokaler och ledde vid ett par tillfällen till regelrätta ockupationer. Det fria kulturlivet upplevde sig dock inte sällan som motarbetade av stadens mångåriga socialdemokratiska ledning som gärna såg att kulturverksamheten sköttes av stadens etablerade institutioner.¹⁸ Under 1970-talet radikaliserades dock som bekant den svenska, och internationella, vänstern, så även de fria teatergrupperna i Malmö. Detta nådde sin höjdpunkt på lokal nivå med den massmedialt omskrivna ockupationen av Victoriateatern 1976, vilket innebar kulmen på en långt kamp från den så kallade Victoriakommittén för att få disponera lokalen för diverse kulturverksamhet. Istället gavs dock lokalen åt den till socialdemokratin närliggande Skådebanan. Ledande socialdemokrater som Oscar Stenberg och Arne Lundberg yttrade sig överlag ofta nedlåtande mot de fria grupperna och ansågs av många vilja utmanövrera dem istället för att söka samarbete.¹⁹

Under 1980-talets inledning skiftade fokus i Malmö, istället för teaterlokaler höjdes det, liksom i flera andra svenska städer, röster för fler replokaler och samlingslokaler för band och konserter. Man kan prata om en specifik ”musikhusrörelse” som slagit igenom i åtminstone Sydsverige vid denna tidpunkt, något som kan härledas till punkens genomslag i landet – med sin betoning på att alla inte bara kunde spela, utan *borde* göra det!²⁰ Myriaden av band som uppstod, och en musikstil som verkade utanför rådande kanaler, skapade ett nytt behov. Samtidigt låg, som vi har sett, frågan om allaktivitetshus kraftigt i tiden även i ett internationellt perspektiv. I slutet av maj 1982 bröt sig så ett gäng punkare in den Rosquistska stiftelsens tomma hus i centrala Malmö och ställde till en fest. Gruppen lämnade snart huset igen, men till tidningen *Arbetet* meddelade man att aktionen var ett försök att ställa krav på kommunen för ett allaktivitetshus för musik och annan kultur. Samma höst ägde ungdomskravaller rum i flera dagar på gågatan i centrum, här verkar inte punkare ha spelat någon central roll men alldeles oavsett hamnade frågan om ett aktivitetshus för ungdomar på den kommunpolitiska dagordningen. Efter att diverse förslag stötts och blötts bestämde man sig till slut för den gamla restaurangen Stadt Hamburg som 1984 kunde öppna upp för i första hand café- och konsertverksamhet. Huset skulle drivas i ett samarbete mellan kommunala Fritid Malmö, och föreningarna 33/45, Huset, Dundret och KIM- UNG. Samtidigt öppnade kommunen upp den gamla Sofielundsskolan för replokaler. Ett ganska tydligt genomslag för ungdomsverksam-

het kan det tyckas. Men många var ändå missnöjda och krav ställdes på en mer omfattande utbyggnad och satsning på unga.²¹

Vinterpalatset

Några som inte fullt ut uppskattade Stadt Hamburgs nya verksamhet, med sin tydliga vänsterprofil och fokus på punkkonserter, främst genom föreningen KIM-UNG (Kultur i Malmö för ungdomar), var Malmös borgerliga politiker som menade att sammansättningen inte var representativ för stadens ungdomar. En av följderna av det kommunalpolitiska maktskiftet 1985, efter 64 års obrutet socialdemokratiskt regerande så hade de borgerliga partierna tagit över, var att ytterligare en ungdomsförening bildades på Stadt Hamburg under namnet S.O.T. Denna skulle agera som motvikt till alla de ”socialistiska” kulturföreningar som fanns där, men den kuppades dock snart av vänsteraktivister med viss koppling till Malmös syndikalistiska förening, Malmö LS, som tog sju av åtta platser i styrelsen.²² Här formades en kärna med kulturintresserade vänsterungdomar som tyckte om att arrangera konserter, i de nya stadgarna som antogs första maj 1986 angavs också att föreningens ändamål var att ”stå som en kulturell stödorganisation till den anarkistiska rörelsen” och dess medel var ”alla, dock främst kulturarrangemang”.²³

Men ett än viktigare inslag för Vinterpalatsets tillkomst var ett arrangemang som ägde rum på annat håll. En grupp av anarkistister utspridda över Sydsverige slog sig under sommaren 1986 samman för att genomföra en ambulerande festival under namnet Glädjetåget. En av de bakomliggande faktorerna som gjorde detta möjligt var ett nystartat anarkistiskt nätverk, det så kallade A-nätverket, som syftade till att knyta anarkistiska grupperingar och föreningar i Sydsverige närmare varandra. En inofficiell ledarposition hade den stockholmsbaserade anarkistföreningen- och caféet Svarta månen, vilken även fungerade som redaktion för den anarkistiska tidskriften Brand, med anor tillbaka till 1898. Nere i Sydsverige var de engagerade anarkisterna splittrade geografiskt, aktiva fästen fanns i medelstora städer som Hässleholm och Karlshamn/Ronneby, men den anarkistiska rörelsen var inte särskilt stark i Malmö. Genom A-nätverket bestämde sig dock aktivister från Syd- och Mellansverige för att arrangera en gemensam turné, en ”blandning mellan hippisarnas tältprojekt på 1970-talet och pingströrelsens väckelseturnéer” som en av aktivisterna uttrycker det.²⁴ Turnén skulle främst bli en plattform för att föra ut det anarkistiska budskapet men bjöd på konserter, teater och happenings för att locka folk.

Det första Glädjetåget ägde rum sommaren 1986 och besökte ett tiotal orter i Sydsverige, bland annat Malmö. Mottagandet var uppenbarligen blandat, och vid finalen på Gärdet i Stockholm (ytterligare en blinkning till hippie- och proggrörel-

Fig. 4. "Glädjetåget". – Foto: Tomas Josefsson.
– Källa: Brand nr 7/86.

mas just utifrån erfarenheterna och kontakterna som Glädjetåget skapade. Genom inflyttning av aktivister från andra sydsvenska städer i Blekinge och Skåne, men även från Stockholm, skapades tillsammans med anarkister och allmänt alternativkulturräddade i Malmö (bland annat med erfarenheter från Stadt Hamburg, Malmö LS och S.O.T) kärnan i vad som kom att bli Vinterpalatset.²⁷ Någon med god kännedom om Malmö hamn förslög så att man skulle teckna ett så kallat rivningskontrakt (det vill säga att man begagnar en lokal i väntan på att den ska rivas) i stuveribolagets gamla tomma lokal på Vintergatan i Malmös hamnområde. Kvarteren bakom Malmö Central var vid den här tidpunkten nedgångna och en större restaurering av hela området skulle snart komma att genomföras. Kontraktet

sen) ösregnade det. I ett reportage från Total-Brand beskriver Karin den ambivalenta känslan vid tidpunkten: "När vi kom upp till Stockholm var vi bara halva gänget kvar. Vi hade 25 tusen i skulder, det regnade hela Gärdesfesten där glädjetåget avslutades men nog kändes det häftigt. -Vi fixaré!!"²⁵ Nu, 35 år senare, utvecklar hon sitt resonemang:

*Det var nog ingen människa som förstod vårt anarkistiska budskap, men däremot kunde de nog förstå att det fanns andra sätt att vara svensk och andra sätt att vara medmänniska i Sverige idag. Vi blev mer en utställning om vår alternativkultur än vad vi blev en utställning om anarkismen.*²⁶

Men Glädjetåget utgjorde uppenbarligen en viktig insats då nätverk knöts och förstärktes, och om Malmö saknat en tydlig anarkistiskt präglad gruppering tidigare så började en for-

Fig. 5. "Glädjetåget". – Foto: Tomas Josefsson.
– Källa: Brand nr 7/86.

innebar inflyttning den 27 mars 1987, till en hyra av 61 250 kronor om året fick man använda lokalen till "utställning o tryckerirörelse", vilket kom att tolkas i en betydligt bredare innebörd under de närmaste åren.²⁸ I ett tilläggsavtal stipulerades att hyresgästerna var införstådda med att byggnaden i en nära framtid skulle "saneras" och att inga vidare krav på ersättningslokal då kunde ställas av dem.²⁹

Husets belägenhet på Vintergatan gav uppenbarligen uppslag till att man i god europeisk aktivisttradition döpte sitt hus, eller som Lasse och Tim påpekar: "att det heter Vinterpalatset var ju för att vi skulle ha ett palats, inte en lokal (skratt)".³⁰ Något palats var huset knappast, det var relativt stort, 350 kvadratmeter, men nästan helt tomt, så när som på ett gammalt kök, och i akut behov av renoveringar. Några tidiga investeringar var material till ett tryckeri (tryckpressar, kamera, ljusbord, framkallningsmaskiner) men snart byggdes även mörkrum, verkstad och ett café/pub med scen.³¹ Ett ganska varierat utbud till möjlighet av olika aktiviteter således, vilket visar på hur den internationella trenden med allaktivitetshus var ledande, det var alltså inte enbart ett musikhus med replokaler och scen som stod i centrum, vilket ju varit på agendan i flera andra sydsvenska städer under 1980-talet.

Fig. 6. "Vinterpalatset", beläget på Vintergatan 2 i Malmö – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

Verksamheten – syfte och praktik

I den första artikel som gått att hitta om Vinterpalatset, i Magazin April från våren 1987, uttrycker sig en icke namngiven aktivist om vad som ledde fram till att man bestämde sig för att skapa ett allaktivitetshus:

Som vanligt satt vi och spånade om drömmar och ambitioner, du vet som man alltid gör. Plötsligt var det någon som snackade om att ha ett ställe att göra allt på. Allt det vi alltid hade drömt om men inte kommit oss för. Ett ställe där vi inte är beroende av någon förening eller statliga bidrag utan där vi själva måste ta ansvar för att kunna utveckla våra förmågor och idéer.³²

Målsättningen må ha varit att stå fria från allt och alla, men för att kunna driva verksamhet i det bedagade huset måste en formell förening till. Den 7 mars 1987 höll man således ett konstituerande möte för föreningen Vinterpalatset. En styrelse valdes, firmatecknare utsågs och medlemsavgiften sattes till 50 kronor per år. En av aktivisterna har i efterhand uttryckt hur olidligt tråkigt allt det formella var³³, men sett till

de handlingar som efterlämnats var de deltagande inga ovana mötesdeltagare utan formalian från det åtminstone det konstituerande mötet är oförvitlig. Vi samma möte antogs även formella stadgar. Här uttrycks inte minst själva syftet med föreningen:

*Att vara en politisk kraft med syfte att föra fram alternativa och frihetliga idéer, att stödja och främja antiauktoritära idéer. Att främja bildandet av kooperativ. Verka för att underminera det kapitalistiska samhällets strukturer genom media, information, förmedling, kulturell verksamhet och genom praktiska exempel visa på möjlig förändring av det rådande samhällssystemet.*³⁴

Föreningen hade vid tiden för sitt konstituerande möte 120 medlemmar, som alltså betalat 50 kronor var. Men det räckte knappast ens för att betala den första hyran. Vid ett möte som följde dagen efter föreningen konstituerats med ett utskott som titulerats "arbetsgruppen", som sannolikt utgjordes av den nyvalda styrelsen, gjordes en kalkyl som sa att man måste få in minst tio tusen kronor i månaden för att kunna hålla verksamheten igång. Tryckeri, redaktion, utställnings- och turnéproduktion samt övriga projekt räknades enligt en ambitiös kalkyl inom sex månader kunna stå för hela driftskostnaden. Vad som på kort basis bedömdes kunna samla in mest pengar var dock stödfester. Det är oklart exakt hur många som hann hållas, men redan i början av maj summerar man de första försöken i en slags kommenterande protokoll, runt 7000 hade inkommit, men det "borde" ha funnits 9300. "Jävla svinn" är sekreterarens kommentar.³⁵ Vid möten i juli och augusti görs nya försök att diskutera inkomstkällor, den 4 augusti under rubriken "vår desperata ekonomi" med tillägget "åtgärder (haha)". Lösningen blev en "storfest (vaktmästaren får säga vad han vill)".³⁶ Vanligtvis beställdes 30 backar öl från Pripps och ordföranden blev utsedd att ansöka om öltillstånd.³⁷

Runt årsskiftet 1987–1988 verkar dock den mer utåtriktade verksamheten ha styrts upp en hel del. Från februari

1988 började dessutom föreningens informationsblad Vinterpalatset ges ut vilket visar på en lång rad publika arrangemang. Konceptet innebar konserter med alltifrån små eller medelstora lokala band till mer kända vissångare, även för en bredare publik (som Mikael Wiehe 13/4–88), eller i något fall poesiuppläsning (t ex Jonas Gardell 23/3–88), i "puben" på onsdagar och filmvisning eller föredrag på söndagar på Café Råttan. Ungefär en lördag i månaden hade man dessutom ett "specialarr" eller medlemsfest som brukade innebära en konsert med ett lite större band (som t

Fig. 7. "Vinterpalatset interiör". – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

VINTERPALATSET

Onsdagar - Puben

- 3/2 Voices, Rock'n rockband från Lund.
 10/2 Stefan Sundström, ultrakåksveteran.
 17/2 Poesi-Teatern "Svart Häst genom Haga"
 NIO LIV
 24/2 Ensamma Klubben, musik.
 2/3 Big Moon Band
 9/3 Inte klart, se särskilt anslag.
 16/3 Baskermannen, rockband
 23/3 Jonas Gardell, poesi
 30/3 Ulliks and his Irish jamsession, ta med
 ditt eget instrument.

Specialarr:

- 5/3 Obs! Lördag kl. 21.00
 FEST MED HOCKEYHORAN

Söndagar - Café Råttan

- 31/1 Premiärfrunch
 7/2 Film - fem timmar John Cleese.
 14/2 Poesi, dina och andras tankar.
 21/2 Inte klart, se särskilt anslag.
 28/2 Fristadt Christiania, informationsmöte om
 Christiania och andra fristäder.
 6/3 Amazonas, information om indianernas
 situation.
 13/3 Autonomt info, information om auto-
 noma grupper.
 20/3 J.A.K, Jord-arbete-kapital bankerna och
 deras verksamhet.
 27/3 Mike Grebelius, Hagaveteran.

Programmet gäller med viss reservation för ändringar.

Veckans dagar på VINTERPALATSET

Söndagar
 På söndagar bjuder Café Råttan
 "kulturella" program och stan
 bästa frunch (frukost/lunch)
 mellan klockan 12.00 till 19.00
 Programtid 15.00

Måndagar
 Måndagsmötena på Vinterpalat-
 set handlar om aktuella projekt
 och aktioner,
 - egna och andras.
 Tid: 19.00

Ondagar
 Onsdagsklubben fortsätter med
 smala och breda arrangemang
 onsdagar klockan 21.00.
 Utan skyddsnät.

Alla dagar
 Det händer alltid något på Vinter-
 palatset. Om du saknar något så
 hjälp oss att få igång det. Vinter-
 palatset är öppet för antiaktörära
 projekt och människor.

Medlemskort
 Medlemskort kan endast lösas på
 Vinterpalatset, alla dagar utom
 onsdagar. Medlemskortet kostar
 100 kr och berättigar till fritt
 inträde + en gäst på de flesta arr.

Fig. 8. Program vintern 1988. – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

ex Köttgrottorna 30/4–88).³⁸ En återkommande punkt i de rapsodiska diskussionsprotokollen är vilka som är välkomna? För att gästa konserterna var man tvungen att vara medlem, men varje medlem fick å andra sidan ta med en vän. Det är möjligt att detta öppnades för en viss godtycklighet, inte minst eftersom det var återkommande fråga vid diskussionerna.³⁹

Vad som inte märks så mycket i mötesanteckningarna är den löpande verksamhet som pågick samtidigt. Men såväl tryckeri som fotolabb och verkstad hade kommit igång runt årsskiftet. Åtminstone fotolabbet drevs i studiecirkelsform. Lite senare under våren diskuterades huruvida man skulle börja skapa "luftcirklar", dvs falska listor, vilket uppenbarligen sågs som ett sätt att få in pengar till föreningen, men det konstaterades att man hade så pass mycket riktigt verksamhet att detta inte behövdes.⁴⁰

I samband med föreningens första årsmöte, den 12 mars 1988, sammanställdes några mer utförliga dokument. Dels en gängse verksamhetsberättelse av den första ordföranden Lasse och ett formellt årsmötesprotokoll, dels så förde mötessekreteraren Leif ett mer utförligt sammanfattande och resonerande diskussionsprotokoll vid

VINTERPALATSET

Onsdagar - Puben

- 6/4 **Mats Barrdunge** (RAS I)
Poetisk agitation
- 13/4 **Mikael Wiehe**
- 20/4 **Barock.** Musiker från musikhögskolans barocklinje. Kom och ät 1600-talstårta
- 27/4 **Baskermannen**
- 4/5 **Bartolomeus.** Irländskt från de djupa skogarna...
- 11/5 **Lördagspojkar** / Vauxhall
- 18/5 **Susanne Letz Sextett.** Blues & rock
- 25/5 **Politbyrå** och
Sonny o Conny o Ronny. Rockshow

Lördag 30/4 **Special arr:**
Köttgrotorna & Fitt Trotyl

Veckans dagar på VINTERPALATSET

Söndagar

På söndagar bjuder Café Råttan "kulturella" program och stans bästa frunch (frukost/lunch) mellan klockan 12.00 och 19.00.
Programtid: 15.00

Måndagar

Måndagsmötena på Vinterpalatset handlar om aktuella projekt och aktioner, -egna och andras.
Tid 19.00

Onsdagar

Onsdagsklubben fortsätter med smala och breda arrangemang.
Onsdagar klockan 21.00.
Utan skyddsnet.

Alla dagar

Det händer alltid något på Vinterpalatset. Om du saknar något så hjälp oss att få igång det. Vinterpalatset är öppet för antiaktöriska projekt och människor.

Medlemskort

Kort fixas på Vinterpalatset när som helst utom onsdagskvällar. Pris 100:-. Ger fri entré till puben och reducerat inträde på special arr., samtidigt som du stöder verksamheten. En gäst kan medtagas som betalar fullt pris.

Söndagar - Café Råttan

- 4/4 **Kreutzberg,** där vardagen heter revolt. Berlin -86, bilder och tankar av Hans Dubber.
- 10/4 **Expressteatern** från Stockholm ger Förbannelsen. **Janne och Pelle,** gitarr och cello "Ett års vänskap i toner".
- 17/4 **Marianne Matsson.** Stygga sånger från en ilsken kärring.
- 24/4 **Syndikalism** - cosa nostra?
- 1/5 Musikalisk poesi. **Måttbandsormen** av Jesus Ortega. Tolkas av Maria Knutsson, gitarr Claes Ottolild.
- 8/5 **Vem fan vill tura på en bro?!**
- 15/5 **Ockupation i Göteborg.** I Göteborg bor nu över 100 människor ockuperat.
- 22/5 **Hur man bryter med Moonsekt.** Eva Persson berättar.
- 29/5 Se särskilt anslag.

Fig. 9. "Program våren 1988.—Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne).

årsmötet. Detta är lite udda men fångar upp flera trådar i diskussionerna och ger oss möjlighet att dra några slutsatser som inte varit möjliga annars. I sin verksamhetsberättelse menar föreningens ordförande att man haft en "lagom blandning av kulturell och politisk verksamhet" under året. Han tar upp några exempel på politiska aktioner, såsom demonstrationer och mer situationistiska aktioner men för främst fram de kulturella aktiviteterna.⁴¹ I sina anteckningar från den påföljande diskussionen lyfter dock mötessekreteraren fram hur föreningens ideologi och målsättningar sedan diskuterades i både smågrupper och i samlad form under mötet. I fokus stod i första hand frågeställningen om man lyckats med sin ursprungliga målsättning att bli "en slags anarkistisk sambandscentral i Skåne" eller om man mest framstod som "en något radikal kulturförening"? Efter diskussionerna drogs det, åtminstone enligt sekreteraren, vissa viktiga slutsatser för Vinterpalatsets fortsatta målsättning med verksamheten:

Verksamheten på Vinterpalatset skall vara sådan att vi kan verka som en sambandscentral/informationsbyrå, med samarbete med andra anarkistiska och alternativa

grupper i Skåne och övriga Sverige, så att de aktioner som utföres för att förbättra vårt samhälle, kan bli väl samordnade och väl underbyggda med kunskap. För att detta ska kunna genomföras, krävs att 'markservice' fungerar. Med markservice menas t. ex. tryckeri, fotolab, informationsbyrå typ Ekomedia, kommunikationsnät m.m. Även kulturen har sin givna plats inom Vinterpalatset, om inte annat är ju 'kulturell chockterapi' en effektiv aktionsform.⁴²

Enligt den här synen skulle den politiska verksamheten utgöra grunden för Vinterpalatsets existens medan de olika aktiviteterna där fungera som "markservice" för denna. Kulturens plats inom föreningen blev lite mer mångtydig, kulturen har sin "givna plats", men är det som markservice, aktionsform eller i sin egen rätt? Alldeles oavsett fortsatte man arrangera konserter, fester, föreläsningar, teatrar, poesiuppläsningar, filmvisningar osv även under det återstående året föreningen existerade. Ett nytilskott var en egen närradiokanal med sändning två gånger i veckan. Det innebär att protokollen, eller snarare mötesanteckningarna, i mångt och mycket kretsar kring praktiska göromål som hur puben skulle bemannas, vilka som skulle städa, ifall det fanns ett fungerande brandskydd osv.

Sannolikt var denna utåtriktade verksamhet det som gjorde stället mest bekant för gemene man i Malmö, men den omfattande kvällsverksamheten kom också att innebära vissa problem som diskuterades internt: Var det så politiskt att lägga så mycket energi på att tillhandahålla billig öl för folk? Och erbjöd man tillräckligt med politiska aktiviteter i samband med konserter och annat. I ett protokoll från hösten 1988 lyfte man även frågan om det verkligen var så bra att unga människor vistades där för att i första hand dricka öl? "Problem med unga, ger dom inget bra – verksamheten, öl osv, om det hade varit något bra för dom kunde yngre människor vara acceptabelt." Man beslutade att försöka "vända trenden till bra fester!"⁴³ Den sista festen gick av stapeln helgen 24–25/2 1989 under namnet "TOTALFEST- Ett sista röjarparty!". Huruvida denna var framgångsrik vet vi inte, men den har åtminstone lämnat efter sig en riktigt snygg flyer. Vid det här laget hade dessutom informationsbladet ersatts med en regelrätt tidning i A5-format, Palatsfantomen med mer explicit politisk vinkling.

Fig. 10. Flyer till sista festen, feb 1989. – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

Det är lätt att lyfta fram den omfattande kulturella verksamheten Vinterpalatset stod för, eftersom det finns protokoll och program bevarade, men svårare att peka på vilken explicit politisk verksamhet som bedrevs. Uppenbarligen samarbetade man rikligt med andra föreningar och nätverk, både inom landet och på kontinenten. Man arrangerade solidaritetsaktioner för ockuperade hus i Norge och Danmark, och man var ledande i några aktioner med större genomslag i Malmö – som när USA:s förre utrikesminister Henry Kissinger besökte Malmö för att delta i ett seminarium anordnat av Sydsvenskan, då demonstrationerna utanför tvingade honom att lämna via bakdörren.⁴⁴ Men, det är samtidigt sannolikt att diverse aktivisterna från Vinterpalatset dessutom deltog i aktioner som man inte gärna valde att sätta på pränt i protokoll eller annat. I en intervju med två av Vinterpalatsets inre cirkel medger de att visst var det så, inte minst var man väldigt aktiva när det gällde att gömma flyktingar som hotades med utvisning. ”Vi hade en grupp som bara gömde flyktingar, mer eller mindre. Men det var ju inget man kunde protokollföra utan det var ju mun till mun.”⁴⁵ Men även andra frågor som låg i tiden krävde ett mer tystlåtet agerande: ”På den tiden var det ju Shellkampanjer, Israel, jättemycket som hände som aldrig kunde tas upp på möten.”⁴⁶ Att enbart utgå från att de kulturella aktiviteterna fick ta över verkar alltså inte vara helt rättvist.

Aktivisterna / interna relationer

För att få ett grepp om vilka det var som rörde sig i det här huset under de två år som det existerade är vi dels utlämnade till de enstaka artiklar som skrevs under existensen, uppenbarligen uteslutande av aktivister själva som intervjuade andra aktivister, samt till de intervjuer som jag själv gjort eller de som förekommer i en uppsats från 2008. Utifrån mötesprotokoll och verksamhetsberättelser vet vi att föreningen redan vid tillkomsten hade 120 medlemmar. Med tanke på medlemsfesterna, som hölls ungefär en gång i månaden, till skillnad från puben på onsdagar och caféet på söndagar krävde medlemskap (eller en kompis som hade det) kan man räkna med att det säkert var ett par-trehundra som löste medlemskap under de två åren. Åtskilliga andra besökta uppenbarligen de andra verksamheterna utan att vara medlemmar, sannolikt delade en hel del av dem inte ens föreningens politiska agenda. Människor kom och gick, men det existerade samtidigt en driven kärna som höll igång allting, som fixade de tillstånd som behövdes, skötte ljudanläggningen, sålde ölen, städade golven, höll kontakt med andra föreningar och så vidare. Redan i den tidigare nämnda första artikeln om Vinterpalatset diskuterade en av aktivisterna denna fråga, - vilka är ni som driver palatset?

Vi och vi. Det är annorlunda för varje gång. Vi, har väl skiftat hela tiden fast det alltid varit ett gäng på ca 10–15 personer i botten. Men det är ju det som är meningen,

*att det ska skifta, att det hela tiden existerar en dynamik, där grundidén och ambitionerna är det enda fasta beståndsdelarna. Vi, är inget bestämt, tvärtom. Vi, är de som aktivt tänker och jobbar med Vinterpalatset.*⁴⁷

Här målas bilden upp av en driven, men föränderlig, kärna av aktivister. Den fria organisationsformen betonas starkt även vidare i artikeln. Samma person försöker också reda ut hur det kan funka i praktiken. ”Nej, tanken är väl i stället att var och en håller på med sin pryl, både gruppvis och individuellt. Då får man själv ta ansvar för det man håller på med och behöver inte gå och fråga någon annan om pengar eller lov”.⁴⁸ Den här linjen utvecklar Lasse och Tim i min intervju. ”Som anarkist vill man ju inte säga att det fanns några ledare. Men det var ju några som var mer drivande än andra, men på olika sätt. Några var mer teoretiskt kunniga, men andra mer praktiska.”⁴⁹ Karin fyller på, ”Vinterpalatset var ungefär lika differentierat som vi var individer”. Allt handlade enligt denna syn om lust och idéer, ”det var väldigt frihetligt, lite hipp om happ efter vad som var fritt och kul”. Olika projekt existerade hela tiden sida vid sida om varandra, visa överlappade och andra inte, det var upp till var och en. Karin säger: ”Om jag ville göra en kvinnomarsch på 8e mars, då kollade jag ju av, vilka andra vill göra det? Jo, det är sex av de andra, ja men dåså, då har vi något, då gör vi det!” Hon utvecklar:

*Vi var otroligt mycket som en familj, i en familj då kan ju en som vill jobba med antirasism och en som vill jobba med kollektiva matlagningsprocesser, då bråkar man inte om det. [...] Var och en får ju göra det som den är intresserad av. Jag är väldigt förvånad över att vi ens hade stadgar, vi var ju väldigt ostrukturerade, och just den ostrukturerade modellen gjorde att vi fick en enorm kraft därför att det blev upp till var och en att ta de initiativen som kändes viktiga och värdefulla för just dem, men då blev de ju också ansvariga för det, då får du ju också se till att göra det. [...] Man kan inte tvinga någon att göra något som de inte har lust med, men däremot stimulera och skapa förutsättningar för att människor kan göra saker som är lustfyllda för att de själva vill det.*⁵⁰

Att försöka bryta ned medlemsklientelet kring kategorier som klass och kön är svårt. Inget i de skriftliga källorna belyser den här frågeställningen. De olika intervjupersonerna menar att det var ganska blandat utifrån båda kategorierna. Det fanns enligt dem många med ”knegarföräldrar” men samtidigt dem som hade ”ganska täta föräldrar”. Det verkar inte ha funnits någon överdriven vilja att placera in folk i fack, eller att problematisera klassfrågan. Lasse och Tim menar att ”diskussioner kring klass och kön förekom löpande, men gick i vågor, vi hade så väldigt mycket praktiskt att ta itu med.” Medan Karin slår den ifrån sig, det fanns ”väldigt lite fokus på karriär och yrke och studier, vi var ganska ointresserade av det akademiska.” Hon fortsätter, ”Vi var ointresserade av karriärer utan bara av våra processer”.⁵¹ Däremot är alla tre överens om att det var minst lika mycket kvinnor som män som var engagerade i föreningen.

Karin gör vidare ett utförligt resonemang kring sammanhållningen och det identitetsskapande hos den "inre kärnan" på Vinterpalatset. I en återkommande metafor jämför hon, som vi sett ovan, gruppen med en familj: "Vissa var mina systrar och bröder, de var nära mig och jag kände ett stort förtroende, det fanns ett fint omhändertagande i gruppen och en vänskap som var genuin och det var väldigt fint, att se varandra. Sen fanns det ju vissa som var längre bort, men vi var aldrig dogmatiska och körde över någon beslutsfärdigt." I en familj, fortsätter hon, så spelar det ingen roll om det var någon som inte riktigt passade in eller som var lite halvtöntig eller drack lite för mycket, alla var ändå med. Den här gemenskapen kunde dock samtidigt leda till stora utmaningar, att frågor om hierarkier eller andra känsliga frågor sköts bort eller trycktes ned.⁵²

Relationer utåt

Var ska man placera in Vinterpalatsgänget politiskt? Föreningen var enligt uppgifter i såväl protokoll som intervjuer en anarkistisk förening. Det fanns även nära kopplingar till syndikalisterna i Malmö. Det sista året gavs föreningens tidning "Palatsfantomen" ut i en samproduktion med syndikalistiska Malmö LS:s medlemstidning. Samtidigt verkar det ha rått en ganska öppen och välkomnande attityd gentemot deltagare eller besökare, så länge man delade vissa grundläggande värderingar. Den intervjuade aktivisten i *Magazin Aprils* reportage från 1987 uttrycker det så här:

*Vi är klart politiska, utan att för den skull vara varken partipolitiska eller ism-predikare. Ism-predikan skapar alltid motsättningar på onödiga grunder. Man stirrar sig blind på sin egen -ism och förkastar allt annat i sin enkelspårighet som gör ett möjligt samarbete i enskilda frågor helt omöjligt eftersom man är fast i diskussioner om Marx, Bakunin och Efter revolutionen. Vadå efter revolutionen? Det handlar om här och nu.*⁵³

Den rent ideologiska inramningen är knappast den enda anledningen till att folk engagerar sig i en förening. Karin beskriver klimatet i Malmös anarkist-/vänsteralternativ-kretsar som annorlunda än i Stockholm där hon bodde och engagerade sig tidigare, och som enligt henne präglades av en konfliktsökande machokultur: "de jag träffade i Malmö var mycket mjukare och mycket trevligare och det var schysstare tongångar". Enligt Karin var det också Vinterpalatsgänget som under några år blev kärnan i Malmös aktivist-/vänsterkretsar överlag, "vi var ett centralt nätverk, många kände nog att de hängde på oss." Lasse och Tim beskriver grupperingen på Vinterpalatset som heterogen, där hippisar, anarkister och allmänt kulturintresserade blandades. "Många av oss var ju övertygade anarkister, men man ska absolut inte inbilla sig att alla var det." De beskriver det som att det fanns två större grupperingar, där den ena ville släppa allt det politiska och bara

köra fester och konserter, medan den andra ville steppa upp den politiska verksamheten. ”Båda grupperna fanns kvar till slutet, man lyckades bråka utan att bråka. Det tycker jag i efterhand var en av de stora grejerna att acceptansen var så hög.”⁵⁴ Karin instämmer på sätt och vis, men hänvisar till den gemensamma inriktningen som ändå fanns i botten:

*Vi som var där var ju frihetliga socialister. [...] Vi hade ju inte konserter för att vi ville ha konserter utan för att bygga en miljö där som var dynamisk och spännande och attraktiv, men det ville vi ju göra för att folk skulle engagera sig i grundfrågorna. Som antirasism...*⁵⁵

Den gemensamma värdegrunden delade man vid tidpunkten med åtskilliga andra, inom såväl som utanför landets gränser. Ett utförligt samarbete, eller åtminstone kontakter, fanns också. Trots de logistiska problem som tidens möjligheter till korrespondens innebar. Det fanns ju bara post och telefon, som en av de intervjuade konstaterar.⁵⁶ A-nätverket inom landet var bland annat ett sätt att underlätta denna korrespondens. Men även fysiska träffar var ett viktigt inslag. Tillsammans med andra föreningar, eller hus, i Sydsverige arrangerade man regelrätta bussresor ned till Tyskland och Nederländerna, men än vanligare var säkert att aktivister reste runt på egen hand. Karin berättar om hur det fanns ett informellt system där man välkomnade varandra inom ockupantrörelsen:

*När vi reste runt så bodde man aldrig på hostels eller så utan vi bodde alltid i de ockuperade husen. Hela Europa var ju fullt av ockuperade hus vid den tiden. Det räckte med att komma dit och se ut som vi gjorde så hade man en biljett in.*⁵⁷

Med BZ-kretsarna i Köpenhamn fanns det av naturliga skäl mer bestående kontakter. Flera från Vinterpalatset var med vid några av de mer uppmärksammade huskonflikterna i Köpenhamn då polis gick in och med våld avlägsnade folk från ockuperade byggnader. En aktivist har tidigare uttryckt det som att anarkistscenen i Malmö med vissa undantag agerade som ”en ren stödtrupp till BZ-rörelsen i Köpenhamn”.⁵⁸ Den här bilden delar inte de tre aktivister som jag intervjuat, men vid flera tillfällen var BZ-aktivister över i Malmö och höll föredrag om sina metoder, eller, vid åtminstone ett tillfälle, hjälpte till att agera som extra säkerhet på Vinterpalatset då det ryktades om att nynazister skulle arrangera huset vid en fest.⁵⁹

Det fanns nämligen en hotbild mot Vinterpalatset från den framväxande nynazistiska rörelsen. I den uppsats som historikern Johan Pries skrivit om födelsen av en autonom mer våldsinspirerad rörelse i Malmö och Lund agerar Vinterpalatset som fond för de yngre aktivister som ville se ett annat fokus inom den utomparlamentariska kampen. Här målas bilden av en generationskonflikt upp, där flera av de då yngre aktivister han intervjuat kritiserar den antivåldsinriktning som präglade Vinterpalatset. Enligt dessa var det de yngre som fick kontakta BZ när det ryktades om en attack från nynazister och generellt ansåg sig bry sig mer om

Fig. 11. "Palatsfantomen" 3/89. – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

"försvaret" av huset.⁶⁰ Den här bilden motsägs delvis av Lasse och Tim som berättar om hur det vid flera tillfällen uppkom gatuslagsmål med nynazister utanför huset på Vintergatan och hur det vid ett tillfälle till och med var någon som sköt in i huset med pistol.⁶¹ Karin berättar också om krossade glasfönster och sprejade hakkors på huset. Hon beskriver en allmän insikt om att nynazisterna var farliga på riktigt och att man definitivt tog det här hotet på allvar, om inte annat av ren självbevaringsdrift. Men att det inte ansågs utgöra någon stående hotbild. Både Lasse/Tim och Karin beskriver samtidigt hur man hade en regelbunden kontakt med polisen med anledning av hotet från nynazisterna och hur man från polisens håll till och med betonade att "det finns något som heter nödvärn" när man blir utsatt. En återkommande föreläsare/besökare var dessutom "Bosse Polis" som sympatiserade med dem när det gällde vissa då aktuella frågor.⁶²

Kontakterna med polisen fortgick enligt de intervjuade genomgående som relativt friktionsfri. Även om undantag fanns, som när syndikalister ansåg sig ha blivit attackerade av polis i samband med en Första majdemonstration då de var på väg till Vinterpalatset efteråt.⁶³ Men linjen man överlag försökte hålla sig till när det gällde kontakter med myndigheter var samarbetsvillig, kanske ett försök att glida under radarn. Man ansökte om tillstånd när man ville sälja öl, demonstrera eller sända närradio och så vidare. En drivkraft att vara självständiga präglade på så

sätt hela verksamheten, man ville vara i fred och bygga upp en fri kulturzon. Den här drivkraften innebar dessutom att man vägrade söka pengar från kommunen i kulturstöd eller annat, trots att man säkert varit berättigade till det. Detta var så viktigt att det finns fastslaget i föreningens stadgar.⁶⁴ Självtändigheten var viktigare än att behöva kompromissa. Ett resultat blev dock att man måste få in pengar till hyra och drift på annat sätt, och eftersom det fanns en gräns för hur mycket man kunde ta ut i medlemsavgifter (under 1988 höjde man från 50 kr till 100) så var man utlämnad till de upprepade stödfesterna och onsdagsbaren. Lasse och Tim dröjer sig kvar vid den frågan vid min intervju. ”Vi gjorde ett fel, och det var att vi hamnade i det här, att man ska sälja öl, det har vi inte pratat så mycket om, men det har förstört en hel del av våra kamrater.” Frågan mynnar ut i ett allmänt resonemang om hur man bäst kan jobba mot alkohol och droger, ”Ge pengar till organisationer så de slipper sälja öl, för det är ju det det handlar om, man måste sälja öl för att driva verksamheten.”⁶⁵ Här kan vi göra en referens till mötesprotokollet från 1988 ovan där man resonerar kring huruvida det verkligen är en positiv

Bilaga till hyresavtal 2203-050-011

avseende lokal i fastigheten Kv Sirius

med adress Vintergatan 2

Undertecknad är införstådd med att den enligt förestående hyresavtal upplåtna lokalen är belägen i en fastighet, som avses att i en nära framtid saneras. Jag förbinder mig därför att vid hyresförhållandets upphörande icke resa några ersättningskrav mot hyresvärden vare sig för de med avflyttningen förenade kostnaderna eller i övrigt. Jag är vidare införstådd med att hyresvärden under nu angivna förhållanden icke kommer att medverka vid anskaffande av ersättningslokaler vid hyresförhållandets upphörande samt att hyresavtalet från hyresvärdens sida kunnat ingås endast under denna förutsättning.

Malmö den

Föreningen Vinterpalatset

Fig. 12. Tilläggsavtal om utflyttning med Malmö stad – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

miljö att locka unga till med ölförsäljning och fester? I en intervju i Brand från 1989, då Vinterpalatset just slagit igen, uttrycker Karin en viss lättnad över att slippa åtminstone vissa delar av verksamheten: ”Fester är ju i och för sig kul, men ibland har vi känt oss som ett serviceorgan åt Malmöns värsta ölhävdare. När man har torkat upp spyor en hel kväll kan ens människosyn bli lätt sarkastisk... Med andra ord, det kändes helt ok när vi fick brevet om uppsägning.”⁶⁶

Upplösning och efterspel

Brevet Karin pratar om kom vintern 1989, då hade Vinterpalatset nyttjat sitt rivningskontrakt i nästan exakt två år. Under tiden hade de omfattande ockupationerna i Köpenhamn blivit mer omskrivna även i Sverige, inte minst i Malmö. Det fanns rimligtvis en rädsla från myndigheterna i staden för att något liknande skulle hända även där. Som bekant var det inskrivet i kontraktet att föreningen inte kunde ställa några krav på kommunen på vare sig en ersättningslokal eller ekonomisk ersättning när de blivit anmodade att flytta ut. Som vi också sett var Vinterpalatset en del i en europeisk våg av husockupationer och flera i föreningen hade deltagit eller besökt ockuperade hus i städer som Köpenhamn eller Amsterdam. Man hade dessutom nära kontakter med ockupanterna ”Husnallarna” i Göteborg och man hade anordnat aktioner till stöd för det ockuperade huset Blitz i Oslo.⁶⁷ Frågan om en ockupation måste varit på agendan även i Malmö. I Brands intervju med Karin våren 1989 ställs också frågan: Ockupation då, har ni aldrig funderat på det?

*Javisst, det låter häftigt och visst fasen blir man sugen. Vi har seriöst diskuterat möjligheten. Det är väl ingen som säger att vi lagt den på hyllan för gott. Ockupation är ett bra sätt att rikta uppmärksamheten på bostads- och stadsplaneringspolitiken, en viktig fråga som luktar surt, jävligt surt. Men vi tror inte att det är en bra lösning för vårt problem just nu. Förutom Haga har ingen ockupation här i Sverige på senare tid fått vara kvar längre än 10 timmar. Kanske skulle man lyckas bibehålla huset om man som grupp vore riktigt samsnackade och försvaret av kåken väl genomplanerat innan man kliver in. Trots det tror vi ändå inte riktigt på att det är en lösning på längre sikt. Och det är just det vi vill snacka om just nu – längre sikt.*⁶⁸

Vad som menas med längre sikt vid den tidpunkten var den nya lokal som man lyckats få tag på för att fortsätta sin verksamhet. Café Svarta katten öppnade under våren 1989 på Bergsgatan, nära Möllevångstorget i Malmö. Hit flyttade man det tryckeri och fotolabb som man investerat i till Vinterpalatset och startade upp igen i källaren. Cafét i sin tur skulle fungera som både café, informationscentral, och föreläsningssal. Det kan anas en viss känsla av lättnad, både i dåtida och nutida intervjuer, över att lämna Vinterpalatset. ”Är det 400 kvm som ska städas så är det” säger Karin (egentligen var Vinterpalatset knappt 350 kvm) och Lasse och Tim pra-

tar om att det hade märkts en nedgång i aktiviteterna på Vinterpalatset mot slutet.⁶⁹ Efter att ha ignorerat vräkningsbrevet ett tag gick till slut någon från föreningen upp och ”pratade med byråkraterna”.⁷⁰ Enligt uppgifter från flera intervjuade, både i Brand, i Pries studie och de som jag träffat, fick man en större summa pengar från staden för att flytta fredligt och inte försöka ockupera huset. Summan det talas om av flera är 70 000 kronor, men även så mycket som 200 000 har nämnts.⁷¹ Uppgiften är svårkontrollerad, men det fanns i alla fall plötsligt pengar att investera i det nystartade caféet på Bergsgatan.

Verksamheten på Svarta katten blev av naturliga skäl annorlunda och mindre utförlig eftersom lokalerna dels var mycket mindre och man dels inte serverade alkohol (åtminstone inte lagligt). Men tryckeriet, nu drivet av föreningen Frontmedia, som startats av Vinterpalatset, gick för fullt och den vegetariska restaurangen som drevs i cafélokalen lockade folk långt utanför den anarkistiska rörelsen.⁷² Liksom tidigare arrangerade man konserter, om än i mindre skala, och föreläsningar. Man drev en sydafrikagrupp och arrangerade en studiecirkel runt ”kvinnokulturisk” historia och så vidare.⁷³ Verksamheten fortsatte fram till våren 1991.

Själva historien om Vinterpalatset fick dock ett visst efterspel i en debatt som pågick i tidningen Brand 1993, det vill säga efter att både Vinterpalatset och Svarta katten upphört. Malmös anarkistiska och/eller autonoma kretsar hade då varit inblandade i en större aktion som fått uppmärksamhet även på riksplan. Ett större lägenhetshus på Ringvägen, beläget nära Värnhemstorget i stans norra del, hotades med rivning och ockuperades mellan maj och november 1990 i protest mot bostadspolitiken. Huset döptes till Borgen av ockupanterna och lockade till sig en hel del folk, även från andra länder. Stadens kommunalråd var på besök för att förhandla och polisen bevakade ingången minutiöst. Retoriken ockupanterna använde bröt tydligt med den tidigare antivåldslinjen som präglat malmöanarkisterna. Nu poserade man maskerade med molotovcocktails och hotade eventuella inkräktare från myndigheterna med ett eget försvarssystem med taggtråd och igenmurade portar. Till sist gick polisen trots allt in med våld, i den då mest omfattande aktionen mot en husockupation som skett i Sverige. I efterhand har det kommit fram att man övat på aktionen tillsammans med danska insatsstyrkor under en längre tid.⁷⁴ Flera från Vinterpalatsgänget var från början delaktiga i aktionen, till exempel Karin som bodde i huset i två månader innan hon tröttnade.⁷⁵ Svarta katten stod för en hel del leveranser av mat och andra förnödenheter till huset, men det går inte att säga att man var ledande i ockupationen. Lasse och Tim riktar en hel del kritik mot aktionen, framförallt att man inte såg till den politiska helheten som Vinterpalatset/ Svarta katten gjorde, utan främst ville fokusera på nuet. Men några av de yngre aktivister som deltog i ockupationen hade tidigare varit besökare på Vinterpalatset och Svarta katten.⁷⁶

I en längre intervju i Brands novembernummer 1992 med ett okänt antal personer, var så syftet att berätta historien om en ny samling aktivister som verkade i ”spillrorna av den tidigare motståndsmiljön i Malmö”, här använde man sig av Vinterpalatset/ Svarta katten och Borgenockupationen som fond. Gruppen berättar främst om sina erfarenheter av den tidigare verksamheten på Vinterpalatset och Svarta katten och varför de varit med om att skapa ett nytt politiskt café vid namn Rödluvan. Men de är samtidigt eniga i sin kritik av Vinterpalatset och Svarta katten och lyfter fram vad man tycker de gjort fel. Främst, påstår man, var felet med Vinterpalatset att det blev ett ”livsstilsghetto” Istället för att fokusera på praktiska politiska aktioner ute i samhället ville man, enligt de intervjuade, ”avpolitisera” verksamheten både där och Svarta katten för att inte driva bort folk.⁷⁷

Artikeln togs inte speciellt väl emot av de gamla Vinterpalatsarna. I båda de följande numren av tidningen så argumenterar först Karin och sen Tim emot bilden som målats upp. Karin fokuserar på Rödluvangängets kritik mot den politiska verksamheten och lyfter fram hur många olika sätt det finns för vänstern att jobba politiskt:

*Vinterpalatset/ Svarta katten var t.ex. ingen militant organisation, och hade inte för avsikt att vara det. Vissa individer inom VP/SK var för ett militant uttryck och agerade också utifrån det. Andra hade en annan åsikt om hur man ville agera politiskt. Att driva ett tryckeri, föra kvinno- och mansdiskussioner, ordna seminarier, debatter och demonstrationer, sända radio, affischera, trycka och sprida flygblad, göra punkttaktioner mot olika imperialistiska företag och den groende fascistiska rörelsen i Malmö. Allt detta var former för hur de flesta inom VP/SK valde att aktivera sig politiskt.*⁷⁸

I nästa nummer av Brand utvecklar Tim försvaret för Vinterpalatsets verksamhet och bemöter kritiken om att föreningen skulle haft en vag politisk inriktning. ”Vinterpalatset var en anarkistisk förening med klart formulerade stadgar gällande målsättning och verksamhet. Den politiska verksamheten var grunden för föreningen.”⁷⁹ En nära 30 år äldre Tim konstaterar dessutom i min intervju torrt att de blivande Rödluvanaktivisterna var så unga under Vinterpalatstiden att man inte kunde berätta för dem om mer ljusskygga politiska aktioner som pågick.⁸⁰

Både Karin och Tim anlägger trots allt en familjär ton i sina svar, de vet uppenbarligen mycket väl vilka de ej namngivna kritikerna från Rödluvan är och efter att ha försvarat sina gärningar på Vinterpalatset och Svarta katten avslutar båda två med att önska dem lycka till i framtiden med deras fortsatta kamp för ett bättre samhälle. Malmös radikala miljö var inte större än att den i det här fallet äldre generationen alltså önskade sina efterföljare väl, men en stolthet över vad man åstadkommit med Vinterpalatset (och Svarta katten) är tydlig.

Sammanfattning och diskussion

Kontinuitet och förändring

Vinterpalatset grundades av ett gäng mer eller mindre anarkistiskt präglade politiska aktivister som formerats genom det anarkistiska nätverket A-nätverket och knutit personliga kontakter genom den ambulerande festivalen Glädjetåget 1986. Flera av de som kom att bli drivande inom föreningen var relativt sent inflyttade till Malmö, men med flerårig erfarenhet av politisk aktivism på annat håll. Även om det existerat mångåriga kampanjer i stan tidigare, för en självständig, radikal teaterlokal eller för musikhus och replokaler, bidrog Vinterpalatsgänget med ett ordentligt tillskott till Malmös utomparlamentariska vänster. Såväl Glädjetåget, med sin final vid Gärdet i Stockholm, som fokuset på självorganisering tyder på att arvet från 1970-talets proggvåg var omfattande. Men samtidigt stod man mitt i en europeisk trend med autonoma allaktivitetshus i åtskilliga städer på kontinenten. De anarkistveteraner som med assistans från yngre aktivister grundade Vinterpalatset hade inga problem att inkorporera den nya tidens koncept från en europeisk husockupantscen. Ett självstyrande allaktivitetshus, med både progressiv kultur och progressiv politik på agendan, innebar inget signifikant brott mot tidigare aktivism. Däremot slog man ifrån sig idéer om stormöten och annat där alla förslag skulle stötas och blötas, vilket sågs som en typisk rest från 70-talet. Men var då det överordnade målet att skapa ett alternativt och isolerat eget universum med utrymme för egna projekt och vänskapsband, eller var det medlet för att bedriva politisk agenda? Enligt såväl stadgar som intervjuer gjorda med aktivister var det den politiska verksamheten som skulle stå i centrum. Att det i själva verket oftare kom att handla om den interna kulturella verksamheten var man dock medvetna om redan vid tiden för husets existens. Vilket bland annat märktes när man redan vid det första årsmötet ställde sig själva frågan om man verkligen var den anarkistiska propagandacentral man ville vara, eller bara en något radikal kulturförening.

Några år efter Vinterpalatset och dess efterföljare Svarta katten upphört uppstod en debatt som ytterst kan sägas ha handlat om föreningens historieskrivning. Ett antal yngre aktivister, som nu antagit den nyare definitionen ”autonoma”, som hade varit delaktiga i utkanten av de båda föreningarna, kritiserade den ”inre kretsen” av vinterpalatsare för att ha överdrivit själva lokalernas betydelse som kulturell frizon på bekostnad av den mer explicita politiska verksamheten. Den nya generationen var således mindre intresserad av isolering och självständighet från samhället och mer av direkt konfrontation. På så sätt ville man gärna eskalera de konfliktlinjer som funnits redan i Vinterpalatsmiljön, såsom stödet till de mer våldsamma husockupationerna i Danmark, Shell-kampanjen, antifascismen och

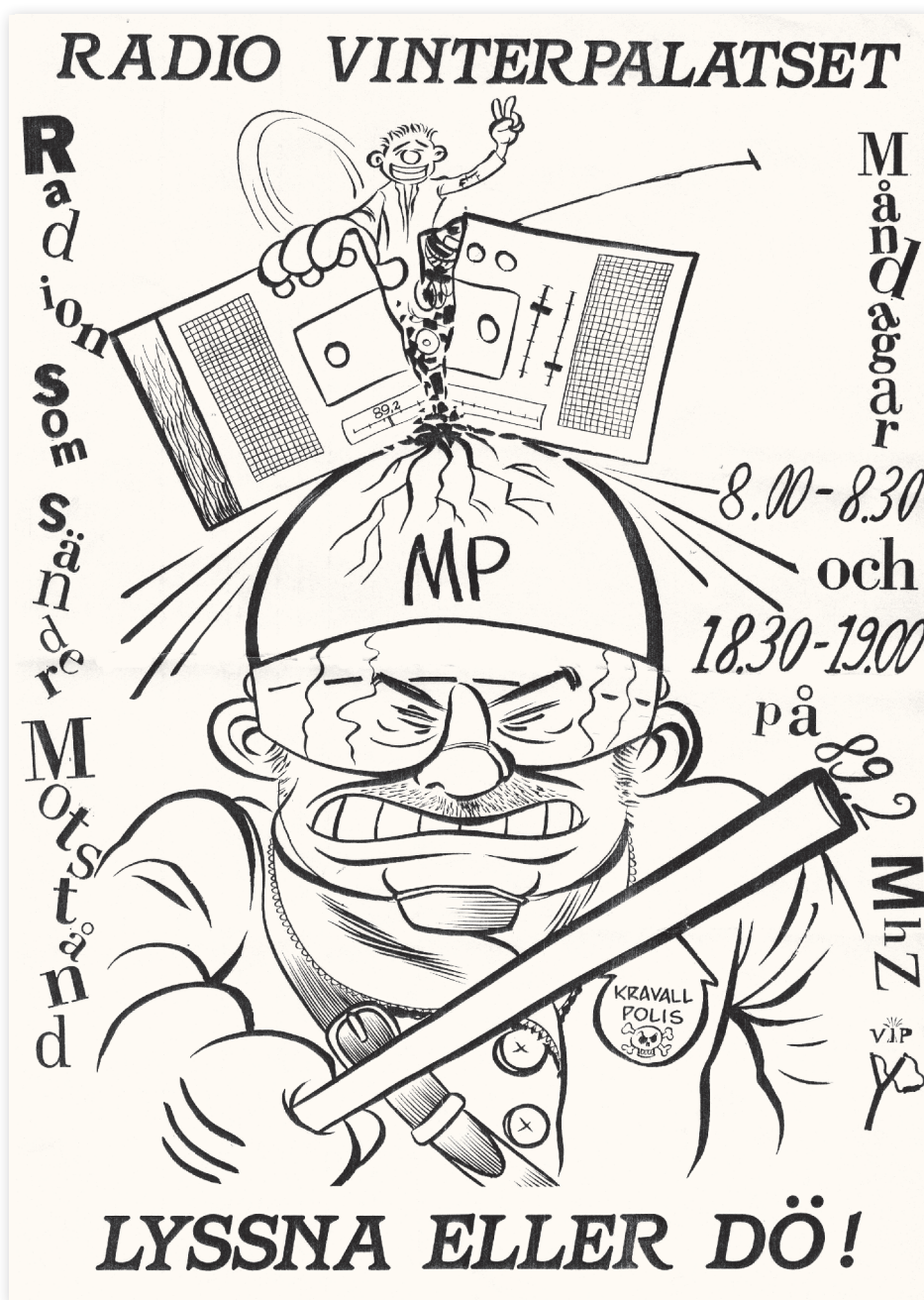

Fig. 13. Flyer med info om närradiosändningar – Källa: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne.

den nya feministiska rörelsen.⁸¹ Generationskonflikten motsägs dock av aktivisten Karin, som själv var i tonåren under Vinterpalatsets första år. Hon menar istället att debatten i första hand hade personliga skäl och att den ”familj” av närstående aktivister som hon tidigare betonat började bytas ut i miljön och gamla gemenskaper att krackelera, vilket gjorde att vissa underliggande konflikter kom upp till ytan. Konflikter som lika gärna var av personlig art. Den familjära ton som de båda initierade vinterpalatsarna Karin och Tim avslutar sina repliker på det yngre gardets anklagelser, där de båda önskar dem lycka till i fortsättningen, tyder på att det åtminstone inte fanns någon vilja till fortsatt ovänskap från deras håll utan att de alltså såg sig som delar av samma rörelse.

Vad är politik?

Vad är syftet med en anarkistisk eller autonom förening? Är det att tillhandahålla en frizon från ett kapitalistiskt samhälle och erbjuda chanser till kultur, folkbildning och självorganisering, eller är det att konfrontera extremhögern på gatorna och att kritisera till exempel rasism, sexism, oljeindustri eller köttindustri genom olika aktioner? Allt det, skulle förmodligen många av Vinterpalatsets aktivister svara. Men det är uppenbart att tid och resurser var en central fråga när det gäller det faktiska utfallet. På Vinterpalatset skapades en frizon för aktiviteter och under sin korta med hektiska tid arrangerade man en imponerande serie av konserter, föredrag, poesiuppläsningar och regelrätta fester som många i Malmö fortfarande minns, även utanför vänsteraktivistiska kretsar. För många av de aktiva skapades vänskapsband som alltså lever kvar och det är uppenbart att de intervjuade aktivisterna är stolta över vad de åstadkom – en frizon för kulturellt skapande och byggandet av en icke-hierarkisk gemenskap. De rent politiska aktiviteterna har dock lämnat färre spår i källorna. Till viss del beror det säkert på att vissa aktioner inte var lämpliga att skriva ned i protokoll, enligt en intervju Tim och Lasse hade man till exempel en grupp som nästan uteslutande jobbade med att gömma flyktingar. Alla de tre intervjuade beskriver dessutom upprepade konflikter med nynazister, vilket sannolikt ledde till våldsanvändning även från det icke-våldsinriktade Vinterpalatsgänget. Flera från Vinterpalatset var dessutom flitiga besökare och deltagare vid de mer våldsamma husockupationer som ägde rum i Köpenhamn vid samma tid. Men de var i slutändan inte villiga att använda sig av samma metoder för att bevara sitt eget hus. Kanske hade det varit annorlunda om vräkningsbeslutet kommit ett år tidigare, när verksamheten var under uppbyggnad och den inre kretsen inte hunnit bli lätt trötta på att städa de 350 kvadratmetrarna eller serva ”Malmöns värsta ölhävar Klientel”, som det uttryckts.⁸²

Folkhemsanarkister

Enligt sociologen Håkan Thörn kännetecknades den mångåriga ockupationsrörelsen i Haga i Göteborg av en tilltagande inkludering i kommunens agerande. Från att ha varit ifrågasatta och motarbetade av såväl press som myndigheter fann de sig själva så småningom tillrätta som en förhandlingspart, med tiden fick man dessutom en relativt positiv bevakning i media för sina stundtals dråpliga och oftast icke-våldsamma aktioner. Om man i Köpenhamn betecknade sig som "besättare" så svarade hagaaktivisterna med att kalla sig för det betydligt beskedligare "husnallar". Man kan här göra en parallell till Vinterpalatsets tillvägagångssätt. Föreningen höll sig generellt sätt väl med myndigheter och polis. Man ansökte pliktskyldigt om alkoholtillstånd, närradiotillstånd, demonstrationstillstånd och så vidare och, inte minst, man betalade sin hyra. Men bilden är samtidigt tvetydig, för man ansåg sig samtidigt stå fria från all påverkan. Oberoendet från stat och kommun var så viktigt att det var inskrivet i föreningens stadgar att man inte skulle ta emot något bidrag från kommunen. Det här var en principfråga som samtidigt dragits till sin spets i Köpenhamn vid samma tidpunkt vid den så kallade "Ryesgadeaktionen", där ett ockupantgäng gick så långt att det vägrade ta över den faktiska driften av ett hus om det inte skänktes gratis till dem från stadens sida. Oberoendet var icke-kompromissbart.

Men om man inte ville ockupera sitt hus måste pengar till hyran in, och då fanns det inte så många andra vägar att gå än att arrangera stödfester och konserter. I såväl de bevarade diskussionsprotokollen som hos de tre intervjuade kan man uttyda en tydlig ambivalens kring detta. Tim och Lasse går så långt som att mena att det var det i princip viktigaste felbeslutet man tog, att sälja alkohol för att bevara sin självständighet när man säkert hade kunnat få bidrag från staden.

Så, hur kan vi använda begreppet folkhemsanarkister här? Vinterpalatsarna var måna om sin relation med staden, men man ville till inget pris vara beroende av den. Man ville bli lämnade i fred, fria att utföra sina aktiviteter och man ville inte riskera att bli av med sin lokal genom att missköta sig. Men det är sannolikt fel att se det som att enbart hotet om repression låg bakom, man ansåg sig starka och självständiga nog att föra en dialog med myndigheterna.

Här vill jag understryka sambandet med äldre sociala rörelser, som verkat i Sverige sedan slutet av 1800-talet, samt med statliga och kommunala strukturer. På 1980-talet fanns det fortfarande en allmän tendens att stödja ungdomsrörelser inom idrott, politik och kultur i landet. Så länge Vinterpalatset inte ställde till problem, och levde upp till en förenings formella krav, skulle de antagligen lämnas mest till sig själva. Noterbart är dock att de flesta av dem fortfarande betraktade sig själva som anarkister. Att praktisera vissa anarkistiska värderingar ansågs nog i sig vara en protest mot både borgerlig politik och välfärdsstatens mer repressiva inslag.

Vinterpalatset identifierade sig samtidigt tydligt som en del av en internationell aktivisttrend där husockupationer spelade en stor roll, men deras valda protestrepertoar var också influerad av nationell politisk praxis, som kan ha skiljt sig från andra länder. Den svenska välfärdsstaten grundades på att förhandla och köpslå och även Vinterpalatsarna var skolade i denna tradition. Dessutom var de ganska bra på det sistnämnda, vilket framgår av deras framgångsrika förhandling om en anseelig summa pengar i slutet av deras rivningskontrakt. Dessutom var de väl bevandrade i att skriva mötesprotokoll och andra dokument; de visste hur man ansöker om tillstånd; och de visste hur studiecirkelar fungerade (och hur man vid behov kunde fuska en aning när man anmälde dem). De var, enkelt uttryckt, förtrogna med den svenska arbetarrörelsens traditioner. Men de var också en del av en inflytelserik europeisk samhällstrend. De kunde alltså inte kompromissa med självständigheten, men de kunde samarbeta. Denna ambivalens är viktig för hur jag definierar folkhemsanarkism. Vinterpalatset använde alla möjligheter de hade för att mobilisera effektivt. Genom att arbeta inom ett konsensusbaserat välfärdssystem försökte de navigera mellan olika faktorer utanför den mobiliserande gruppen för att nå sina mål. Denna kompromiss visar hur Vinterpalatset försökte överbrygga klyftan mellan traditionell svensk arbetarrörelsepolitik och den nya vägen av autonom aktivism i Europa. Inte minst arrangerade de, enligt åtskilliga utsagor, jåkligt roliga fester.

Noter

- ¹ Historikern Johan Pries ägnar ett kapitel i sin opublicerade masteruppsats från 2008 åt Vinterpalatset, detta som en bakgrund till den autonoma rörelsen i Malmö och Lund. Ingen annan forskning eller annan form av historik har kunnat hittas. Pries, 2008.
- ² I enlighet med de tre intervjupersonernas vilja anges de här med sina riktiga förnamn och inte som pseudonymer.
- ³ Bert van der Steen m fl (red), 2014, s. 11.
- ⁴ Bert van der Steen m fl (red), 2014, s. 2.
- ⁵ Pruijt, 2013, s. 29.
- ⁶ Bert van der Steen m fl (red), 2014, s. 3.
- ⁷ Bert van der Steen m fl (red), 2014, s. 16–17.
- ⁸ Bert van der Steen et al (red), 2014, s. 3.
- ⁹ Se Mikkelsen & Karpantschof, 2001.
- ¹⁰ Thörn, 2013, s. 12–13.
- ¹¹ Se Ericsson, 2016.
- ¹² Se Nilsson, 2010.
- ¹³ Se Håkansson & Lundin, 2009.
- ¹⁴ Thörn 2013, s. 12.
- ¹⁵ Thörn 2013, s. 13.
- ¹⁶ Thörn 2013, s. 13.

- ¹⁷ Thörn 2013, s. 349–350; se även sociologen Dominka V. Polanskas användning av begreppet: Polanska, 2019, s. 32–33.
- ¹⁸ Gertten 1994, s. 383–384.
- ¹⁹ Gertten 1994, s. 383–384.
- ²⁰ Håkansson & Lundin, 2009.
- ²¹ Håkansson & Lundin, 2009.
- ²² Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ²³ Stadgar för föreningen S.O.T., Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp F, Arbetarrörelsens arkiv i Skåne (ArA).
- ²⁴ Intervju med Karin 2021-09-02.
- ²⁵ "Enkelbiljett genom Sverige – Glädjetåget", *Total Brand* nr 7/86 (1986), s. 10–11.
- ²⁶ Intervju med Karin 2021-09-02.
- ²⁷ För uppkomsten se, "Gack in uti arken, du och hela ditt hus", Kalla fakta – nyheter från Vinterpalatset 1/89 (1989), Vinterpalatsets arkiv vol. 1, s. 16; Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ²⁸ "Hyresavtal med Malmö kommuns fastighetskontor", Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp E, ArA.
- ²⁹ Bilaga till hyresavtal, Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp E, ArA.
- ³⁰ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ³¹ "Gack in uti arken, du och hela ditt hus", Kalla fakta – nyheter från Vinterpalatset 1/89 (1989), Vinterpalatsets arkiv vol. 1, s. 16.
- ³² "Vinterpalatset – kontrollerat kaos", *Magazin April* 1-2/1987, s. 57.
- ³³ Intervju med Karin 2021-09-02.
- ³⁴ "Stadgar antagna vid konstituerandet av föreningen" 7 mars 87, Vinterpalatsets arkiv vol 1, mapp A, ArA.
- ³⁵ "Möte den 7-5-87", Vinterpalatsets arkiv vol 1, mapp A, ArA.
- ³⁶ "VP-möte 4 aug 87", Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp A, ArA.
- ³⁷ "Möte 9-7-87", Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp A, ArA.
- ³⁸ Se Vinterpalatset Februari/mars '88 och Vinterpalatset April/maj '88. Vinterpalatsets arkiv vol 1, mapp A, ArA.
- ³⁹ Se "Möte 9-7-87", Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp A, ArA., eller information i informationsbladet Vinterpalatset Februari/mars '88 och Vinterpalatset April/Maj '88. Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp A, ArA.
- ⁴⁰ "Leifs anteckningar från årsmötet 88.03.12", Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp A, ArA.
- ⁴¹ "Verksamhetsberättelse 1987/88", Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp A, ArA.
- ⁴² "Leifs anteckningar från årsmötet 88.03.12", Vinterpalatsets arkiv vol 1, mapp A, ArA.
- ⁴³ Protokoll 25 oktober 1988, Vinterpalatsets arkiv vol 1, mapp A, ArA.
- ⁴⁴ Vinterpalatsets arkiv vol 1, mapp A, ArA.
- ⁴⁵ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁴⁶ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁴⁷ "Vinterpalatset – kontrollerat kaos", *Magazin April* 1-2/1987, s. 57.
- ⁴⁸ "Vinterpalatset – kontrollerat kaos", *Magazin April* 1-2/1987, s. 57.
- ⁴⁹ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁵⁰ Intervju med Karin 2021-09-02.
- ⁵¹ Intervju med Karin 2021-09-02.

- ⁵² Intervju med Karin 2021-09-02.
- ⁵³ "Vinterpalatset – kontrollerat kaos", *Magazin April* 1-2/1987, s. 57.
- ⁵⁴ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁵⁵ Intervju med Karin 2021-09-02.
- ⁵⁶ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁵⁷ Intervju med Karin 2021-09-02.
- ⁵⁸ Pries, 2008, s. 36.
- ⁵⁹ Pries, 2008, s. 39.
- ⁶⁰ Pries, 2008, s. 36
- ⁶¹ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁶² Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁶³ Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp A, ArA.
- ⁶⁴ "Stadgar antagna vid konstituerandet av föreningen" 7 mars 87, Vinterpalatsets arkiv vol 1, mapp A, ArA.
- ⁶⁵ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁶⁶ "Vinterpalatset fortsätter", Brand nr 27–28, maj '89 (1989), s. 52.
- ⁶⁷ Vinterpalatsets arkiv vol 1, mapp F, ArA.
- ⁶⁸ "Vinterpalatset fortsätter", Brand nr 27–28, maj '89 (1989), s. 52.
- ⁶⁹ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13; Intervju med Karin 2021-09-02.
- ⁷⁰ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13; Intervju med Karin 2021-09-02.
- ⁷¹ Pries, 2008, s. 36; Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁷² "Stadgar antagna vid konstituerandet av föreningen 891205" (Frontmedia), mapp F, ArA.
- ⁷³ "Café Svarta katten", Vinterpalatsets arkiv vol. 1, mapp F, ArA.
- ⁷⁴ Se Pries & Zackari, "'Här slutar Sverige' : Ockupationen på Ringgatan i Malmö 1990", 2016.
- ⁷⁵ Intervju med Karin 2021-09-02.
- ⁷⁶ "(Sagan om) Rödluvan i Malmö", Brand nr 5 (53), 1992, s. 27.
- ⁷⁷ "(Sagan om) Rödluvan i Malmö", Brand nr 5 (53), 1992, s. 27–28.
- ⁷⁸ "Jaha, Rödluvan..." Brand nr 1 (54) 1993, s. 31.
- ⁷⁹ "Rödluvan igen", Brand nr 2 (55), 1993, s. 30.
- ⁸⁰ Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13.
- ⁸¹ Pries, 2008, s. 42.
- ⁸² Intervju med Karin 2021-09-02.

Källor och litteratur

Arkiv

Arbetarrörelsens arkiv i Skåne

Vinterpalatsets arkiv

Intervjuer

Intervju med Lasse och Tim 2021-05-13

Intervju med Karin 2021-09-02.

Litteratur

- Ericsson, Martin, "Ockuperat område. Striden om brandstationen i Jönköping 1982", (i: Brink Pinto, Andres & Ericsson, Martin (red), *Politik underifrån – kollektiva konfrontationer under Sveriges 1900-tal*. Lund. Arkiv, 2016).
- Gertten, Magnus, "Fri teater, rockmusik, film, tidskrifter och ungdomskultur", (i: *Malmö stads historia*, del 7, 1939–1990. Malmö. Kira förlag, 1994).
- Håkansson, Peter & Lundin, Johan, "Rock för ett hus': En komparativ undersökning av tillkomsten av musikhus i Malmö och Lund under 1980-talet", (i: Berggren, Lars, Greiff, Mats, & Horgby, Björn, (red.) *Populärmusik, uppror och samhälle*. Malmö. Malmö University Press, 2009).
- Lindqvist, Tim, "Rödluan igen", (i: *Brand* 2/55, 1993).
- Mex, Karin, "Enkelbiljett genom Sverige – Glädjetåget", (i: *Total Brand*, 7/86, 1986).
- Mex, Karin, "Vinterpalatset: kontrollerat kaos", (i: *Magazin*, April 1–2/87, 1987).
- Mex, Karin, "Jaha, Rödluan...", (i: *Brand* 1/54, 1993).
- Mex, Karin, "Vinterpalatset fortsätter", (i: *Brand* 27–28, 1989).
- Mikkelsen, Fleming, & Karpantschof, René, "Youth as a Political Movement: Development of the Squatters and Autonomous Movement in Copenhagen 1981–95". (i: *International Journal of Urban and Regional Research* 25(3), 2001).
- Nilsson, Fredrik, "Skötsamma punkare och kommunalpampar – iscensättningen av ett identitetspolitiskt drama", (i: Bjälesjö, Håkansson & Lundin (red) *Mycket mer än bara rock – musik, ungdom och organisering*. Stockholm. Premiss, 2010).
- Polanska, Dominika V., *Contentious Politics and the Welfare State: Squatting in Sweden*. Abingdon. Routledge, 2019.
- Polanska, Dominika, V. & Wåg, Mathias, (red.), *Ockuperat! Svenska husockupationer 1968–2018*. Stockholm: Verbal, 2019.
- Pries, Johan, *En rörelse blir till: De autonoma i Malmö och Lund 1986–1992*. Lund University (opublicerad masteruppsats), 2008.
- Pries, Johan & Zackari, Karin, "Här slutar Sverige. Ockupationen på Ringgatan i Malmö 1990", (i: Brink Pinto, Andres & Ericsson, Martin (red.) *Politik underifrån: Kollektiva konfrontationer under Sveriges 1900-tal*. Lund. Arkiv, 2016).
- Pruijt, Hans, "Squatting in Europe", (i: The Squatting Europe Kollektive (red.) *Squatting in Europe: Radical Spaces, Urban Struggles*. New York. Minor Compositions, 2013).
- "(Sagan om) Rödluan i Malmö", (i: *Brand*, 5/53, 1992).
- van der Steen, Bart., Katzeff, Ask. & van Hoogenhuijze, Leendert, "Introduction: Squatting and Autonomous Action in Europe, 1980–2012", (i: van der Steen m.fl. (red.) *The city is ours: Squatting and anonymous movements in Europe from the 1970s to the present*. Oakland, CA. PM Press, 2014).
- Thörn, Håkan, *Stad i rörelse: Stadsomvandlingen och striderna om Haga och Christiania*. Stockholm. Atlas Akademi, 2013.

Smittkoppsepidemin i Malmö 1932

AV ÅKE NORSTRÖM

Den 14 januari 1932 upptäcktes de första fallen av smittkoppor i Malmö. För att undvika en spridning av denna smittsamma sjukdom till hela Öresundsregionen vaccinerades från den 29 januari till den 5 februari 116 000 personer,¹ eller närmare 90 % av Malmös befolkning. Sannolikt bidrog den av stadsläkare Axel Höjer och Hälsovårdsnämnden organiserade vaccinationskampanjen till att antalet insjuknade i smittkoppor kunde begränsas till 10 personer varav en av dem avled. När Statens bakteriologiska laboratoriums vaccinleverans 31 januari försenades på grund av ett missförstånd rörande transporten, löstes det genom ”välvillig hjälp” från professor Thorvald Madsen på Statens Serum Institut (SSI) i Köpenhamn, som med hjälp av en flygtransport levererade vaccin till cirka 5000 personer för förmiddagens behov.

I sina memoarer skriver Höjer att ”vaccineringen av Malmös hela befolkning på endast en vecka med hjälp av de dagliga bulletinerna i radio, genom vilka jag fick hela befolkningen att medverka, [väckte] dag för dag stor uppmärksamhet i pressen, särskilt i Skåne och i Stockholm och Köpenhamn.”² Denna vaccinationskampanj hade inte kunnat genomföras utan en imponerande insats från alla vaccinatörer och deras medhjälpare, och en lojal och samarbetsvillig befolkning.

De påtagligt många fallen av ympskador eller ”vaccinsjuka” bland de vaccinerade väckte stor uppmärksamhet i hela landet. Stadsläkare Höjer och chefen för Statens bakteriologiska laboratorium (SBL) Carl Kling tillhörde dem som deltog i den offentliga debatten om dess orsaker. Veterinär Hilding Magnusson, som var chef för hushållningssällskapets veterinärbakteriologiska laboratorium i Malmö, ställde efter sin upptäckt av stafylokocker i vaccinen krav på en undersökning av SBL:s vaccinproduktion. På grund av den vetenskapliga kontrovers som uppstod bland

Fig. 1. Axel Höjer (1890–1974). Blev 1924 medicine doktor och docent i hygien vid Fysiologiska institutionen vid Lunds universitet. 1930 utnämndes han till förste stadsläkare i Malmö och var generaldirektör för Medicinalstyrelsen 1935–1952. – Foto: Signe och Axel Höjers arkiv, Fb:15, RA.

ledande medicinska och bakteriologiska experter i Sverige såg sig Medicinalstyrelsen tvingad att vända sig till ett internationellt vetenskapligt organ för att få tillstånd en fristående och objektiv utvärdering av massvaccinationen i Malmö.

I det följande behandlas smittkoppsepidemin i Malmö och de åtgärder som den gav upphov till i form av smittspårning, isoleringsåtgärder och massvaccinering. Medicinhistorikern Motzi Eklöfs bok "Variola & Vaccinia" (2016) om massvaccinationen i Malmö 1932 och dess följder har inspirerat till denna artikel. Förutom hennes forskningsresultat har jag bland annat använt mig av det rika källmaterial om dessa händelser som finns att tillgå på Riksarkivet i Stockholm och Malmö stadsarkiv.

Sjukdomen och dess smittsamhet

Till symtomen på smittkoppor, som var en virussjukdom, hörde hög feber och influensaliknande sjukdomskänsla med typiska hudutslag som utvecklas till blåsor över hela kroppen, och som sedan torkar ut till skorpor. I allvarliga fall kunde bakteriella infektioner i blåsorna bildas, som spred sig till blodet och kroppens olika organ. Sjukdomen kunde ge upphov till hjärninflammation (encefalit) eller meningit (hjärnhinneinflammation) och dödligheten varierade beroende på variolavirusets egenskaper och det allmänna hälsotillståndet hos befolkningen. Smittkoppor hade en inkubationstid på mellan 7 och 19 dagar (vanligen 12–14 dagar) och smittsamheten var som störst en till två dygn efter insjuknande. Viruset var synnerligen smittsamt och spridningen kunde förutom från människor ske via kontaminerade föremål och genom ventilationssystem.

Obligatorisk vaccinering

Redan 1816 infördes i Sverige obligatorisk skyddskoppypmpning av barn under de två första levnadsåren.³ Senare skärptes regelverket och 1916 tillkom lagen om skyddskoppypmpning. 1930 ändrades åldersgränsen för vaccinering till senast när barnet fyllde sex år. Besiktning av om ympningen slagit an, det vill säga aktiverat kroppens immunförsvar, skulle ske inom några veckor. Revaccinering av vuxna var obligatoriskt för militär personal och värnpliktiga, intagna på tvångsarbetsanstalt, skolpersonal, hälso- och sjukvårdspersonal och vissa andra grupper. Från 1800-talets slut blev sjukdomen sällsynt, vilket främst har förklarats med den obligatoriska vaccineringen, som var mycket välorganiserad och som vid 1800-talets mitt omfattade en betydande majoritet av befolkningen. En annan förklaring till den redan på 1820-talet kraftigt minskade förekomsten av smittkoppor, är ökad immunisering hos befolkningen till följd av 1700-talets många epidemier. Kring sekelskiftet 1900 var sjukdomen inte längre endemisk i Sverige, utan de epidemier som inträffade berodde på smitta från utlandet. 1917 inträffade till exempel flera epidemier som drabbade 226 personer varav 22 avled.⁴ Flertalet orsakades av transporter genom landet av tyska krigsinvalider från Ryssland,⁵ som var svårt angripna av smittkoppor. I Sverige rapporterades under perioden 1924–1930 endast ett fall av smittkoppor (1924). Under åren 1920–1929 varierade andelen vaccinerade barn mellan 63–85 %. Malmö var med sina mellan 62–96 % vaccinerade väl i paritet med Stockholm och Göteborg. På landsbygden var emellertid vaccinationsgraden betydligt lägre än i större städer.

Tillverkningen av vaccin

Smittkoppsvaccin framställdes under 1900-talets första hälft främst från kokoppslymfa genom ympning på den rakade och rentvättade buken av fastspända unga kalvar.⁶ När kopporna mognat skördades de och maldes med en mortel. Kalven slaktades sedan och veterinärbesiktigades för kontroll av dess hälsotillstånd. Lymfpastan späddes sedan ut med glycerin och koksaltlösning och lagrades i fem minusgrader under minst en månad. Den till Malmö levererade vaccinen var till exempel mellan 8–21 månader gammal. Med hjälp av glycerinet i vaccinlymfan och efter lagring förutsattes andelen bakterier kunna reduceras till en ”acceptabel nivå”. Det leveransfärdiga vaccinet förseddes med den aktuella kalvens beteckning (nummer) och datum för skörd och kontrolldatum (benämndes ”kalv.nr”, ”vaccin-nummer” etc.).

Kvaliteten på vaccinet, dess styrka och förmåga att slå an kunde skifta beroende på framställning, lagringstid och den ympteknik som tillämpades vid vaccinering.

Statens bakteriologiska laboratoriums föregångare Statsmedicinska anstalten fick 1909 i uppdrag att svara för rikets behov av smittkoppsvaccin och Medicinalstyrelsen ansvarade genom sin kontrollör för vaccinets kvalitet. Eftersom det enligt lag var obligatoriskt med vaccinering av barn och vissa andra grupper, utgjorde tillgång till vaccin av god kvalitet en angelägenhet för staten.

De första smittkoppsfallen

Den 10 december 1931 återvände en murare ifrån Perm i norra Ural i Ryssland hem till Malmö.⁷ Hemresan skedde via Leningrad och Stockholm. Under resan och den närmaste tiden därefter kände han sig frisk. Den 14:e började han få ”frysningar” och illamående och blev liggande till sängs i två och en halv dag med allmänna förkylningssymtom. Fem dagar senare hade han, utan att känna sig sjuk i övrigt, fått acneliknande utslag i ansiktet, på ryggen och händerna. Den 22 december visade han upp sina utslag för en läkare som ordinerade en salva. Fyra dagar senare var utslagen borta och han var helt symtomfri. I mannens hem fanns hustrun och en fyra månader gammal dotter. Hon insjuknade den 7 januari i feber och fick fyra dagar senare ett rött fläckigt utslag i ansiktet och på armarna. Det tolkade den tillkallade läkaren som symtom på problem med mage och tarm. När dottern även fick blåsor, tog föräldrarna henne till Flensburgska barnsjukhusets poliklinik för undersökning.

Smittspridning på Flensburgska barnsjukhuset

På förmiddagen den 14 januari infann sig föräldrarna till poliklinikens väntrum med sin dotter. En sjuksköterska fick syn på flickans utslag och rapporterade att ett barn med eksem vistades i mottagningsrummet. Barnet blev då omedelbart förd till ett närliggande undersökningsrum för undersökning av överläkare Greta Muhl, som konstaterade att det sannolikt var smittkoppor. Hon ringde därför upp överläkare Ebbe Petrén på Epidemisjukhuset för konsultation, som rådde henne att omedelbart skicka barnet dit och kvarhålla samt vaccinera alla besökare och sjukhusets personal samt inneliggande patienter. Förrådet med smittkoppsvaccin räckte dock inte till alla som skulle vaccineras, utan man blev tvungen att telegradera efter mer vaccin från Stockholm. Därför kunde vaccineringen inte fullföljas förrän följande förmiddag. Samtidigt som det sjuka barnet undersöktes, befann sig sju besökare samt fyra av personalen i det 18 kvm stora mottagningsrummet.

Innan den sjuka flickan hunnit föras till undersökningsrummet infann sig fru W. en kort stund för att hämta en dödsattest. Samtidigt som de ovan nämnda besökarna vaccinerades togs sju nya besökare emot i mottagningsrummet, som

samtliga tilläts att lämna sjukhuset utan att ha blivit vaccinerade. Denna i sig anmärkningsvärda händelse förklarar stadsläkare Höjer med att tre av dem inte vistats i samma rum som det sjuka barnet och att ett tvåårigt barn led av luftrörskatarr och därför inte kunde vaccineras. Övriga nytillkomna besökte mottagningen först en timme efter att flickan hunnit flyttas till Epidemisjukhuset, och bedömdes dessutom ha fullgott skydd genom tidigare vaccinering. Efter det sjuka barnets avlägsnande och mottagningstidens slut vidtogs olika sanitetsåtgärder och fönstren fick stå öppna över natten.

Fig. 2. Flensburgska barnsjukhuset. – Foto: MSA.

Specialister tillkallas för att fastställa diagnosen

Murarens lilla dotter (primärfallet) inlades på Epidemisjukhusets observationsavdelning för undersökning. Överläkare Ebbe Petrén, som även var verksam som bakteriolog och serolog på Malmö allmänna sjukhus, misstänkte i likhet med Muhl att det rörde sig om smittkoppor. Det sjuka barnets fader, som sedan nära tre veckor visade sig vara symtomfri, undersöktes och bedömdes inte längre utgöra någon smittfara. Efter att överläkare Petrén undersökt barnet sökte han genast Höjer per telefon utan att få tag i honom, eftersom han var upptagen av hälsokontroll av besättningen på ett från Leningrad anlant fartyg i Malmö hamn.

Vid sin återkomst till hälsovårdsbyrån ringde Höjer till Petrén för en lägesrapport och anlände snabbt därifrån med bil till Epidemisjukhuset för att skaffa sig en uppfattning om det sjuka barnet. Eftersom även Höjer kommit till samma slutsats som sina kollegor, överenskomms med överläkarna Muhl och Petrén om att de fick

ta det fulla ansvaret för alla nödvändiga smittskyddsåtgärder på sitt sjukhus. Själv var Höjer tvungen att återvända till hälsovårdsbyrån för att organisera arbetet med smittspårningen i staden och kontakta de personer som varit i beröring med det smittade hemmet. Ett 10-tal personer spårades upp och vaccinerades samt sattes i karantän i sitt hem. En person som besökt den sjuka flickans familj och sedan avrest till Billinge, rapporterades till länets förste provinsialläkare och togs in på epidemisjukhuset i Lund. Hemmet desinfekterades genom rökning, dubbel dos av formalin och kläderna placerades i en desinfektionsugn. Efter det tycks Höjer ha hoppats att dessa åtgärder skulle räcka för förhindrande av vidare smittspridning.

Professorn i patologi och bakteriologi i Lund John Forssman, som hade erfarenhet av och studerat smittkoppsfall i utlandet, konsulterades 15 januari som expert. Ett i förväg beställt provsvar från SBL bekräftade riktigheten i läkarnas diagnos att flickan verkligen insjuknat i smittkoppor. Eftersom mera vaccin införskaffats från Stockholm kunde resterande personal och patienter vaccineras på de aktuella sjukhusen. Den 17 januari flyttades det smittkoppsjuka barnet från observationsavdelningen till den i all hast uppvärmda och iordningställda smittkoppsavdelningen på Epidemisjukhuset, och alla lokaler rengjordes, vädrades och röktes två gånger med formalin. Personal som varit i närheten av barnet beordrades att bada, tvätta håret, byta kläder och sängkläder innan de kunde befrias från sin isolering.

Fig. 3. Epidemisjukhuset. – Foto: MSA.

Nya smittkoppsfall och smittspårning vidtas

Men när åtta nya fall (sekundärfall) inkom till Epidemisjukhuset 27–30 januari, varav sju som 14 januari smittats på Flensburgska barnsjukhuset, grusades stadsläkare Höjers förhoppning om att ha fått kontroll över smittspridningen. Däremot insjuknade ingen som varit i kontakt med det först smittade hemmet. En av de insjuknade var sjukhusets överläkare Greta Muhl, trots att hon vaccinerats vid flera tillfällen. Den åttonde var biträdet M.H. på Epidemisjukhuset, som smittats vid vården av den lilla flickan (primärfallet). Förutom en tvåårig pojke, som på grund av sjukdom inte kunde vaccineras, rörde det sig främst om personer i 30- eller 40-årsåldern. De hade insjuknat under elfte eller tolfte dagen räknat från smittotillfället. Förutom dessa personer fanns tre misstänkta fall av smittkoppor: barnläkaren professor Kjell-Otto af Klercker, som tillsammans med professor Forssman undersökt den smittkoppsjuka flickan, sköterskan B.N. som passerat i en närliggande korridor på Flensburgska barnsjukhuset och fru E. Å. som besökt mottagningen en kort stund för att hämta sitt barn. Dessa personer fick enligt uppgift endast allmänna symtom utan koppor. Även dessa tveksamma fall behandlades som om de varit smittkoppsjuka och utskrevs från Epidemisjukhuset först efter att varit feberfria under en vecka.

Av de åtta konstaterade fallen av smittkoppor var två av barnen och en fru W. utan ympskydd. De fick talrika kopplåsor över hela kroppen. De övriga sex vaccinerade fick betydligt lättare symtom med ”synnerligen lindriga och fåtaliga koppor”, varav doktor Muhl var en av dem. En 31-årig kvinna, fru E.O., som ”hade ganska lätta koppor”, drabbades av hjärninflammation (encefalit), vilket fastställdes efter en mikroskopisk undersökning av hjärnan. Hon avled den 2 februari på Epidemisjukhuset, något som väckte stor uppmärksamhet i media. Det beslutades att stoftet skulle inneslutas i en zinkkista, vars anskaffande betingade en kostnad av ca 70 kr. Eftersom den avlidnes anhöriga saknade medel för det beslöt Hälsovårdsnämnden att stå för denna kostnad.

Samtliga konstaterade eller misstänkta smittkoppsfall gav upphov till en omfattande eftersökning av deras kontakter. Smittspårningen resulterade i att 150 personer kallades till undersökning och isolerades i hemmet under en vecka. De ställdes under övervakning och blev föremål för hembesök av läkare. Eftersom man inte lyckades komma i kontakt med alla uppgivna kontakter gjordes första februari en efterlysning i pressen genom offentliggörande av de smittkoppsjukas namn. Tre dagar senare resulterade det i att ytterligare 10 personer gav sig tillkänna.

I två fall krävdes ett särskilt omfattande smittspårningsarbete. Det aktuella biträdet M. H. vid Epidemisjukhuset hade efter vidtagna försiktighetsmått fått tillåtelse att vistas i staden och i samband med det besökt ett möte med cirka 400

deltagare i S:t Marcussalen. Fru B.S. hade ovetande om att kunna vara smittbärare senare deltagit i en större arrangerad fest på Moriska paviljongen med cirka 600 deltagare. Eftersom det sistnämnda var en enskild tillställning fanns som tur var en förteckning över deltagarna, som kunde användas för att kalla dem till undersökning och vaccinering. Festdeltagarna beordrades att under en tid inställa sig för daglig besiktning men tilläts för övrigt att "fortsätta sitt dagliga arbete".

Situationen bedömdes nu som kritisk. En försvårande omständighet var att symtomen vid smittkoppor lätt kunde tas för vattkoppor eller någon annan febersjukdom. Hundra år av obligatorisk vaccinering i Sverige hade medfört att sjukdomen var ovanlig och få läkare hade någon egen klinisk erfarenhet att falla tillbaka på. Däremot kunde SBL vid denna tid ställa en tillräckligt säker diagnos genom provtagning från pustelsekret (sekret från blåsorna). Ett annat problem var den snabba smittspridningen och svårigheten att få kontroll över alla tänkbara smittkällor. Efter några veckors tid, räknat från det första smittkoppsfallet stod det klart för Höjer, att man misslyckats med att hindra vidare smittspridning i staden. Han medgav i sin rapport till Medicinalstyrelsen att inte alla som vistats i de aktuella sjukvårdslokalerna hade vaccinerats eller ställts under läkarkontroll.

Kritiska röster och många förklaringar

I ett brev från den 6 februari⁸ tackar generaldirektören vid Medicinalstyrelsen Nils Hellström Höjer för det stora och framgångsrika arbete som skett i Malmö för att bekämpa epidemin, men ser sig ändå föranlåten att beröra Muhls underlåtenhet att stänga Flensburgska vårdanstalten omedelbart efter det att hon diagnostiserat det första smittkoppsfallet, och Petréns uraktlåtenhet att förbjuda den nyligen vaccinerade sjukvårdspersonalen på Epidemisjukhuset att besöka staden, innan det stod klart att vaccinet fått effekt. Dessutom genomfördes ingen formaldesinfektion i de aktuella lokalerna, vilket var hälsovårdsbyråns ansvar. Höjer borde enligt nämndsledamoten och privatläkaren Hugo Engleson i enlighet med epidemilagen och sin instruktion själv ha instruerat och kontrollerat de båda överläkarnas smittskyddsåtgärder.⁹

Att överläkare Greta Muhl och sex andra personer blev smittade på Flensburgska barnsjukhuset förklarar hon själv i sin bilaga¹⁰ till Höjers rapport med att hon var fullt upptagen med det smittkoppsjsjuka barnet och akut vaccinering av personal och besökare, vilket bidrog till att flera senare tillkomna kunnat lämna polikliniken utan att ha blivit vaccinerade. Det vaccin som fanns att tillgå den 14–15 januari var dessutom för svagt.

Stadsläkare Höjer tar henne i försvar och skriver att "Doktor Muhls diagnos på det späda barnet är värd en särskild eloge. Tack vare denna kunde åtgärder vidtagas

som förekommit en större epidemi.” Men nämner även att sex av besökarna på Flensburgska barnsjukhusets mottagning kunde avlägsna sig utan att sedan bli kontrollerade.¹¹ Han framhåller att ”en bidragande orsak till underlåtenheten att effektivt efterforska de besökande i väntrummet synes ligga däruti, att sjukdomens smittsamhet underskattades. Såsom en förklaring härtill pekas på den ringa smittsamhet, som faderns utslag visade, då han i flera dagar rört sig fritt utan att veterligen framkalla sekundärfall i staden.”¹² Det finns enligt Höjer med hänsyn till sjukdomens sällsynthet och varierande smittsamhet, inte någon anledning att klandra överläkare Muhl.

Överläkaren vid Epidemisjukhuset Petrén förklarar i sin del av rapporten till Medicinalstyrelsen¹³ att alla tänkbara åtgärder, varav den viktigaste var vaccinering av all personal, vidtagits. Under de två dygn som det smittkoppsjuka barnet vistades på observationsavdelningen i avvaktan på att den kalla smittkoppsavdelningen hunnit värmas upp, så hade 15 av sjukhusets personal haft direkt eller indirekt kontakt med patienten. Därför fanns ingen möjlighet att isolera alla dessa personer. Däremot blev alla vaccinerade och av dem var det endast två personer som inte reagerade med positivt anslag. I fallet M.H., berodde det på att hon under de senaste fyra åren fått tre negativa ympningar, vilket gjorde att Petrén uppfattade henne ”såsom oemottaglig mot smittan”. I samband med en omvaccinering av barnen på sjukhuset en vecka senare, blev även det aktuella biträdet omvaccinerat. Men oturligt nog skedde det enligt Petrén för sent vilket medförde att hon insjuknade vid sitt deltagande i det välbesökta mötet i S:t Marcussalen.

Petrén skriver att hon en kort stund efter insjuknandet kunde omhändertagas på sjukhuset och att därför ”ingen verklig risk för smittspridning [förelåg], men det är likväl tydligt, att rädslan för att kunna ha blivit smittade berett en del av de närvarande obehag, vilket är att beklaga.” Och beträffande Höjers ansvar framhåller han att ”varken nuvarande eller föregående stadsläkare har, då koppfall inlagts på sjukhuset, ansett det nödvändigt att föreskriva vilka åtgärder, som jag bort vidtaga inom sjukhuset, utan förtroendefullt lämnat åt mig att därvidlag handla efter bästa förstånd och samvete...” Höjer är för övrigt nogga med att i sin rapport ta på sig hela ansvaret för vad som kan ha gått fel under smittkoppsbekämpningen i Malmö.

Hälsovårdsnämndens uppdrag

Hälsovårdsnämnden hade enligt 1919 års epidemilag¹⁴ betydande befogenheter vid förekomst av samhällsfarlig sjukdom. I Malmö hade nämnden ansvar för såväl samhällets smittskydd som dess epidemisjukvård. Vid konstaterad eller misstanke om smittsam sjukdom rådde anmälningsplikt till hälsovårdsnämnd eller tjänsteläkare (t.ex. stadsläkare) med uppgift om namn, ålder, bostad, sjukdomstecken

och tid för insjuknande. Den enskilde själv, hushållsföreståndare, hotellägare eller motsvarande kunde bötfällas vid försummelse av denna skyldighet. Hälsovårdsnämnden kunde besluta om läkarundersökning av möjliga smittbärare, om isolering i hemmet och utrymning samt smittrening av bostad med mera.

Axel Höjer var i egenskap av förste stadsläkare¹⁵ Hälsovårdsnämndens förvaltningschef. Till sin hjälp hade han fem stadsdistriktsläkare som ansvarade för det allmänna hälsotillståndet inom sitt distrikt. Den 17 mars 1900 vände sig stadsfullmäktige till Kungl. Maj:t med en begäran om överflyttande på stadsläkaren av de åligganden som tillkom länets förste provinsialläkare.¹⁶ Man pekade särskilt på stadens starka befolkningstillväxt och att stadsläkaren i Stockholm och Göteborg redan hade sådan ställning. Genom Kungl. Maj:ts beslut 10 maj följande år kunde Malmös stadsläkare "träda i direkt förbindelse med Medicinalstyrelsen", det vill säga var inte underställd förste provinsialläkaren i Malmöhus län. För Höjer innebar det större handlingsutrymme än vad som annars varit fallet. Han var dock ansvarig inför länsstyrelsen och underställd Medicinalstyrelsen, som var landets högsta medicinska myndighet. Axel Höjer hade en stark ställning och var känd för sitt sociala engagemang och intresse för folkhälsofrågor.

Till de åtgärder som kunde bli aktuella hörde hälsoupplýsning, smittspårning, provtagning, vaccinering och isoleringsåtgärder. Enligt instruktionen skulle stadsläkaren "särskilt ägna uppmärksamhet åt de epidemiska sjukdomarnas förekomst och förebyggande samt åt det uppväxande släktets hygieniska omvårdnad", och som besiktningsman vidta åtgärder mot smittsamma sjukdomars införande i riket. Det sistnämnda var en uppgift som inte minst var viktig med tanke på Malmös geografiska läge och betydelse som hamnstad. Enligt allmänna läkarinstruktionen skulle han "med uppmärksamhet följa skyddskoppymningen och medverka till dess behöriga handhavande." Och i början och mitten av varje månad rapportera till Medicinalstyrelsen om förekomsten av sjukdomar för vilket epidemilagen var tillämplig, och vid risk för epidemiska utbrott av allvarligare slag telegrafiskt rapportera om det.¹⁷ Höjer var även sundhetsinspektör samt observations- och skolläkare.

Beslut om allmän vaccinering

Den 30 januari fattade Hälsovårdsnämnden beslut om åtgärder inför hotet om en smittkoppsepidemi i Malmö.¹⁸ Mötet ägde rum i närvaro av medicinalrådet Magnus Herrlin från Medicinalstyrelsen, förste provinsialläkaren för Malmöhus län Axel Ekelund, överläkaren vid Epidemisjukhuset Ebbe Petré och förste stadsläkaren i Göteborg Gösta Göthlin. Höjer redogjorde "ingående för smittans uppkomst och utbredning samt för de åtgärder, som redan blivit vidtagna, varjämte han upplyste,

att länsstyrelsen denna dag på hans framställning kommer att utfärda kungörelse om ympningsplikt beträffande dels samtliga personer, som besökt Flensburgska vårdanstalten under tiden efter den 13 i denna månad; dels samtliga personer, som deltagit i möte å gudstjänstlokalen S:t Marcussalen den 24 i denna månad; dels ock samtliga personer, som deltagit i en på Moriska paviljongens stora sal den 27 i denna månad avhållen fest.”

Höjer fick stöd för sin uppfattning, att det i rådande situation krävdes vaccinationsplikt för personer som exponerats för smittrisk men ännu inte vaccinerats. Det var något som enligt lagen om skyddskoppypympning¹⁹ skulle påbjudas vid inträffad eller hotande smittkoppsepidemi. Även den övriga delen av Malmös befolkning och tillfälliga besökare skulle anmodas att låta vaccinera sig. Höjer hade redan börjat organisera allmänna vaccinationsmöten. Allmänheten skulle allvarligt erinras om att det utgjorde en samhällelig plikt för den som fick symtom och insjuknade att isolera sig i hemmet och tillkalla läkare. Budskapet framfördes både genom dagspressen och dagliga lägesrapporter i lokalradion. Hälsovårdsnämnden beslöt att tills vidare inte fatta något allmänt förbud mot teater- och biografföreställningar, möten eller andra sammankomster. Däremot skulle allmänheten uppmanas att i möjligaste mån undvika ställen ”där många människor komma tillsammans”.

Vid Hälsovårdsnämndens sammanträde 6 februari meddelade Höjer att han som biträden dels på hälsovårdsbyrån, dels för läkarbesök i staden, den 31 januari varit ”nödsakad” att anställa tre medicine kandidater och ytterligare en medicine kandidat från den fjärde februari. Vidare kunde Höjer berätta att Medicinalstyrelsen på hans begäran förordnat med. licentiat Nils Lundgren att från den andra februari och tills vidare vara extra läkare för att avlasta honom i hans arbete. Av protokollet framgår att arbetssituationen på hälsovårdsbyrån var ansträngd och medförde övertidsarbete för åtskilliga av den ordinarie och tillfälligt anställda personalen.

Motiv för allmän vaccinering

En betydande del av befolkningen saknade trots obligatorisk vaccinering immunitet mot smittkoppsvirus.²⁰ Historiska exempel visade att vaccinationen lämnade ett effektivt skydd mot smittkoppor under cirka 10–15 år. Även efter denna tid kunde skyddet mot smitta fortfarande vara bra men avtog med åren, särskilt efter att 30 år förflutit. Det förekom att personer som genomgått den obligatoriska vaccineringen som barn fick en mildare variant av sjukdomen som vuxen än ovaccinerade. De fick inte lika hög feber och färre koppor, och blev snabbare fullt arbetsföra igen.

Under Malmöepidemien genomfördes en omfattande revaccinering av den äldre halvan av befolkningen med undantag av vissa personer på grund av sjukdom

eller svaghet. Många föräldrar var oroliga för vaccinets eventuella skadlighet för sina barn eller var principiella motståndare till den obligatoriska vaccineringen. De föredrog ofta att avvakta med vaccinering tills barnet var skolmoget, trots att erfarenheten visat att risken för komplikationer ökade med åldern. 1932 beräknas två tredjedelar av alla Malmöbarn under tre år vara ovaccinerade. Enligt Höjer var ungefär 6000 av den yngre halvan av befolkningen i Malmö ovaccinerade och därmed helt i avsaknad av skydd.

Smittkoppor ansågs svårdiagnostiserad och kunde lätt misstas för vattkoppor eller mässlingen, och smittoöverföringen liknade den för dessa sjukdomar och influensa, vilket enligt Höjer gjorde det föga lämpligt att helt förlita sig på isolerings- och desinfektionsåtgärder. I sin rapport till Medicinalstyrelsen²¹ motiverar han sitt beslut om allmän vaccinering med sjukdomens smittsamhet, den bristfälliga immuniteten hos befolkningen och det misslyckade försöket att spåra och isolera alla som varit i kontakt med smittade eller insjuknade. Erfarenheterna från Schweiz och England nämns som avskräckande exempel. Där hade man under senare år försökt begränsa epidemier genom att enbart vaccinera och isolera misstänkta fall, vilket resulterat i fleråriga epidemier. Ett annat viktigt argument för allmän vaccinering var de samhällsekonomiska följderna som ett utdraget epidemiskt förlopp kunde medföra. Man hade enligt Höjer redan fått "en åskådlig demonstration" av detta genom att Malmö stämplats som smittad stad, vilket lett till minskad hamntrafik och färre order för stadens näringsliv.

Lagstiftningens krav vid smittkoppsvaccinering

Vaccineringen mot smittkoppor reglerades i lagen 1916 om skyddskoppypning.²² Av 4 § framgår att "vid inträffad eller hotande smittkopps epidemi må ympning påbjudas i den omfattning, som finnes erforderlig." Inga andra än legitimerade läkare eller medicine kandidater som genomgått föreskriven kurs i skyddskoppypning fick tjänstgöra som vaccinator. Eftersom vaccinering inte fick ske vid sjukdom, sjukdomsanlag eller allmän svaghet skulle vaccinatören förhöra sig om hälsotillståndet och göra en medicinsk bedömning om lämpligheten att vaccinera.

Vaccinatören skulle föra ympningsjournal enligt av Medicinalstyrelsen fastställt formulär som sedan i sammandrag av stadsläkaren skulle inges till Medicinalstyrelsen. Den vaccinerade blev efter viss tid kallad till sin vaccinator eller särskild besiktningsförrättare för kontroll av att ympningen gett upphov till positiv reaktion. Vid behov kunde det bli aktuellt med omvaccinering. Det sistnämnda utgjorde inget krav vid allmän vaccinering på grund av epidemiskt utbrott.

Fig. 4. Kö utanför vaccinationsstation under massvaccineringen mot smittkoppor i Malmö 1932. – Foto: Otto Ohm. Hälsovårdsnämnden i Malmö, F7:1, MSA.

Vaccinationskampanjen organiseras

Enligt Höjers rapport till Medicinalstyrelsen vaccinerades 87 374 i stadens vaccinationslokaler och 25 350 av enskilda läkare under perioden 29 januari till 5 februari.²³ Således vaccinerades 112 724 personer eller cirka 87 % av stadens befolkning under en vecka. Räknas även revaccinering av vissa barngrupper och unga män fem år efter bevaringsåldern, samt revaccinering av isolerade på vissa sjukvårdsinrättningar och i fängelse, blir antalet vaccinerade 116 000. Antalet vaccinatorer utökades snart till 66 genom rekrytering av läkare och sjuksköterskor från Lund. Vid Hälsovårdsnämndens möte 30 januari beslutades att de redan påbörjade vaccinationsmötena skulle fortsätta men tidsmässigt förlängas och äga rum på följande ställen: för S:t Petri och Caroli²⁴ församlingar i Realskolans gymnastiksal; för Limhamns församling i Linnéskolans gymnastiksal; för S:t Pauli församling i Mellersta Förstadsskolans gymnastiksal, och för Västra Skrävlinge och Fosie församling i Södervärnsskolans gymnastiksal.

I stadens skolor inrättades så småningom 10 vaccinationsstationer. På varje ställe skötte tre läkare och lika många sjuksköterskor vaccineringen under 12 till 17 timmar per dygn med avlösning var tredje timme. Varje läkare hade tillgång till ett skrivbiträde för journalföring och telefonkontakter. Sjuksköterskan tvättade armen med sprit eller eter, avtorkade ympnålen eller lansetten efter användandet, flamberade den i låga och placerade den sist i raden av färdiga instrument. Under de första dagarna sattes i allmänhet ett enkelt snitt, efter några dagar två korssnitt och i vissa fall gjordes tre snitt. Ymptekniken, som varierade något, ansågs ha viss betydelse för vaccinets förmåga att slå an. Ett kraftigare eller flera ympningssnitt kunde medföra starkare reaktion.

Som ordningsvakter i skolornas gymnastiksalar, där vaccinationen utfördes, rekryterades poliser, skolvaktmästare och hälsovårdstillsynsmän. Vid de fem första skolorna som togs i bruk vaccinerades mellan 9797 och 16 790 personer vid varje skola. Under de tre sista dagarna utökades antalet vaccinationsstationer med fem nya skolor. Vissa yrkesgrupper eller kategorier såsom poliser, spårvägare, postanställda, arbetslösa, inskrivna på sjukhus och hemlösa vaccinerades i särskild ordning på olika arbetsplatser eller institutioner.

Fig. 5A-B. Smittkoppsympning 1932. – Foto: Otto Ohm. Hälsovårdsnämnden i Malmö, F7:1, MSA.

Tidningen Arbetets rapportering

I tidningen *Arbetet* och *Sydsvenska Dagbladet* men även i övriga pressen rapporterades det flitigt om smittkoppsepidemin i Malmö. I det följande ges några korta referat av nyhetsartiklar i *Arbetet*²⁵ som får illustrera hur arbetet med vaccinationskampanjen fortskred. Höjer fick stort utrymme att föra fram sitt budskap till läsarna, som i likhet med hans föredrag i lokalradion innehåller många råd och förmaningar till befolkningen. *Arbetet* var vid denna tid en eftermiddagstidning.

Torsdagen 28 januari. "Tidigare immun sjuksköterska får smittkoppor" lyder rubriken.

Sjuksköterskebiträdet vid Epidemisjukhuset, som smittats av "primärfallet", blev i likhet med annan personal vaccinerad. Den 21:e blev hon omvaccinerad då det första gången "inte slog an". På kvällen den 24:e besökte hon ett möte i Markuskapellet, där hon "överfallits av frosskakningar, vilka hon tillskrev vaccinets verkningar." Vid niotiden på kvällen tog hon spårvagnen från Triangeln hem till sin bostad på sjukhusområdet, där hon sedan hölls isolerad. Den första koppan "slog emellertid ut först i går". Stadsläkaren bedömde därför att risken för att hon kan ha spritt smitta var "ytterst ringa". Men likväl beslutades att alla mötesdeltagare skulle vaccineras samt spårvagnspersonal och medpassagerare på spårvägslinje 2 under den aktuella hemresan.

Lördagen 30 januari. Enligt artikeln med rubriken "Smittkoppsepidemien breder ut sig i Malmö" var det under fredagen en "kolossal tillströmning till vaccinationslokalerna". De fem skollokalerna öppnade kl. 18:00 och höll på fram till ½ 12 på natten. Den ordinarie majvaccinationen av Malmös skolbarn fick tidsmässigt anpassas till den frivilliga smittkoppsvaccinationen av vuxna. Stadsläkare Höjer lovar att den sedan några dagar bedrivna informationen i lokalradion om smittkoppsepidemin kommer att fortsätta. Han berättar att man inte längre kan se lika ljust på utvecklingen som för några dagar sedan, men att det inte finns någon anledning till panik på grund av de konstaterade fallens lindriga karaktär. Samtidigt manar han alla som insjuknat i frossbrytningar, feber, huvudvärk och värk i korsryggen, att söka läkare. Allmänheten uppmanas att inte i onödan bege sig ut i folksamlingar utan hålla sig hemma tills faran är över.

Onsdagen 3 februari. "Över tjugo tusen Malmöbor ympade under tisdagen" står denna dag att läsa i tidningen. Antalet allmänna vaccinationslokaler utökades på tisdagskvällen till 10 och antalet läkare respektive sjuksköterskor som var sysselsatta med att förebygga en smittkoppsepidemi var nu 66. Eftersom två tredjedelar av Malmös befolkning redan blivit vaccinerad så bedömdes det inte bli några svårigheter att klara av resten. Höjer upprepade i tisdagens radioföredrag att "ju förr vaccinationen kan avslutas dess bättre". På order från hälsovårdsbyrån

sker idag besiktning av de 600 personer som "tvångsympats" efter att ha deltagit i den privata festtillställningen på Moriska paviljongen. Enligt radioföredraget hyste Höjer en förhoppning om att det inträffade dödsfallet i smittkoppor skulle "verka som en allvarlig maning på alla dem, som ännu inte ombesörjt skyddskoppypmpning". Enligt Höjer vet historien berätta att 25 procent av smittkoppsfallen är dödliga, vilket framgår av de epidemier som rasat i Polen för inte så länge sedan. "Dessutom lämnar smittkoppor efter sig många döva, blinda och lytta till följd av de komplikationer som lätt inträffa."

Torsdagen 4 februari. I dagens tidning meddelas att från och med onsdag kväll hade 70 788 hunnit vaccinerats. Nu gällde det bara att få de återstående 20 000 av Malmös befolkning att bli vaccinerade. Om "på lördagen exempelvis 3000 eller 5000 Malmöbor, som rört sig fritt ute i staden under de gångna 14 dagarna, ännu gå ovaccinerade, kan det bli några av detta fåtal, som odla fram en svårartad epidemi", varnar Höjer. För närvarande är omkring ett 100-tal personer isolerade i sitt hem och omkring 600 personer blir dagligen besiktigade genom hälsovårdsbyråns försorg. Under rubriken "Ett ödesdigert ansvar vilar på de ännu ovaccinerade" hänvisas till Höjers budskap i gårdagens radioanförande, då han avrådde från att vid behov "gå upp i läkarnas mottagningsrum utan hellre kalla läkaren till sig". Om inte läkare kunde anskaffas på annat sätt går det bra att vända sig till hälsovårdsbyrån. Han varnar även för om fler blir sjuka kan det bli tal om allmänt mötesförbud. De som fortfarande är ovaccinerade får skylla sig själva.

Fredagen 5 februari. "Malmö offentliga vaccination slut efter fredagen" lyder rubriken. Inget nytt misstänkt smittkoppsfall har inrapporterats i Malmö. Höjer anser att risken för vidare smittspridning från S:t Markussalen nu är överstånden. Torsdagens vaccination överstiger alla förväntningar. Genom att över 10 200 personer vaccinerats har siffran 100 000 passerats. Från och med lördagen ska endast tre allmänna vaccinationslokaler hållas öppna, det vill säga Mellersta förstadsskolan, Sofielundsskolan och Linnéskolan. Av den anledningen planeras en kraftig nerdragning av antalet läkare, sjuksköterskor och skrivbiträden. Kvarvarande ovaccinerade uppmanas att nu ta chansen att få det gjort. Enligt Höjer råder en onödigt stor skräck för de i hemmet isolerade så att dessa "stundom har svårigheter att ens kunna få mat". De isolerade får inte gå ut men det innebär ingen risk att avlämna mat vid deras dörr.

Tisdagen 9 februari. "Stor procent vaccinerade ligga sjuka" lyder rubriken. Inga nya smittkoppsfall rapporteras och man kan nu börja avveckla "den hastigt uppbyggda organisationen för farsotens bekämpande". Besiktningsläkaren Lundgrens förordnande upphör och "d:r Höjer hoppas att härefter kunna reda sig med hjälp av de fem ordinarie distriktsläkarna". Även de många isoleringsfallen håller

på att avvecklas i raskt tempo. ”Emellertid grasserar den s.k. vaccinationssjukan ganska häftigt, och en ganska stor procent av de vaccinerade ligga till sängs. Orsaken härtill torde vara den särdeles kraftiga vaccin, som kommit till användning under större delen av vaccinationstiden, men d:r Höjer framhåller särskilt, att ju kraftigare vaccinationsverkan är desto säkrare är skyddet mot smittan.”

Massvaccinationens följder

Under den allmänna vaccinationskampanjen, som gav upphov till långa köer och trängsel av tusentals människor i ett fåtal lokaler, fanns en oro för att detta i sig skulle kunna ge upphov till spridning av smittsamma sjukdomar. Höjer kunde konstatera att det ”trots den stora utbredningen av vaccinationssjukan i Malmö i februari och förra hälften av mars, med frånseende av dödsfallet i smittkoppor och det i vaccinationsencephalit, den allmänna sjukligheten för övrigt lika litet som den allmänna dödligheten genom vaccinationen påverkats i ogynnsam riktning.”²⁶ 5694 av de 5999 som blivit primovaccinerade blev besiktigade. Av dessa medförde 5671 positiv reaktion (99,6 %), och av de 5315 revaccinerade vuxna som blivit föremål för besiktning var 238 negativa, det vill säga 4,18 %.²⁷ Den höga anslagsprocenten tyder på att man haft tillgång till ett mycket effektivt vaccin.

På grund av ympämnets natur var det vanligt med vissa övergående besvär efter vaccinering. Vid ett normalt förlopp kunde en lätt svullnad märkas efter tre dagar (s.k. papelbildning) med en ringformad rodnad. Koppan var normalt fullt utvecklad inom sju eller åtta dagar efter vaccinering. När den var som störst kunde feber inträffa och svullna lymfkörtlar i armhålan uppkomma. Blåsorna fick först klart innehåll för att sedan grumlas och torka in, och förvandlas till en sårskorpa. Läkningen av såret tog normalt en vecka.²⁸

I den skånska pressen förekom rapporter om att minst 10 % av de vaccinerade drabbats av så kallad vaccinsjuka, det vill säga betydligt kraftigare reaktion än normalt. I Malmö inträffade detta särskilt bland de som blivit vaccinerade efter lunchtid 31 januari, då det vaccinet hade större verkan. Till symtomen hörde feber och allmän sjukdomskänsla, svullna armar och i vissa fall djupa och breda nekrotiska samt varande koppor. Det kunde ta veckor eller i svåra fall månader innan kopporerna var helt läkta och efterlämnade då djupa ärrbildningar. Höjer konstaterar att det under massvaccinationen i Malmö saknas underlag för en statistisk beräkning av antalet kraftiga reaktioner. Ett betydande problem i sammanhanget var den bristfälliga journalföringen, som i sin tur var en följd av det högt uppskruvade arbetstempot och begränsade resurser. Det fanns till exempel ingen möjlighet till uppföljning genom besiktning av alla revaccinerade vuxna.

Beträffande ympskadeläget i Malmö kunde Höjer endast referera till sina egna och ett antal kollegors erfarenheter. Vaccinatörernas svar på den av Höjer utskickade enkäten var för allmänt hållna för att kunna utgöra underlag för statistik. En läkare rapporterar om förekomsten av ”påfallande kraftig nekros” hos barn, och beträffande vuxna meddelar en annan att ”krustorna har i allmänhet varit stora, benhårda och nedträngande på djupet, kvarlämnande djupa, granulerande hål, vilka mycket långsamt utfyllt sig. Knappast någon har i mitten av mars hunnit läkas.” En distriktsläkare skriver att han aldrig tidigare upplevt ”så kraftiga reaktioner som vid denna ympning förekommit [...] Dock måste framhållas, att jag endast undantagsvis förut haft att vaccinera personer upp i medelåldern.” Flera vaccinatörer pekar på den helt dominerande andelen revaccinationer av vuxna som en möjlig förklaring till den stora förekomsten av svåra komplikationer och ”fula fall” under vaccinationskampanjen i Malmö.

Sammanfattningsvis menar Höjer ”att denna vaccination i jämförbara årsklasser troligen drabbat något hårdare, men icke väsentligt olika mot de föregående ympningar, som förut verkstälts av de nu verksamma ymparna, liksom skildringarna av denna vaccination ej väsentligt avvika från vad vi genom litteraturen känna såsom kraftig vaccinverkan.”²⁹ Han konstaterar att det förekommit ett betydande antal sekundärinfektioner med försenad läkning hos vuxna, och i viss utsträckning även hos barn. En av besiktningsmännen rapporterar att av 2500 vaccinerade barn hade en relativt stor andel fått en påfallande kraftig reaktion med flera så kallade bikoppor, det vill säga koppor i närheten av ympstället.

Tillsynen och vården av de i hemmet isolerade och vaccinsjuka sköttes av Höjer med hjälp av fem assistentläkare. Ingen statistik kunde redovisas över de flera hundra personer som sökt hjälp för sina besvär efter vaccinering. På hälsovårdsbyrån bedrevs dagligen kostnadsfri poliklinisk mottagning för omläggning och vård av koppsår. 70 personer blev efter uppvisande av sina symtom remitterade för behandling på Allmänna sjukhusets kirurgiska avdelning. 23 av dessa kunde läkas under förband, 26 fick sin nekros (döda vävnad) bortklippt, 19 hade framträdande lymfadeniter (inflammade lymfkörtlar). Förutom dessa fall rapporterades fyra fall av abscesser (varbölder). Flera vaccinatörer rapporterade om hudutslag hos både barn och vuxna, liknande dem vid scharlakansfeber, mässling eller nässelfeber. Eftersom endast en mindre andel av de revaccinerade vuxna besiktigats räknade Höjer med ett stort mörkertal för denna kategori.

Under avsnittet ”Vaccinationssjukans omfattning”³⁰ hänvisar Höjer i brist på bättre underlag till befintlig statistik över arbetsförmåga hos vissa yrkesgrupper som blivit revaccinerade, främst statligt och kommunalt anställda. Statistiken bygger på uppgifter om 9877 personer från 29 läkare. Andelen arbetsförmögna varierade kraftigt (3–25 %) mellan olika yrkes- och åldersgrupper och antalet sjukdagar

var i allmänhet mellan 4–6 dagar. Äldre fick svårare komplikationer än yngre, men däremot rådde ingen större skillnad mellan könen. Det beräknade antalet förlorade arbetsdagar uppskattades till mellan 16 000–32 000. Höjer framhåller att dessa komplikationer utgör en naturlig följd av att man genom ympningen avsiktligt bibringar ”en person en sjukdom för att skydda honom för en värre”. Genom lägesrapporter i radio och i dagspressen försöker han lugna allmänheten för den utbredda rädslan för att ta skada av vaccinet. Höjer anklagas bland annat för att ha bagatelliserat risken för svåra komplikationer.

Postvaccinal encefalit

Den mest fruktade komplikationen vid smittkoppsvaccinering var symtom från centrala nervsystemet (CNS), som kunde medföra postvaccinal encefalit eller meningit (bakteriell infektion i CNS).³¹ Till symtomen hörde svår huvudvärk och yrsel, nackstyvhet och kräkningsbenägenhet vid huvudrörelse, oro och förvirring. På 1920-talet förekom larmrapporter i Europa om hjärnkomplikationer efter smittkoppsvaccinering. Medicinalstyrelsen skickade 1928 därför föreståndaren för SBL professor Carl Kling på studiebesök till Holland, där den obligatoriska vaccineringen upphävts på grund av flera fall av postvaccinal encefalit som lett till döden för de drabbade.

År 1929 genomfördes på Medicinalstyrelsens uppdrag en enkätundersökning hos landets offentliga vaccinatörer om allvarliga komplikationer i samband med smittkoppsvaccination. Vaccinations- och sjukjournaler från åren 1924–1928 i hela landet utgjorde underlag för undersökningen.³² Det var främst förekomsten av postvaccinal encefalit och meningit som intresserade. Uppgifter om 422 827 vaccinerade inhämtades från offentliga vaccinatörer och sjukhusläkare för uppgifter om neurologiska och andra komplikationer. 20 neurologiska fall rapporterades eller i genomsnitt 4,7 fall per 100 000 ympade, varav endast sju vårdats på sjukhus. Efter en närmare analys av varje enskilt fall återstod endast 13 fall (0,03 promille) av ”sannolik postvaccinal encefalit”, varav två av dessa ledde till döden. Av rapporten framgår att det förelåg betydande svårigheter att med säkerhet diagnosticera sådana fall.

Massvaccinationen i Malmö gav upphov till 10 kända fall av neurologiska symtom eller säkert diagnosticerade fall av encefalit (0,09 promille).³³ Fyra barn varav en 20-månaders pojke och en 6-årig flicka, visade under några feberdagar tecken på styvhet i kroppen och ovillighet att äta. Två andra barn, 1 ½ och 4 år gamla, fick flera snabbt övergående krampanfall. Två eller tre veckor senare visade de sig vid efterbesiktningen ha tillfrisknat, och ympstället var utan anmärkning. Sex vuxna personer som revaccinerats fick postvaccinal encefalit, varav fem av dessa intogs på Allmänna sjukhusets medicinska avdelning (docent Malte Ljungdahls

avd.). Symtomen inträffade mellan 9 till 15 dagar efter revaccinering. Två av dessa var den 15 april ännu inte fullt återställda.

Den sjätte patienten, en 34-årig kvinna, som vaccinerats som spädbarn och revaccinerats första februari med ett ympsnitt, fick postvaccinal encefalit. Efter fem eller sex dagar visade sig koppan ”med en tämligen stark reaktion”. Hon insjuknade 10 februari och avled efter två dagar. Enligt Höjer fanns även en del osäkra indikationer på att latent sjukdom kunde aktiveras av vaccinering, som till exempel tuberkulos. Mycket talar för att neurologiska symtom var vanligare under massvaccineringen i Malmö än under mer normala förhållanden, då den obligatoriska vaccineringen av barn var helt dominerande.

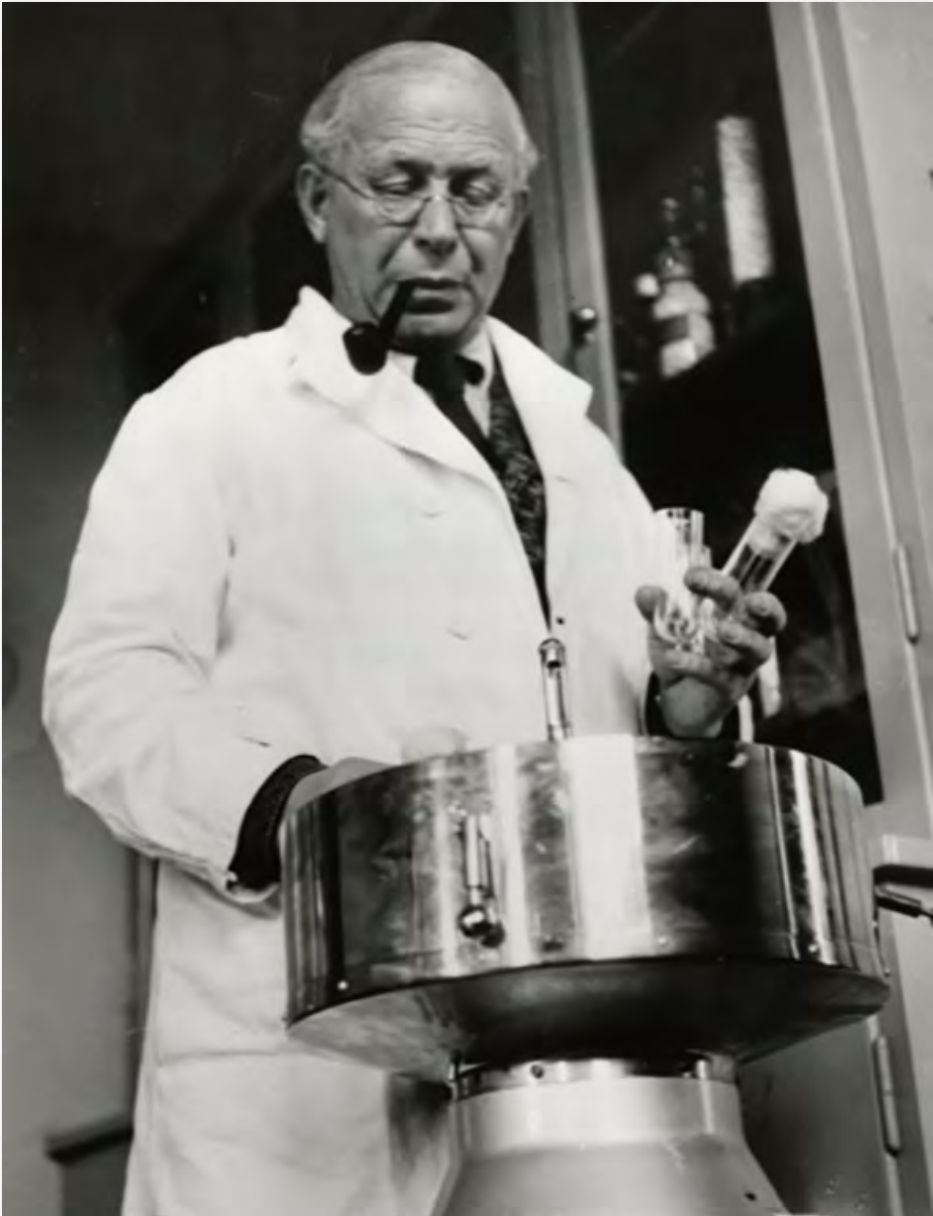
Veterinär Hilding Magnussons vaccinkritik

I diskussionen om händelseutvecklingen i Malmö hävdades att smittkoppsvaccineringen gett upphov till ovanligt många ympskador. Till dessa hörde främst föreståndaren vid Hushållningssällskapets bakteriologiska laboratorium i Malmö Hilding Magnusson. Han var en erkänd auktoritet inom veterinärmedicinsk patologi och bakteriologi. Magnusson hävdade att vissa av de under smittkoppsvaccinationen använda vaccinen innehöll skadliga mängder stafylokocker. I den vetenskapliga kontrovers som uppstod fick han stadsläkare Höjer och föreståndaren för SBL Carl Kling som sina främsta motståndare. Magnusson hävdade att eftersom Höjer invaggat människor i tron att djupa nekroser hörde till det normala förloppet, anmälde endast en tiondel av alla ympskador för någon läkare och han tillägger att ”varje Malmöbo vet [...] att c:a var 10:de vaccinerad individ har haft nekroser med varbildning på ympstället”.³⁴ Att så pass många vaccinerade kan ha drabbats överensstämmer med överläkaren på Allmänna sjukhuset, Malte Ljungdahls, uttalande om situationen.

Vid denna tid vaccinerades även 25 anställda i Hushållningssällskapets lokaler i Malmö. Nio av dessa fick påvisbar reaktion med normalt förlopp, men i ett fall blev reaktionen exceptionell:

”Armen blev tjock och röd. Två väldiga koppor utvecklades. I kanten av dessa var huden blåröd och spänd. Under kopporna, som torkade in till svarta skorpor, uppkom en kägelformad nekros (död vävnad), som gick långt in i bindväven och som omgavs av var. Först mycket långsamt avstöttes den nekrotiserade vävnaden och läktes det djupa såret.”³⁵

Vid det aktuella tillfället användes vaccin som anlänt före 31 januari, och som visade sig vara för svagt. Följande dag vaccinerades två städerskor som också fick ympskador, och femte februari blev 14 av de 25 som vaccinet inte slagit an på, omvaccinerade med vaccin som anlänt från Stockholm 31 januari. För sex av de på Hushållningssällskapet ympade, som fick mycket stark reaktion, tog det mellan

Fig.6. Veterinär Hilding Magnusson (1886–1957). Var föreståndare för Malmöhus läns Hus-hållningssällskaps veterinärbakteriologiska laboratorium 1915–1952. Under Magnussons ledning utvecklades laboratoriet till ett regionalt veterinärlaboratorium för de sex sydligaste länen. Han fick 1936 professors namn. – Foto: Bilder i Syd AB.

Fig. 7 a, b. Exempel på ympsåår från Hilding Magnussons skrift "Om ympskador" 1932, s. 16. Bildtext efter originalet. Fall n:r 1, kvinna. Två furunklar med konisk "dubb". Bilden tagen 7 veckor efter vaccinationen. Fall n:r 2, 53 års man. Två furunklar med långvarigt förlopp. Bilden tagen 13 veckor efter vaccinationen. Skorpnan föll av först efter 4 månader.

en dryg månad till 56 dygn innan ympsåren hade läkt. Magnusson konstaterar att man "inte behöver vara hemma i patologisk anatomi för att inse att dessa sex fall voro något helt annat än ett typiskt anslag med koppor efter vaccination". Vid en mikroskopisk undersökning av var i koppor upptäcktes stafylokocker.

Magnussons bakteriologiska undersökning, publicerad den sjunde juni i skriften "Om ympskador", redovisades för Hälsovårdsnämnden i Malmö. Den byggde dels på resultatet från vaccineringen på Hushållningssällskapet, dels på preparat från patienter under behandling för ympskador på hälsovårdsbyrån. I 17 av 19 fall påträffades "staphylococcus pyogenes aureus", som förekommer hos både husdjur och människor. Vid kulturförsök med bland annat kaniner genom hudympning uppstod nekroser. Flera olika vaccinlymfa som visade sig innehålla samma typ av stafylokocker blev föremål för mikroskopisk undersökning, varav lymfa från vaccinkalv nr 42 och vaccinkalv nr 5 (kontroll 31/1 resp. 28/1) visade sig innehålla stora mängder varbakterier (30 690 resp. 66 774 bakterier per ccm). I ett brev till Höjer 17 februari meddelade Magnusson sina resultat och rekommenderade honom att hos föreståndaren för SBL i Stockholm (Carl Kling) begära att dessa vaccinlymfa drogs in, då de gett upphov till "våldsamma reaktioner" hos de vaccinerade.

Samma år deltog Hilding Magnusson i den nordiska patologföreningens kongress i Lund 3–6 juli med föredraget "Om stafylokocker uti vaccin som orsak till ympskador vid massvaccinationen i Malmö 1932".³⁶ Redan denna rubrik fick

ett 10-tal anmälda deltagare att stanna hemma i protest. Till dessa hörde professorerna Kling och Alfred Pettersson, den aktuella samt tidigare föreståndaren för SBL. Även andra anmälda reagerade på Magnussons som det uppfattades bristande kollegialitet och konstaterade att frågan om stafylokockernas skadliga inverkan i vaccinen på människa ännu inte var vetenskapligt avgjord. Magnusson fick emellertid stöd för sin uppfattning om stafylokockernas patogena inverkan på vaccinen av professorn i allmän patologi och bakteriologi John Forssman, och några framstående danska kongressdeltagare.

I sin rapport till Medicinalstyrelsen 2 maj 1932 förhåller sig stadsläkare Höjer skeptisk till Magnussons uppfattning att det finns ett kausalt samband mellan ymp-skador och stora mängder stafylokocker i vaccinet. Han pekar i likhet med Kling istället på individuella skillnader i reaktionens häftighet och den kliniska hanteringen som förklaring (t.ex. ovana vaccinatörer, för djupa ympsnitt etc.) till uppkomsten av ymp-skador. Höjer bedömde för sin del att mellan 5–10 % fick komplikationer i Malmö men med en högre andel drabbade för personer över 35 år.

Med anledning av den av veterinär Magnusson väckta frågan om smittkoppsvaccinets bakterieinnehåll anhöll Hälsovårdsnämnden i Malmö om ett utlåtande från professor Forssman i Lund. Han bekräftar i sin bilaga (dat. 20 april) till Höjers rapport att vaccinen innehåller stafylokocker (aureus och albus). Men eftersom vaccinerna inte klarnade vid uppslamning i fysiologisk koksaltlösning utan förblev "flockig", så kunde inget säkert besked ges om mängden bakterier. Forssman prövade även vaccinens patogena egenskaper genom att i lika stor dos intravenöst injicera kaniner med säkert patogena stafylokocker, vilket gav upphov till gulfläckig njurbark med nekroser (cell- och vävnadsdöd), med vaccinnummer 5 som medförde snabb viktninskning och upp till ärtstora abscesser (bölder) och med vaccinnummer 38, som gav upphov till knappnålshuvudstora variga stafylokockhärdar i njurarna. Försöken med kaniner resulterade enligt Forssman i en för patogena stafylokockstammar karakteristisk sjukdom hos experimentdjur, som enligt honom helt överensstämde med människopatogena stammar, men som hade en relativt ringa virulens. Senare enligt en artikel den 7 juli i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* fastslog Forssman under nordiska patologföreningens kongress i Lund, att den betydande mängden stafylokocker i vaccinen *var* människopatogena och krävde "att vid vaccination renare vaccin skall komma till användning än vad som hittills varit fallet".

Som ett svar på veterinär Magnussons kritiska synpunkter offentliggjorde föreståndaren för SBL Carl Kling den 21 april en statistisk bearbetning av inkomna enkäter från vaccinatörer i olika delar av landet.³⁷ Kling var naturligtvis angelägen att införa allmänheten och inte minst Medicinalstyrelsen – sin chefsmyndighet – rentvå SBL:s smittkoppsvaccin. Hans undersökning omfattade 4915 primovaccinerade

barn och 9897 revaccinerade vuxna personer. Undersökningen omfattade i stor utsträckning samma vaccinemissioner som användes i Malmö.³⁸ Kling ansåg att de aktuella vaccinen hade lagrats under såpass lång tid att det inte förelåg någon risk för onormalt starka reaktioner hos de vaccinerade. Endast 106 av de 4194 barn som blev primovaccinerade fick "mycket stark reaktion" (2,53 %); i likhet med 185 av 6339 revaccinationer vuxna (2,92 %). I sistnämnda fall var det statistiska bortfallet dock betydligt större.

Att samma vaccinnummer kunde ha olika effekt på olika människor förklarar Kling med specifika individuella skillnader och att äldre har större känslighet och reagerar starkare än yngre personer på smittkoppsvaccinering. Dessutom kan svaren från vaccinatorer skifta på grund av olika uppfattning om vad som kan betraktas som "stark" eller "mycket stark" reaktion. I sin sammanfattning av rapporten konstaterar Kling att vaccinemissionerna i undersökningen var "av normal beskaffenhet" både beträffande förmågan att slå an och beträffande förekomsten av biverkningar.

VACCINATIONSRAPPORT.

Malmö...dagen den 2/2 1932.

Vaccinations-

lokal

Personal

Utförda vaccinationer

Utl. förbrukningsartiklar

Utrustning i värt

Anmärk.

Läkare:

Fig. 8. Vaccinationsrapport från 2 februari 1932. Hälsövärdsnämnden i Malmö, F7:1, MSA.

Magnusson ifrågasätter i sin skrivelse till Medicinalstyrelsen 30 april Klings rapport.³⁹ Vaccineringen av såväl barn som vuxna gav i början upphov till normal reaktion. Däremot medförde den vaccin som levererades första februari med kontrolldatum 28/1 och 31/1 svåra komplikationer. Magnusson hemställer om en utredning varvid man noga skiljer på verkningarna av den vaccination som utfördes före den 1 februari och den som utfördes från och med denna dag, samt även gör en jämförelse mellan det svenska och det danska vaccinet. Det danska vaccinet, som levererades 31/1, var enligt Magnusson fritt från stafylokocker. Avslutningsvis påtalar han behovet av att gå till botten med varför tusentals människor blivit svårt sjuka och inte som professor Kling bagatellisera denna fråga.

Båda Forssman och Magnusson medverkade samma år vid den nordiska patologiska kongressen i Lund 3–6 juli. Magnusson fick då tillfälle att redogöra för sin undersökning av det vaccin som användes i Malmö. Vid den följande diskussionen gav professor Forssman uttryck för sin åsikt att det var upprörande att vaccin med betydande mängder människopatogena stafylokocker kommit till användning och befarade att sådant vaccin kunde bringa vaccineringen på fall.⁴⁰ De båda läkarna och bakteriologerna Thorvald Madsen och Olav Thomsen från Köpenhamn försäkrade för sin del att antalet stafylokocker i det danska smittkoppsvaccinet reducerats till ett minimum.⁴¹

Höjers svar på Magnussons kritik

I sitt svar 21 juni på veterinär Hilding Magnussons tryckta ”granskning” av massvaccinationen i Malmö⁴² gör Höjer en annan tolkning av orsaken till de komplikationer som vaccineringen gett upphov till. Han påminner inledningsvis om att han redan i sin rapport uppgivit att kraftig ympreaktion ”i åtskilliga fall” gett upphov till sen varbildning omkring nekrosen och ”försenad läkning av ympsåret”. Magnusson bygger enligt Höjer sin uppfattning om svåra biverkningar hos primovaccinerade barn på hörsågen. Vid en genomgång av 401 journalförda vaccineringsfall kunde doktor Haeger i Malmö konstatera att han endast hittat fyra fall av varbildning under ympskorpan (dvs. i 1 % av de undersökta fallen). I ytterligare ett fall kunde sekundärinfektion konstateras efter att barnet petat i koppan.

Den enligt Höjer viktigaste förklaringen till att smittkoppsvaccineringen i Malmö gav upphov till såpass mycket kraftigare biverkningar än normalt är att den i stort sätt omfattade hela befolkningen. Vetenskapen var enig om att reaktionen på koppypmpning var starkare hos äldre personer än hos yngre och i synnerhet småbarn. Till skillnad från Magnusson ansåg Höjer ”att nämnda bakterier i vaccinet icke spelat någon roll för varbildningen”. Men han medger att man inte ”med full säkerhet [kan] uttala sig om i vilken mån de i lymfan förefintliga bakterierna varit orsak till eller medverkat vid denna varbildning” (Höjers understrykning). Den

viktigaste skillnaden i uppfattning mellan dem rörde ”orsaken till uppkomsten av nekroser”. Djup nekros betingas snarare av ett specifikt vaccins verkan än av stafylokocker i vaccinet. ”Det viktigaste av mina skäl är, att man vid användning av sterilt vaccin ofta funnit sådana nekroser.”

Höjer menar att Magnusson underskattar förekomsten av sekundära infektioner till följd av den klåda som kopporna ger upphov till. Stafylokocker förekommer naturligt på huden utan att medföra några besvär men kan ge upphov till infektioner genom rivsår eller annan kroppsskada. I sin analys av Medicinalstyrelsens nationella undersökning 1929 av komplikationer i samband smittkoppsvaccinering⁴³ utesluter Kling möjligheten att ”för färsk vaccin” (dvs. för stark vaccin) kan ge upphov till djup nekrosbildning. Det motbevisas av att ”det visat sig att samma lymfa [vaccin], använd på andra håll, icke givit liknande effekt”. Någon enighet om orsaken till ympskadorna vid massvaccineringen i Malmö var tydligen inte möjlig att nå.

Mest irritation väckte Magnussons krav på en undersökning av de 5000 som vaccinerats med danskt vaccin i förhållande till lika många som fått svenskt vaccin. Detta krav drevs hårt av Magnusson, både i den offentliga debatten och i en skrivelse 30 april till Medicinalstyrelsen. Sannolikt skedde det i förhoppning om att en sådan undersökning skulle styrka hans uppfattning att det svenska vaccinet var kontaminerat med stafylokocker. Höjer hävdar i sin tur att en sådan undersökning inte är möjlig att genomföra. En viktig anledning är att det i journalerna för 31/1 inte alltid framgår vilket vaccin som användes denna dag,⁴⁴ danskt eller svenskt, att efterbesiktning främst skett vid primovaccinering av barn och slutligen, att det skulle kräva en orimlig arbetsinsats för att kontakta alla vaccinerade, då adressuppgifter inte antecknats i journalerna.

I ett brev till generaldirektören från 18 augusti 1932,⁴⁵ med anteckningen ”Ej officiell handling” i blyerts, riktar Höjer ett ur vetenskaplig synpunkt tungt vägande argument mot den av Magnusson begärda undersökningen. Han ställer som ett absolut krav att förhållandena i övrigt måste vara lika för att en jämförelse mellan det danska och svenska vaccinet ska bli meningsfull. Eftersom danskarna använde ett betydligt svagare vaccin med lägre bakterieinnehåll än det svenska, så kan en sådan jämförelse inte ge något svar på om det var vaccinet specifika verkan eller mängden stafylokocker som gav upphov till ympskador. Därför blir enligt Höjer ”undersökningen redan av detta skäl meningslös, ja, skadlig, då den hos allmänheten måste väcka föreställningen att man av densamma skulle kunna dra några slutsatser med hänsyn till den fråga, som man avser att klarlägga (bakterieförening)”. I samma brev lämnas även en rad andra skäl mot en sådan undersökning. Höjer ger även utlopp för sin frustration över Magnusson som person:

”Huruvida Magnusson, som av mig upplysts om omöjligheten att anordna undersökningen, i sitt fasthållande av kravet på densamma är i god tro, undandra-

ger sig mitt bedömande. Enligt min personliga mening har han trott, att tillfället vore kommet för att ordentligt stuka till Kling [föreståndaren för SBL, min anm.], mot vilken han säkert har inklämda komplexer, och envis och egenkär som han är, fortsätter han to the bitter end. Vad han säkert vinner är föreställningen hos allmänheten att saken saboteras från tjänsteläkarens [Höjers, min anm.] sida. Jag vet icke, om det är förmädet att begära, att Medicinalstyrelsen efter att ha tagit ställning till frågan ger hr. Magnusson ett ordentligt besked i fråga om denna undersökning, ett besked, som skingrar den rökbildning, han lyckats lägga omkring frågan.”

Även professor Forssman i Lund får en släng av slev. Hans yttrande under patologkongressen i Lund att ”den av Magnusson begärda undersökningen visserligen nu knappast kunde göras så långt efteråt, men däremot borde kunnat göras tidigare”, i hög grad bidragit till spridandet av en sådan villfarelse bland allmänheten. Han ifrågasätter om Forssman närmare satt sig in i förutsättningarna för att genomföra en sådan undersökning. Eftersom saken fått sådana proportioner önskade han nu ett officiellt ställningstagande från Medicinalstyrelsen. Generaldirektören hade redan per telefon föreslagit honom ett möte om frågan i Malmö eller Stockholm. Han säger sig själv inte ha någon lust att ”ytterligare taga till orda i denna sak i pressen”.

Medicinalstyrelsen söker en förklaring

Den stora uppmärksamhet som ymskadorna under massvaccinationen i Malmö gett upphov till fick Medicinalstyrelsen att noga överväga vilka möjligheter som fanns att undersöka saken. Generaldirektören Nils Hellström gjorde ett offentligt uttalande som gav upphov till åtskilliga artiklar i dagspressen.⁴⁶ Han drog sig inte för att ifrågasätta om SBL i detta fall följt gällande föreskrifter för beredning och kontroll av vaccinen och framhöll, att den stora undersökningen av smittkoppsvaccinationen 1924–1928 visat, att den avlöpt på ett tillfredställande sätt. Han meddelar även att Medicinalstyrelsen anmodat SBL att yttra sig om ymskadorna i Malmö. Hellström ansåg att det fanns skäl att undersöka möjligheterna att fastställa standardiserade metoder för bakteriologisk kontroll och styrkebestämning av vaccinen, och vilka fordringar som borde ställas för ett godkännande. Dessutom behövdes en undersökning av fristående vetenskapsmän med god kännedom om vaccinens framställning och handhavande.

Den 15 september 1932⁴⁷ skedde överläggningar på Medicinalstyrelsen om framställningen och kontrollen av de vaccin som användes i Malmö. De ägde rum under generaldirektörens ordförandeskap med bland annat förste stadsläkare Axel Höjer, professor Carl Kling och docent Hans Davide på SBL samt professor John Forssman som deltagare. Enligt Klings rapport 21 april levererades årligen sedan

1917 vaccin för koppypning av mellan 65 000–90 000 personer, främst barn och värnpliktiga. På grund av det exceptionellt stora behovet i Malmö med omnejd levererades vaccin för omkring 400 000 personer, varav merparten gick till Skåne under några dagar i slutet av januari och början av februari. En del av dessa leveranser återsändes dock till SBL för att användas på annat håll. Vid denna tid fanns enligt Kling vaccin i lager för omkring en miljon människor, som tillverkats under åren 1930–1931. Men Kling "bekände" nu att endast en bråkdel av dessa reserver, för cirka 20 000–30 000 personer, hade kontrollerats av Medicinalstyrelsens kontrollör, provinsialläkaren Emil Olsson.

Sent på kvällen i slutet av januari fick chefen för hälsovårdsbyrån Magnus Herrlin ett telefonsamtal från Kling som berättade att det inte fanns tillräckligt med testad vaccin att skicka till Skåne. Han undrade "om det förelåg hinder att sända ned ej till fullo kontrollerad vaccin för användning?" Det var ett beslut som Herrlin inte ansåg sig ha befogenhet att fatta, men förbjöd honom uttryckligen inte heller att leverera vaccinen. Kling ansåg att laboratoriet vidtagit andra åtgärder som han bedömde medföra större säker-

SKÅNSKA DAGBLADET — Lördag 9 Juli 1932

Vaccinspörsmalet så viktigt att det bör utredas av fackmän.

Prof. Kling anmodad yttra sig om ymp-
ämnets beredning och kontroll.

Medicinalstyrelsens chef upplyser, att sådant
ympämne som använts i Malmö undersökes.

STOCKHOLM den 8. (TT).
På statens bakteriologiska labo-
ratorium undersöker man för när-
varande sådant ympämne, som an-
vänder vid massvaccinationen i Mal-
mö i februari, upplyser generaldi-
rektör Hellström på på T. T:s fråga
vilken ställning medicinalstyrelsen
intar till de skarpa anmärkingar,
som vid patologimötet i Lund rikta-
des mot ympämnet. En enquête
omfattande hela landet och avse-
nde åren 1924–1928 rörande skydds-
koppypningens komplikationer
har, påpekar hr Hellström, ådagalagt, att ympämne, som beretts på
laboratoriet enligt nu gällande be-
stämmelser, varit tillfredsställande.
Under de närmaste åren härefter ha
rapporterna från de årliga skydds-
koppypningarna givit samma in-
tryck.
Den kritik, som nu levererats, har
emellertid självfallet fast medic-
inalstyrelsen uppmärksamhet på frå-
gan om föreskrifterna för ymp-
ämnets beredning och kontroll blivit
följda, och om de kunna anses till-
fyllest, säger generaldirektören.
Närmast med anledning av en skri-
velse från veterinär H. Magnusson i
Malmö för några månader sedan,
anmodade styrelsen professor C.
Kling — chefen för bakteriologiska
laboratoriet, där det klandrade ymp-
ämnet beretts — att yttra sig i sa-
ken. De undersökningar, som må-
ste läggas till grund för yttrandet,
äro ännu ej avslutade. Så snart
professor Kling kommer med sitt
svar, skall medicinalstyrelsen upptä
frågan till närmare behandling, för-
klarar hr Hellström.
För egen del finner han spörs-
malet vara av den stora betydelse,
säger han, att det i väsentliga stycken
bör anföras åt om möjligt utanför
nu pågående meningsutbyte fristä-
ende, fäktade skänkta fackmän för
utredning. Generaldirektören an-
ser det viktigaste vara att söka få
klarhet om lämpligaste förfaring-
sättet vid framställningen och för-
varingen av ympämne mot smitt-
koppor. Vidare bör man söka be-
svara frågan om möjligheten av
standardiserade metoder för bakte-
riologisk kontroll och styrkebe-
stämning av ympämnet samt fast-
ställande av förordningar i detta hän-
seende för vaccinets användning på

Generaldirektör Nils Hellström.

människan. En undersökning, som
skall kunna besvara dessa spörs-
mål, ställer stora fordringar på dem, som
skola utföra densamma. Den krä-
ver icke blott höga vetenskapliga
kvalifikationer utan även förtrogen-
het med ympämnets framställning
och handhavande.

Fig. 9. Skånska Dagbladet 9 juli 1932. Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:2, RA.

het än de föreskrivna. Den från kalvbuken skördade och beredda vaccinymfan hade som vanligt testats bakteriologiskt och därefter hade dess virulens prövats med hjälp av Calmette Guérins metod på kanin. Det var ett test som inte godkänts för användning av Medicinalstyrelsen men som användes av flera stora europeiska vaccininstitut. I Sverige prövades virulensen istället genom vaccinering av friska barn på Allmänna Barnhuset i Stockholm. Problemet med testvaccinering av barn var enligt Medicinalstyrelsens kontrollör att det fördröjde leveransen med några veckor eftersom man var tvungen invänta barnens reaktion på vaccinet.

Under massvaccinationen i Malmö uppstod brist på barn att testa. Därför övergick man till att utföra kontrollen när vaccinen redan levererats till Skåne. Den 8/2–13/2 genomförde Emil Olson efterkontroll av åtta vaccinnummer.⁴⁸ Testresultaten visade enligt kontrollanten på ”så stark, allmän och lokal reaktion, att uppskov med deras användning kan ifrågasättas”. Den andra rapporten 8/2–10/2 över ympningar utförda 1/2–3/2⁴⁹ gav upphov till följande kommentarer: ”stora koppor, mycket stark reaktion. Dessa nummer giva så stark, allmän och lokal reaktion, att uppskov med deras användning kan ifrågasättas.” Medicinalstyrelsens kontrollant ansåg således att ytterligare tid för lagring och kontroll hade behövts.

Kling menade dock att kontrollanten och de över hundratalet vaccinatörerna ”på fältet” ofta gjort olika bedömningar av reaktionens styrka och effekt. Generaldirektören undrade om inte ”den omständigheten, att det vid en sådan massvaccination kommer en hel mängd äldre personer, [talar] emot att man skulle använda sig av ett så pass starkt vaccin, som nu skickats ut? Nu visste ju icke professor Kling, vilket resultat kontrollanten skulle komma till.”⁵⁰ På det svarade Kling att han i det kritiska läge som rådde ställde sig frågan: ”Skall jag genom att sända ut en svag vaccin riskera, att landet angripes av smittkoppor, eller skall jag leverera ett starkare vaccin med risk, att en del individer få kraftiga ympreaktioner men som samtidigt skyddar mot sjukdomen? Ögonblickligen drog jag den slutsatsen: Jag bör skicka ut en tillräckligt stark vaccin för att rädda landet från smittkoppor.”

Efter en paus behandlades frågan om stafylokockernas eventuella inverkan på de vaccinerades hälsotillstånd. Föreståndaren Carl Kling och laboratorn Hans Davide stod fast vid sin övertygelse om att bakterierna i vaccinymfan knappast kan ha haft den betydelse som veterinär Magnusson tillskrivit dem. Efter en undersökning omfattande ett hundratal kaniner och några apor, som injicerades med stora mängder säkert patogena bakterier, ansåg sig docent Davide kunna konstatera, att det i förhållande till bakteriefritt vaccin inte förändrat vaccinationens förlopp, koppornas mikroskopiska utseende eller läkningsförlopp.⁵¹ Han framhöll även att glycerinet i vaccinymfan redan efter två till åtta veckors lagring ”fullständigt eliminerar bakteriernas virulens medan bakterierna själva förbli levande”. Den undersökning som Kling och Davide arbetat med kunde dock inte offentliggöras

förrän i december. Den 11 oktober fattade Medicinalstyrelsen ett enhälligt beslut om följande uttalande rörande kravet på fördjupad undersökning av massvaccinationen i Malmö.⁵²

”... Som emellertid de föreliggande uppgifterna angående de ympade icke visade sig vara av beskaffenhet att kunna tjäna såsom underlag för en dylik utredning och då vidare en undersökning av ifrågasatt art ej enligt vårt förmenande kan belysa det väsentliga i föreliggande spörsmål, nämligen orsakerna till de ovannämnda reaktionerna, anse vi att en undersökning icke bör komma till utförande.”

Medicinalstyrelsens ställningstagande låg helt i linje med Axel Höjers uppfattning att en sådan undersökning varken var möjlig att genomföra eller kunde ge något vetenskapligt hållbart svar på orsaken till ympskadorna i Malmö. Däremot väcktes frågor om behovet av förbättrade föreskrifter rörande vaccinframställningen och dess kvalitetskontroll.

Den 13 oktober kunde tidningen *Arbetet* berätta att Medicinalstyrelsen i september vänt sig till Office international d’Hygiène i Paris för att få ett svar på orsaken till uppkomsten av starka reaktioner och ympskador. Dess smittkopps- och vaccinationskommission, som fått del av Forssmans och Klings från varandra avvikande åsikter i denna fråga, svarade 27 oktober. Enligt kommissionen hade samma ympskador iakttagits i Europa, då massvaccination i största hast organiserats i syfte att kväva en epidemi i sin linda. Det skedde till exempel i Basel i Schweiz 1921 och i Maastricht i Holland 1926. Kommissionen pekar i sitt svar på förekomsten av brister i ympningstekniken vid sådana tillfällen, med sekundärinfektioner som följd, men säger sig i övrigt inte ha tillräckligt underlag för att kunna ge något svar på frågan om orsaken till händelseutvecklingen i Malmö.

Slutord

Smittkoppsbekämpningen i Malmö blev en personlig framgång för Axel Höjer. Genom sin vaccinationskampanj lyckades han få nästan hela Malmös befolkning att på frivillig väg vaccinera sig. Denna framgång bidrog säkert till att han från sin tjänst som förste stadsläkare i Malmö 1935 blev rekryterad till befattningen som generaldirektör för Medicinalstyrelsen. I sina memoarer försvarar han sitt agerande och menar att satsningen på massvaccinering var riktig. Däremot ångrar han att även den äldsta ålderskategorin blev vaccinerad och menar att om de ”hållit sig hemma, hade de givetvis undgått vaccineringen och därav följande obehag utan att behöva vara alltför rädda för att få smittkoppor”.⁵³

Både Höjer och Kling menade att samhällsintresset att bekämpa en hotande epidemi motiverade användningen av ett starkt vaccin trots att det sannolikt ökade risken för svåra komplikationer och vaccinsjuka.⁵⁴ Malmöbornas beredvillighet att

trots det låta vaccinera sig berodde säkert på en utbredd fruktan för sjukdomen, en vilja att göra sin plikt mot samhället och den effektiva propaganda för vaccinering som bedrevs av Höjer i olika media.

Den vetenskapliga kontroversen kring orsakerna till vaccinsjukan, om det berodde på höga halter stafylokocker i vaccinlymfan eller för starkt virulent vaccin, gick inte att vetenskapligt lösa vid denna tid.⁵⁵ 1930 års Vaccinationsakkunniga konstaterar i sitt betänkande 1932 att det inte finns några pålitliga metoder att bedöma olika stafylokockers sjukdomsalstrande verkan hos människor. Det framhålls även att de resultat som nås vid experiment på djur inte utan vidare är tillämpbara på människor. Däremot är det angeläget att vaccinen i möjligaste mån befrias från bakterier.

Det ensidiga fokuset på bakterieinnehållet i vaccinen kan ha medfört att andra problem kom i skymundan, som den bristfälliga hygien, användandet av för djupa ympsnitt och att personer som av ålders- eller hälsoskäl inte borde ha vaccinerats ändå blev det.⁵⁶

Sådana brister i hanteringen av smittkoppsvaccineringen uppkom gärna i akuta lägen inför hotet av en smittkoppsepidemi. De omvittnat starka ympningsreaktionerna under massvaccinationen i Malmö gav Medicinalstyrelsen anledning att förbättra sin kontroll av Statens bakteriologiska laboratoriums verksamhet och vaccinproduktion. Det utfärdades till exempel föreskrifter om högsta tillåtna virulens och bakteriehalt för vaccinen och krav på lagerhållning av fullt leveransklar vaccin.

Den statliga Vaccinationsutredningen föreslog i sitt betänkande 1937 att obligatoriet ersattes med en lag om frivillig vaccinering av barn. Enligt utredningen grundade sig det utbredda motståndet mot obligatorisk barnvaccination ”dels på tvivel om vaccinationens skyddsverkan och fruktan för skada av densamma, dels ock vid erkännande av dess skyddsverkan på tvivel om nödvändigheten ur samhällsintressets synpunkt av en med tvång genomförd allmän barnvaccination”. Men förslaget föll på det starka motståndet från stora delar av läkarkåren. Kommittéledamoten och föreståndaren för SBL Carl Kling reserverade sig till exempel mot en sådan förändring. Det skulle dröja till 1976 innan smittkoppsvaccineringen avskaffades helt i Sverige. Efter en världsomfattande vaccinationskampanj under 1960- och 70-talen av WHO kunde sjukdomen 1980 förklaras som utrotad.

Noter

¹ Enligt SCB:s statistik för år 1930 hade Malmö 120 207 invånare.

² Höjer s. 132

³ SOU 1932:37, s. 10 ff.

⁴ SOU 1932:37, s. 36 ff., tab. 1, 3.

⁵ SOU 1937:28, Bil. A, s. 297–308.

- ⁶ SOU 1937:28, s. 45 ff.
- ⁷ Huvudkällan till händelseförloppet är Axel Höjers redovisning till Medicinalstyrelsen 1932-05-02, Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1. Redovisningen utgör en redigerad version av den som bilagts till hälsovårdsnämndens protokoll 1932-03-01 §110, A1AA:56.
- ⁸ Eklöf, s. 62–66.
- ⁹ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. I, s. 11–12.
- ¹⁰ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. I, s. 16–19.
- ¹¹ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. I, s. 9–11.
- ¹² Både fadern och barnet betecknas i materialet inkonsekvent som primärfall.
- ¹³ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Avd. 1, s. 13–15.
- ¹⁴ SFS 1919:443, Jfr RA:s arkivguide Vården och staten del 2 s. 27–30.
- ¹⁵ Särskild instruktion för förste stadsläkaren och stadsdistriktsläkarna i Malmö, av Kungl. Medicinalstyrelsen fastställd 25 september 1929. Se: Signe och Axel Höjers arkiv, 4b:3.
- ¹⁶ SFS 1901 Bihang Nr 39, om överflyttande på stadsläkaren i Malmö av länets förste provinsialläkares åligganden. Enligt Kungl. Maj:ts beslut 18 december 1901 kom staden därmed att utgöra särskilt hälsovårdsdistrikt.
- ¹⁷ SFS 1930:442 (allmän läkarinstruktion).
- ¹⁸ Hälsovårdsnämnden i Malmö, A1AA:56 § 33.
- ¹⁹ SFS 1916:180, 4 §.
- ²⁰ SOU 1937:28, s. 10–16.
- ²¹ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. II, s. 1–4.
- ²² SFS 1916:180, lag om skyddskoppypmpning.
- ²³ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. I, s. 7 f.; Avd. II, s. 4 f.
- ²⁴ Hälsovårdsnämnden i Malmö, A1AA:56 § 33.
- ²⁵ Hälsovårdsnämnden i Malmö, Ö1:2.
- ²⁶ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. II, s. 27.
- ²⁷ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. II, s. 6 f.
- ²⁸ Eklöf, s. 66–69.
- ²⁹ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. II, s. 34.
- ³⁰ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. II, s. 13–16.
- ³¹ Eklöf, s. 84–87.
- ³² Meddelanden från Kungl. Medicinalstyrelsen Nr 61, Stockholm 1929; Medicinalstyrelsen, i: Hälsovårdsbyrån, F16:2.
- ³³ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. II, s 21 f.; Eklöf s. 69.
- ³⁴ Magnusson, ”Om ympksador”, 1932, s. 6, 10 i: Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1.
- ³⁵ Magnusson, ”Om ympksador”, 1932, s. 2 i: Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1.
- ³⁶ Eklöf s 102–105; Sydsvenska Dagbladet 1932-07-21.
- ³⁷ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1.
- ³⁸ Vaccinnummer 5, 15, 17, 30, 33–36, 42–44 i Klings undersökning användes även under massvaccineringen i Malmö, se Höjers rapport till Medicinalstyrelsen 1932-02-05 Avd. II, s. 5.
- ³⁹ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:2. Kalv nr 42, skördad 2/10 o. kontrollerad 28/1; kalv nr 5, skördad 15/5 1931 o. kontrollerad 31/1 1932. Enligt Klings skrivelse gav vaccinnummer 5 upphov till påtagligt fler starka reaktioner hos både primovaccinerade och revaccinerade.
- ⁴⁰ Göteborgs Handels och Sjöfartstidning 1932-07-07.

- ⁴¹ Eklöf, s. 56 f., 107. Thorvald Madsen blev 1902 föreståndare för danska statens seruminstitutslaboratorium och dess direktör 1909.
- ⁴² "Svaromål på veterinär H. Magnussons granskning...", Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:2.
- ⁴³ Se s 27 och not. 26.
- ⁴⁴ I ett officiellt brev till medicinalstyrelsen 18/8 uppger Höjer att det vid primovaccineringen 31/1 endast finns uppgifter om användningen av danskt vaccin i 328 fall, och att det för 10 442 revaccinerade saknas uppgifter om vilket vaccin som använts för 8665 personer. Av de återstående 1777 fallen med uppgift om använt vaccin utgjorde 1264 danskt vaccin.
- ⁴⁵ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån F16:2.
- ⁴⁶ Stockholms Dagblad 1932-07-08, Lunds Dagblad 1932-07-09, Skånska Dagbladet 1932-07-09, Svenska Morgonbladet 1932-07-09 m.fl. tidningar. Se: Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:2.
- ⁴⁷ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån F16:1.
- ⁴⁸ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, § 21 i protokollet 1932-09-15. Vaccinnummer: 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41.
- ⁴⁹ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, § 22 i protokollet 1932-09-15. Vaccinnummer: 42, 43, 44.
- ⁵⁰ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, § 61–62 i protokollet 1932-09-15.
- ⁵¹ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, § 114 i protokollet 1932-09-15.
- ⁵² Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, § 94 i protokollet 1932-10-11.
- ⁵³ Höjer s. 132.
- ⁵⁴ Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F16:1, Höjers rapport 1932-05-02, Avd. II, s. 37.
- ⁵⁵ Eklöf s. 267 f; SOU 1932:37, s. 46 ff.
- ⁵⁶ Eklöf s. 268.

Källor och litteratur

Arkiv

Riksarkivet (RA)

Medicinalstyrelsen, Hälsovårdsbyrån, F10:1, F16:1–2.

Alva och Axel Höjers arkiv, 5b:15.

Malmö stadsarkiv (MSA)

Hälsovårdsnämnden i Malmö, A1AA:56, E2AA:5, F7:1, Ö1:1.

Författningar

SFS 1901: Bihang nr 39, Till dess Befallningshavande i Malmöhus län, angående överflyttande å stadsläkaren i Malmö av de åligganden, som för staden Malmö tillhöra förste provinsialläkaren i länet.

SFS 1916:180, lag om skyddskoppypmpning.

SFS 1916:531, Kungl. Maj:ts kungörelse om bestämmelser rörande framställning och handhavande av animalt ympämne.

SFS 1916:532, Kungl. Maj:ts instruktion för de i lagen om skyddskoppypmpning avsedda ympare och besiktningsförrättare.

SFS 1919:443, epidemilag.

SFS 1930:442, allmän läkarinstruktion.

Litteratur

Björkman, Gösta, [artikel om] ”Gustaf Hilding Magnusson” (i: *Svenskt Biografiskt Lexikon*, Band 24, s. 712–714, Stockholm, 1984).

Eklöf, Motzi, *Variola & Vaccinia – Om massvaccination och folkhälsopolitik, vaccinforskning och läkaretik*, Malmköping, 2016.

Forssman, Sven, [artikel om] ”Magnus Johan (John) Forssman”, (i: *Svenskt Biografiskt Lexikon*, Band 16, s. 369–370, Stockholm, 1966).

Höjer, J. Axel, *En läkares väg – från Visby till Vietnam*, Stockholm, 1975.

Lundborg, Anna, *Läkarnas blanka vapen – Svensk smittskyddslagstiftning i historiskt perspektiv*, 2008.

Magnusson, Hilding, ”Om ympskador – Granskning av viss del av stadsläkare J. A. Höjers rapport över smittkoppsepidemin i Malmö 1932” (i: *Meddelande från Hushållnings-sällskapet Laboratorium*, 1932).

Norström, Åke, [Arkivguide] *Vården och staten, del 2 – Källor till hälso- och sjukvårdens historia från medeltiden till 1967*, Skrifter utgivna av Riksarkivet, serie 42, 2020).

SOU 1932:37, *Betänkande angående skyddskoppypmpningen*.

SOU 1937:28, *Betänkande med förslag till lag om skyddskoppypmpning m.m.*

”Svenska folkets hälsa i historiskt perspektiv”, Jan Sundin, red., (i: Statens folkhälsoinstitut, R 2005:8).

Törngren, Pehr Henrik, [artikel om] ”Johan Axel Höjer” (i: *Svenska män och kvinnor* 3, s. 613, Stockholm, 1946).

Hjälmarekajen på 1930-talet

– en bildberättelse

AV ANETTE SARNÄS OCH KERSTIN MARTINSDOTTER

Fig 1. Malmö Hamnförvaltningsbyggnad vid Bagerskajen på 1930-talet. – Fotograf okänd. MSA 16533.

På föregående sida ser vi Malmö Hamnförvaltnings byggnad med det höga tornet. Precis framför Hamnförvaltningen på Bagerskajen ser vi bensinstationen Texaco.

På motstående sida ser vi en bild tagen den 8 september 1934 just från Hamnförvaltningens torn ut över Hjälmarekajen (fyren syns i bakgrunden). På 30-talet var det många företag som låg just där och utnyttjade närheten till hamnen.

Allra först, i kvarteret Scylla, ser vi Skånska tegelförsäljningsaktiebolaget med den triangelformade entrén och det vita huset med texten Cement och Tegel. Företaget var ett dotterbolag till Skånska Cementaktiebolaget som också ägde tomten. Vägg i vägg med Skånska Tegel kommer Nya AB Th. Arfvidssons Eftr. vars vita skylt med texten Mekanisk Verkstad kan ses på den långa byggnaden. Förutom mekanisk verkstad var de också ”specialfabrik f. svetsade o nitade plåtarbeten”. I nästa kvarter – som hette Charybdis – låg AB A. Scholander & C:o som enligt Malmö stads adresskalender sysslade med stenkol, koks och ved. Namnet härstammade från en grosshandlare Axel Johan Scholander som dog redan 1891. På den tiden ändrade man inte firmanamnen i första taget. Bolaget hade även lokaler i Nyhamnen och bedrev import av bl.a. stenkol och export av järnverksprodukter.

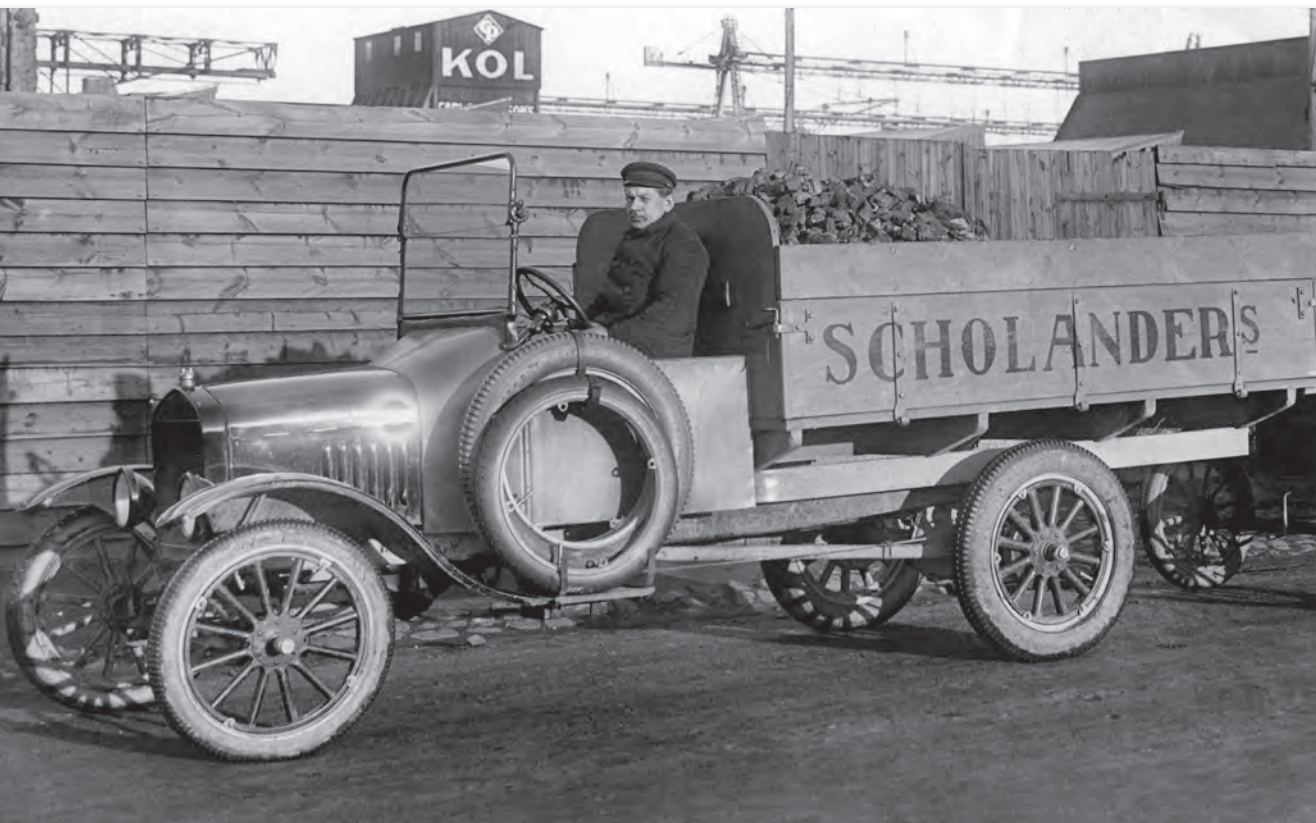

Fig. 2. På bilden från 9 april 1927 ser vi planket till Skånska Tegelförsäljningsaktiebolaget, Nya AB Th. Arfvidssons efterträdare som drev en mekanisk verkstad samt de långa lastningsställningarna som hörde till AB A. Scholander & C:o. – Fotograf okänd. Hamndirektionens i Malmö arkiv. MSA 10132.

*Fig. 3. Bild över Hjälmarckajen tagen från Hamnförvaltningens torn 8 september 1934.
– Fotograf okänd. Hamndirektionens i Malmö arkiv. MSA 10642.*

I samma kvarter, Charybdis, låg också Sjöbergs Skeppshandel som tillverkade flaggor – ett företag som finns kvar än i dag under namnet Sjöbergs Flagg & Specialsömnad AB – samt Hamnköket. På båda sidor av nuvarande Nordenskiöldsgatan ungefär där lärarhögskolan ligger i dag låg Aktiebolaget Kolkompaniet som var en sammanslagning av flera olika kolföretag: Sew Ekman, Carl Peterssons Stenkols AB och Malmö Stenkolsbolag.

Fig. 4. En lastbil med kol från företaget AB A. Scholander & C:o. – Fotograf okänd. I privat ägo.

På andra sidan mot inre hamnen, låg också Schweder (som sysslade med trävaror och träkol), Bönnelyche & Thuröe (en grosshandlarfirma som ägdes av två änkefruar), Grosshandlarfirman Ernst Thestrup (som handlade med kol, oljor och kemikalier) samt AB Kol & Trävaror. Hjälmarekajen var alltså till stora delar ett kolupplag.

Källor

Malmö stads adresskalendrar

Malmö stadsarkivs Instagramkonto @malmo_stadsarkiv

Det hängde på håret

– lite om Malmös tidigaste perukmakare

AV ANETTE SARNÄS

Löshår av olika slag användes redan på 1500- och 1600-talet. Runt mitten av 1600-talet blev manliga peruker mode i Frankrike och detta mode spred sig sedan även norrut. I Sverige blev det tämligen vanligt i högre ståndsmiljö på 1660-talet. För modemedvetna Malmöbor fanns möjligheten att besöka en perukmakare i Köpenhamn innan yrkeskunnandet nådde Malmö.

I slutet av 1600-talet etablerade sig denna nya typ av hantverkare i Malmö. Det fanns en mängd olika peruktyper från slutet av 1600-talet och framåt, som allonge- och spansk peruk, stussperuk, knutperuk, pungperuk, stångpiskperuk, traubenperuk och många andra. Under 1700-talet vandrade sedan modehetsen vidare även till kvinnorna. De kvinnliga perukerna växte på höjden och kunde inkludera band, rosetter, fjädrar, fåglar och alla möjliga dekorationer och färger. Ibland var det inte hela peruker som kvinnorna använde, utan bara lite extra lockar fastsatta på band.

Förutom att perukmakaren tillverkade nya peruker i många pilliga och tidskrävande moment, var det också han som fick sköta perukerna, som kunde behöva underhåll, frisering eller ohyreavhysning.

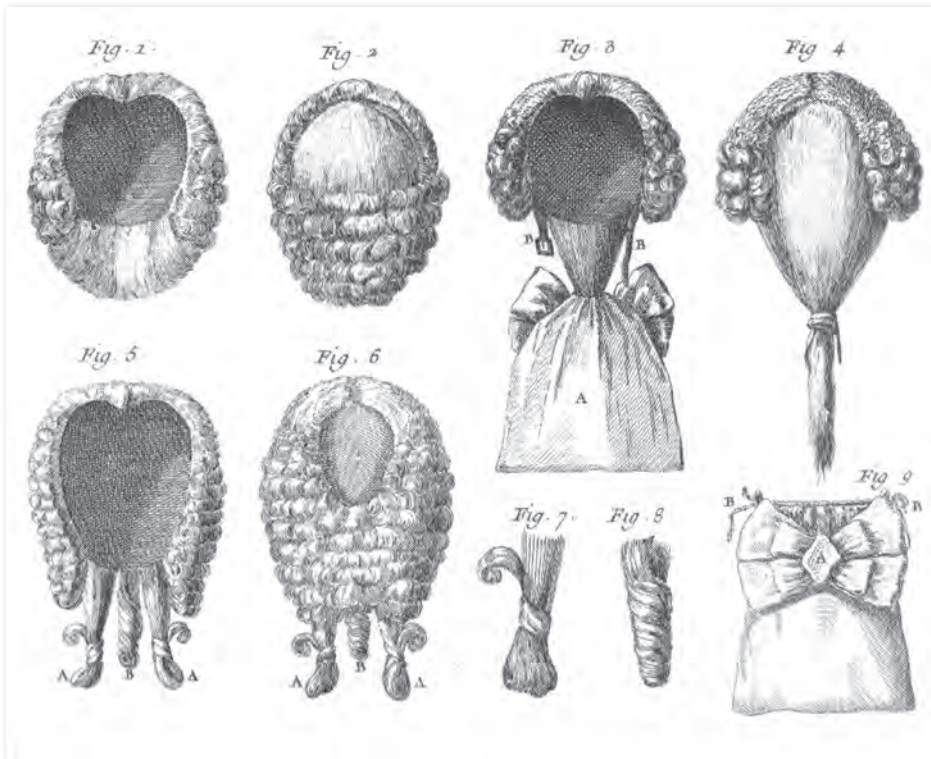

Fig. 1. Olika perukmodeller som användes i början och mitten av 1700-talet. 1 & 2: rund peruk. 3 & 4: Pungperuk. 5 & 6: Knutperuk. 7 & 8: Detalj av hårknut och nacklock. 9: Sidenpung med rosett. – ur Diderot, Denis & Alembert, Jean le Rond d' (red.), *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Société Typographiques, Berne, 1751–1772. Planscher, volym 8.

Tillverkningen av en peruk var högst omständlig och tidsödande, och beskrivs på följande sätt i en artikel i Nordiska museets årsbok 1936:

Man började med att fästa monteringsbandet runt monteringsstocken, vilken senare hade exakt samma storlek som beställarens huvud. Bandet markerade hårfästet och var fästet för ett knutet nät, som spändes hårt över hjässan. På detta nät syddes sedan fodret fast. Detta kunde då vara antingen av linne eller ylle. På denna stomme fästes sedan de ofta 20 alnar långa tresser, som bildade den egentliga peruken. Tresseringen utfördes av lärlingen, som ju hade de minsta och smidigaste fingrarna. Mellan ett par fasta träpinnar spändes tre silketrådar, vilka sedan tvinnades runt, samtidigt som

tre till fem hårstrån infördes och fästes, så att man fick en sammanhängande lång "frans", innehållande materialet till en hel peruk. Man använde sig av ett invecklat schema, i vilket noga fanns uträknat hårets längd på de olika delarna av huvudet, och när man tresserade, tog man den ena lilla färdiggjorda hårdockan efter den andra, alla med bestämt antal hår av lika längd. Gesällen utförde det förberedande arbetet med håret. Han rengjorde det inkomna materialet, kardade det och redde ut det samt fördelade det på olika längder. Håret rullades sedan hårt på små träpinnar, en liten docka av samma längd på varje friserpinne. Dessa knöts om och kokades i ånga. Detta förfaringsätt var dock inte tillräckligt för att göra lockarna kraftiga, utan man band ihop alla friserpinnar med hår i olika längd, avsedda för en och samma peruk i ett tygstycke. Detta paket lämnades till en bagarmästare, som hade privilegium att baka perukhåret. Han gjorde en enkel deg runt hela knytet och detta fick sedan baka i ugn. Degen var då ett skydd för håret, blev denna inte bränd tog inte heller håret någon skada. Detta förfaringsätt kunde även användas med en gammal peruk, vars lockar då rullades upp på friserpinnar före bakningen. Man fick dock vara mycket försiktig, så att inte en färdigsydd peruk krympte efter denna kraftiga upphettning. Den spändes följaktligen ut på en perukstock, innan den fick svalna. Den långa tressen med de hängande hårlockarna syddes på stommen på perukstocken av mästare själv och sedan behövde man endast kamma och justera lockarna. Till en verkligt fin peruk räknade man att två människors hår gick åt och anskaffningen av råmaterialet var därför av stor vikt. I Sverige hade perukmakarskrået rätt till all hårhandel och utskickade själv uppköperskor på landsbygden, i Tyskland däremot låg all hårhandel i judarnas händer och håret såldes på marknader.

"Peruque Makare Embetet tillkommer att handla med Håår, Giöra Peruquer af allehanda Slag och Sorter, jämbwähl Turer, Pantourer, Brude och Håår Mössor." Så lyder första paragrafen i "Embets skrået för Perukmakare" i Stockholm år 1711. I skråordningen bestämdes också att alla perukmakare i andra städer som inte hade egna ämbeten, skulle tillhöra Stockholms perukmakarämbete, även mästarna i Malmö. En bevarad sigillstamp från 1690 gör det troligt att det även före 1711 funnits ett perukmakarämbete i Stockholm. Mästerstycket för perukmakare var 1711 en lång och en spansk peruk av "rena, goda Håår wähl tillredd och arbetad på det sätt som Brukeligit är". Gesällerna hade rätt att göra sig en egen peruk om året men i övrigt fick de endast krusa upp gamla peruker, pudra och kamma dem, i vilket fall de dock måste lämna en viss del av förtjänsten till mästaren. Perukmakarna gjorde årskontrakt för underhåll av perukerna. På 1760-talet kostade det 48 riksdaler banko för ett års "acomodering" tre gånger i veckan. All frisering skulle utföras av skråets gesäller, läringar eller av dem anställda kvinnfolk. Till friseringen hörde även att pudra peruken eller håret.

Malmöns första perukmakare

Allra först på plats i Malmö verkar ELIAS DOBRITZKI ha varit. Inte så mycket är känt om honom. Han var förmodligen av tyskt ursprung och tillhörde den tyska församlingen. I församlingens dopbok antecknades 1689 hans dotter Anna Rosinas födelse. Den 27 oktober döptes hon och vittnen var flera framstående borgare, bland annat en rådman.¹ Kanske var han släkt med perukmakaren Daniel Dobrentzky, från Stargard i Pommern, som gifte sig i Stettin 1699 med Christina Elisabeth Fick.

Elias Dobritzki flyttade på 1690-talet som perukmakare till Bragernes i Norge, och gifte sig 1699 där.² 1697 var Dobritzki involverad i ett bråk som hamnade i domboken i Bragernes, där hans käraste också varit med. Hon har namnet Maria Rebecca Schierenbech. De verkar inte ha varit gifta, även om hon ibland kallas hustru i handlingar, men oftast ”perukmakarens kvinna” eller käraste. Den han gifte sig med 1699 hette Anne Cathrine Hansdatter Stafs, men hon dog redan 1701. 1702 gifte han sig igen med Mette Iversdatter Lumb.

Nästa perukmakare till räkning, var ”allkonstnären” LEONARD LAROSE. Han återfinns första gången i Malmö då han gifte sig 1679 med Maria Haberegger, född ca 1660, dotter till boktryckaren Vitus Haberegger. Den 1 oktober det året betalade han en avgift till S:t Petri kyrka för brudestolen.³ Larose var såväl handelsman, som perukmakare och slutligen traktör. Det är inte känt när han började sin verksamhet som perukmakare. En perukmakare i Köpenhamn, vid namn Pierre Larose var förmodligen hans bror. Troligen hade släkten franskt ursprung. Leonard och Maria Larose fick åtminstone 10 barn tillsammans under åren 1680–1700, varav två avled i späda ålder och den sista var dödfödd. De små barnen begravdes alla i Laroses gravställe inne i Caroli kyrka.

Inte så mycket är känt från handlingarna om Laroses verksamhet som perukmakare. Han förekommer dock i ett rättsfall år 1696. Då klagade han till kämnärsrät-

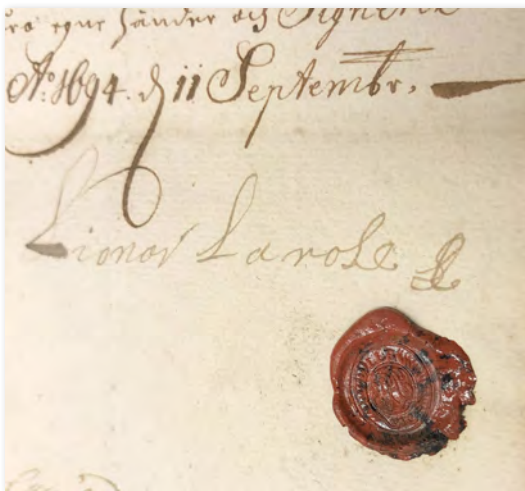

Fig. 2. Leonard Laroses namnteckning och sigill. – Ur Kämnärsrätten i Malmö F1:6, bild 3440 (Arkiv Digital).

ten angående sin lärgosse. Lärgossen Johan Carlsson, styvson till kyrkoherden Erik Wrång i Stora Harrie, skulle enligt sitt kontrakt gå i lära hos Larose och lära sig "Peruque Makare konsten" under fem och ett halvt år. Nu, efter ett år och nio månader, hade han förlupit tjänsten och i stället börjat arbeta hos perukmakare Truls Hörstedt. I lärokontraktet, som citeras i handlingarna, stod det bland annat: "att han utij wahrande Lähro-åhr trogen och fljigt, såsom een Redelig Gässe anstår sig skohla förhålla" och att "häremot förplichtar sig Leonard de la Rose, det han bemålde gosse uti omrörde sin profession wäl troligen och wäl infomera, så att bemålde Johann Carlson, dersom helst han sielf wederbereda wid låta skönja sin flyktigheet, skall warda capabel effter uthståndna lähro åhr för en gesell att passera kunna". Dessutom skulle gossen när lärotiden var avslutad få ett vederbörligt avskedsbrev. Till Laroses skyldigheter hörde att hålla med kost och säng, och hålla gossens kläder rena (kläderna skulle dock fadern hålla med). Nu när gossen olovligt avvikit från tjänsten yrkade Larose på att antingen få tillbaka gossen i sin tjänst, eller få ersättning för ett år och nio månaders kost och säng och omkostnader, till en summa av 94 daler och 10 öre silvermynt. Det framkommer att Johan Carlsson: "troligen och fljigt blifwen lärd och underwijst, att han uti Peruque makare konsten god Kundskap inhämtat, det Truls Hörstädt och icke sielf kan neeka, som under warande tijd tillijka med honom så hoos Hr La Rose för een gesäll tient." Kämnärsrätten kommer också fram till att "drengen kan ock icke klaga på maat och öhl eller annat hwad een husbonde sina tienare är skyldig". Johan Carlsson har inte heller fått mer aga än en husbonde får ge eller behandlats illa på något olagligt sätt, och han hade därför inget skäl för att lämna sin tjänst. Domen faller och rätten beslutar, att antingen måste gossen gå tillbaka, eller så får Truls Hörstedt, som visste att gossen inte var lagligt skild från sin tjänst, betala skadestånd till Larose på 30 daler silvermynt, och rättegångsexpenserna på 4 daler.⁴

Laroses handelsverksamhet verkar ha varit mångsidig. I Borgerskapets i Malmö tull- och bropenningsspecialer kan man läsa exempel på de varor han fört in till staden. Många varor var kryddor, som ingefära, spiskummin, muskot, anis, nejlikor, kardemumma och peppar. Återkommande var pudersocker, toppsocker, pomeransskal, sviskon, fikon, korinter, russin, mandel, lakrits, lagerbär och candisocker. Vissa varor hade med färg att göra såsom galläpplen, kimrök, ockragult, vitriol, massikot. Åtminstone en sak köpte han in sannolikt enbart för egen del: fyra perukaskar. En slumpvis jämförelse mellan två år, visar att han importerade betydligt fler varor 1696 än 1699, vilket möjligen kan tydas som att hans handelsverksamhet fluktuerat betydligt olika år.

Larose kom att följa med Karl XII i fält vid stora nordiska krigets början år 1700, och blev traktör⁵ åt hans drabanter. Kanske passade en del officerare på att utnyttja förmånen att ha en perukmakare med, och fick lockarna fixade när kri-

gandet förstört frisyren. Hustrun Maria tog över makens krambod i Malmö, men i juli 1704 förklarade hon i ett brev till Magistraten i Malmö att hon lämnade både den och ”professionen att tillverka peruker”, eftersom hennes son var vid kungliga armén och hon fått ge gesällerna avsked. Hon ber dock att få behålla rättigheterna till yrkesutövningen, om hennes man eller son kommer hem igen. Hon berättar också i brevet att hon både 1703 och alldeles nyligen, försökt resa till Tyskland till sin man, men försöken var fåfänga och nu hade hon ”en hel hop barn att draga omsorg före”.⁶ Av det här förstår man, att minst en av sönerna lärt sig yrket av fadern och arbetat i verksamheten.

När perukmakaren Johan Bergendahl (se nedan) ansökt om burskap och nekats, skrev perukmakarämbetet i Stockholm till Magistraten i Malmö. De skrev då bland annat: ”Så har och Larosse warit och ännu är Marequentare wid Kl. Mtz armée i Pohlen, så att han samma handtwärk icke idkar, utan skall dess hustru dher jemte bruka brännerij, krahm och kornhandel.”⁸

Det är oklart när Leonard Larose dog. I stadens avkortningslängd⁹ för 1704, står det på hus nr 625: ”Leonard Laroses hustru, mannen död uti Pähland, hwarest och hustrun utrest är, har uti några åhr ej kunnat bruka professionen, ty afgår efter Borgerskapets förklaring ... 12 daler smt.” Denna längd är daterad 27 oktober 1705.⁹

Maria Larose besökte sin make i fält, åtminstone i lägret vid Thorn. Svenska armén belägrade Thorn maj–oktober 1703 men det är oklart när Maria Larose var där. Att hon var där framgår av att en person vid namn Johan Andersson Hielting¹⁰ i oktober 1706 påstår att hon försnillat pengar han gett henne i lägret vid Thorn, för att hon skulle ge dem till hans dotter.¹¹ Hielting skriver att hon ”uti sin egen Mans samt andra wackra Cavalliers praesense berörda penningar, så wäl som de andra tilräknade samt bref med mit egit Sigil af den Sal. Mannen sielf förseglad emottog”. Han vill nu att hon betalar honom pengarna eller svär sig fri genom värjomålsed. Maria Larose svarar att hon bara fick en förseglad pung, som hon levererade till dottern i vittnens närvaro i Bunkeflo. Dessutom, säger hon har han ”hwarcken sielf eller genom sin dotter, eller andra, i lägret, huru ofta han der warit, eller annorstädes Kräfd min Sahl. Man i hans liffstid, eller mig i den långa tijden, förr än nu, ehuru ofta han warit här i staden, och huru ofta Transporterne öfwergådt”.¹² Hon menar att hon visst kan begå eden, men först måste Hielting och hans dotter framkomma och bli behörigen examinerade i detta mål.

I en skrivelse till magistraten i mars 1707 framförde Maria Larose: ”det är högaktade och vällagfarna magistraten icke obekant, att min salig man Leonart LaRos ifrån Krigets begynnelse i Polen har följt aller nådigste konungen att vara traktör för Drabanterna, vid samma tjänst jag tänkt han skulle avancera och förtjäna något, men beklagligast måste erfara att han uti en långvarig sjukdom på Doktor

och Medicin, jämte annan skadestånd, har satt mig uti stor vidlyftighet, mera än jag bekant är, allt därför och emedan min salig man lär hava utländska kreditorer, nämligen i Hamburg och Lübeck, så väl som här i riket”, bad hon magistraten efterlysa alla kreditorer så boet kunde regleras en gång för alla.¹³

Sonen Anton Larose blev perukmakare i Lund under 1720-talet och fick bur-skap där 1729.¹⁴

PIERRE LA ROSE föddes i Malmö som son till ovan nämnda perukmakaren Leonard Larose och hans hustru Maria Haberegger. Han var troligen parets första av minst 10 barn, född omkring år 1680. Ända sedan barndomen fick han lära sig perukmakaryrket hemma i faderns verkstad, tillsammans med faderns gesäller. Efter att han genomgått sina läroår reste han utomlands som gesäll och fortsatte sin utbildning hos olika renommmerade mästare i Frankrike, Tyskland och Danmark.

År 1700 återvände han till Malmö sedan fadern följt med Karl XII:s armé i fält. Modern drev perukmakarverkstaden vidare och Pierre La Rose blev den som förestod verkstaden och var verksogesäll. Han ”ackommoderade då folk med goda och vackra peruker av åtskilliga fasoner”.

När nyheten nådde familjen i Malmö att fadern var sjuk i Polen reste Pierre La Rose¹⁵ dit. Han fick där träffa kung Karl XII, som skrev en rekommendation till guvernören i Skåne att Pierre La Rose skulle få bli perukmakarmästare i Malmö och ta över faderns verksamhet. Denna remiss var daterad i Blonie i Polen den 4 december 1703. Därefter finns Pierre i en handling den 2 juni 1705, då han kvitterade i Breslau (numera Wrocław i Polen) att han å sin moders vägnar fått 500 daler silvermynt av sekreteraren Schmidtberg.¹⁶

Pierre återvände efter faderns död till Malmö, visade upp brevet från kungen för guvernören, som i sin tur fattade beslut den 18 april 1707, i enlighet med kungens rekommendation. Pierre La Rose skulle egentligen resa till Stockholm och anhålla hos perukmakarämbetet där att få bli mästare, men eftersom han inte hade råd att resa till huvudstaden bad han magistraten i Malmö att skriva till ämbetet och anhålla om att han skulle antas utan att behöva besöka ämbetet personligen. Magistraten i Malmö intygade i en skrivelse till ämbetet hans äkta börd, hans skicklighet i yrket, att han var ”en hurtig och capabel perukmakare” och ”en honete homme”. I brevet ingick även en förklaring angående hans faders verksamhet och det kungliga brevet och guvernörens beslut. Detta brev var daterat den 17 juni 1707.¹⁷

Förmodligen på grund av att perukmakarämbetet motsatte sig denna bön, eller alla skulderna i faderns dödsbo och familjens fattigdom blev Pierre aldrig mästare i Malmö. Den 12 juli 1708 blev han i stället borgare i Köpenhamn. Pierre, som nu kallades Peter La Rose, gifte sig med Kirstine Margrethe Weiberg.¹⁸ År 1713 köpte han ett hus med adress Østergade 22.¹⁹ Paret fick åtminstone fyra barn, födda ca 1710–1715, innan hustrun avled 1716. Det är okänt när Pierre La Rose avled.

Bakade peruker och kokat hår

Samtida med Leonard Larose var TRULS HÖRSTEDT, som fick burskap 1696. Han verkade som perukmakare till sin död 1707. Truls Hörstedt var född i Malmö 1670 och gifte sig i januari 1700 med Catharina Willumsdotter, vars far var stadsnotarie och handelsman i Malmö. De fick i rask takt sex barn. Två barn dog tidigt, medan fyra överlevde sin far.

Truls Hörstedt har lämnat efter sig en intressant handling i kämnärsrättens arkiv. Den 26 mars 1701 lämnade han in en stämning på bagaren mästare Lars Nilssons gesäll Per Andersson. Gesällen hade nämligen klantat sig ordentligt. Truls Hörstedt hade rest till Stockholm, och som vanligt hade då hans kära hustru gått med peruker till bagaren för att få dem bakade. Hörstedt skriver att Per Andersson ”genom dess wårdzlosheet allddeles upbrändt 4ra st Peruqver i bakare ugnen”. Och nu vägrade han lämna ersättning! Den första peruken var en blond lång peruk, som kostat Hörstedt över 24 daler silvermynt, de andra tre korta av svartbrunt hår värda 6–18 daler silvermynt. Hörstedt yrkade ersättning med 42 daler silvermynt.²⁰ Målet togs upp den 28 mars. Parterna förlikade och det bestämdes att Truls skulle få tillbaka ”håren, så många som kan wara behåldna” och dessutom få 12 daler silvermynt av Per Andersson.²¹ För övrigt kom de överens om att Per Andersson fick fortsätta baka Truls Hörstedts peruker och för detta få 12 daler silvermynt årligen, medan Per Andersson förband sig att ersätta eventuella peruker som fördärvades vid bakningen.

En annan supplik Hörstedt skickade in till magistraten 1702, där han ber om skattelättnader, ger mer upplysningar om hans verksamhet. Han började med att förklara att han hade inga pengar när han började som perukmakare i Malmö och hans hustru förde inte heller med sig några pengar vid giftermålet, utan han kunde bara förlita sig till ”mina händers arbete”. Men på grund av de svåra tiderna var avkastningen väldigt liten. Problemen var flera. Dels hade han hög hushyra, eftersom han inte kunde ha en mindre bostad än den han nu hade ”för min professions skull”. Han och familjen bodde då i hus nr 339 vid Stortorgetts norra sida. Dessutom gick det åt mycket ved, som var väldigt kostsamt. Den stora vedmängden behövdes ”till hårens kokande och torkande”. Nästa kostsamma problem var att ”håren på några års tid mycket dyrare än tillförne varit haver, varefter jag därtillmed vart år med stor bekostnad till Hamburg eller Stockholm resa måste”. Han hade alltså fått göra inköpsresor på jakt efter billigare hår såväl till Tyskland som till huvudstaden. Nästa punkt han tar upp är att de herrar officerare han betjänat med peruker, inte bara i Malmö utan även i Landskrona, Helsingborg och Kristianstad, och i Halland, nu mestadels har lämnat landet (på grund av det stora nordiska kriget som just inletts), vilket gett hans näring ”ett märkeligt avbräck”.

Fig. 3. En perukmakarateljé eller butik där flera unga män är sysselsatta med olika arbetsmoment inom yrket. a. rakning. b. en perukmakare accommoderar en peruk. c. en kvinna flätar in hårtöfsar i en trässram. d. två perukmakare passar in peruker e. en lärling värmer upp locktänger f. en besökare torkar bort pudret från ansiktet. – Ur Diderot, Denis & Alembert, Jean le Rond d' (red.), *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Société Typographiques, Berne, 1751–1772. Planscher, volym 8.

Han bad nu magistraten få lindring i skatter och inkvarteringsskyldighet, annars skulle det bli omöjligt för honom att leva i staden längre. Då kanske han fick flytta till Lund, Kristianstad, Ystad eller Helsingborg, där viktualier, husrum och eldbrand var billigare och man slapp inkvarteringen, men ändå kunde ha samma avnämare till peruker.²²

Det är svårt att veta hur många anställda Hörstedt hade, men förmodligen hade han åtminstone en gesäll och en lärgosse. År 1697 hade han Laroses gamla lärgosse Johan Carlsson, men det är enda gången det syns i handlingarna att han hade en lärling eller gesäll.

I en skrivelse som inkom i april 1707 till Magistraten i Malmö från Stockholm nämns att en hustru vid namn Barbro Mentler övergivits av sin make perukmakaren Herman Pettersson Schönleben. Hon hade nu hört att han arbetade hos perukmakaren Truls i Malmö. Magistraten ombads se till att Schönleben inställde sig hos konsistoriet för att stå till svars för att han övergivit henne och deras barn.²³

Hörstedt avled sedan innan hans son var gammal nog att börja hjälpa till. Truls son Wilhelm Hörstedt, f. 1701, började lära sig yrket av styvfadern Petter Rooth,

Fig. 4. På bilden har perukmakaren olika redskap och peruker. 1: Allongeperuk. 2: Hårpung. 3: En peruk som ska accomoderas. 4: En perukstock. 5: En peruk med två nacklockar. 6: En kam. 7: En trässram (där hårtofsar flätades fast (trässades). Trässlängderna syddes sedan fast på perukstommen. 8: Saxar. 9: En häckla (för att reda ut håret, blanda olika nyanser, och/eller avlägsna lusägg). 10: En påse med hårpuder. – *Peruquenmacher*. Kopparstick av Martin Engelbrecht, 1730, ur *Neueröffnete Sammlung der mit ihren eigenen Arbeiten und Werkzeugen eingekleideten Künstlern, Handwerkeren und Professionen*. Colonial Williamsburg, emuseum.history.org

och var senare perukmakare i Sölvesborg 1724–1728. Det är dock fullt möjligt, eller till och med troligt, att även Truls Hörstedts hustru var verksam i rörelsen, liksom Leonard Laroses hustru var.

Hörstedts änka Catharina Willumsdotter gifte alltså om sig med PETTER ROOTH, som fortsatte i samma yrke. Petter Rooth kom från Stockholm där han lärt sig yrket runt sekelskiftet 1700 hos perukmakaren Magnus Reincke. Han gifte sig 1707 med Hörstedts änka och fick burskap 1708. År 1709 hade han en gesäll vid namn Jakob Hylle, även stavat Hiller. Denne Hiller och lärgossen Simon Åström ställde till problem för Rooth i mars 1709. De blev arresterade för ett bråk med "Monsieur Ingvar". Rooth påtalade att han behövde dem i sin näring, så han kan betala kronans skatter. Han bad därför att de skulle släppas fria, mot att han försäkrade att de inställde sig i rätten och han gick i borgen för eventuella böter.²⁴ Rooth, Hiller och Åström blev sedan instämnda till rådhusrätten för att de överfallit exekutionsbetjänten Ingvar Nielson med hugg och slag vid en förrättning. Olika vittnen kallades som berättade att Ingvar Nilsson kommit till perukmakarens hus

i slutet av mars 1709 för att be honom betala stadens skatt. Rooth vägrade betala och menade sig inte kunna betala förrän den 1 maj. Nilsson framhöll då att Rooth måste ge honom pant eller pengar, varpå Rooth yttrade: ”wilt du panta mig du Esel²⁵ och femte bysven²⁶.” Han tog sedan en perukstock i handen och ville slå till Nilsson, men hans hustru avvärijde detta. Då lade han ifrån sig perukstocken och grep Nilsson i ”brickan”. Gesällen stötte sedan till Nilsson, som ”flög bak uti håret” och lärgossen grep och krafsade honom i ansiktet. Andra hade uppfattat replikerna lite olika, som att Rooth ville få tala med bokhållaren och Nilsson då sade: ”Jag har intet att beställa med bokhållaren, jag ger bokhållaren Fanen.” Eller att Rooth sagt när Nilsson begärde få pant i stället för pengar: ”Du må panta Fanen, vad äst du för en karl, äst du ock den femte bysven?”, varpå Nilsson svarat ”I har förtjänt mycket mehr att vara bysven än jag”.

Paret Rooth hann få två barn, födda 1708 och 1709, men sedan dog hustrun Catharina i epidemin 1710.²⁷ Rooth gifte då om sig med Maria Trenow, som födde en son ett par veckor innan Rooth avled det ödesdigra peståret 1712. Perukmakaren Claes Trenow i Karlskrona var sannolikt en bror till Maria. På 1720-talet var han förmyndare för Maja Stina Rooth.²⁸

Rooth avled i pesten 16 oktober 1712, liksom hans äldsta barn (sonen Truls dog 25 september och styvdottern Anna Elisabeth dog 21 september). I hans bouppteckning 1713 finns en del intressant. Han ägde vid sin död gården nr 337 vid Stortorget. Bland lösöret finns en ljus Sandell låde peruque, värd 16 daler silvermynt; en begagnad allonsperuk, värd 6 daler silvermynt; en kort halvsliten mörkbrun peruk, värd 2 daler 16 öre och sex skålpund[?] håår värt 6 daler silvermynt. Boet innehåller osedvanligt många speglar, men det klart att kunder måste kunna prova och spegla sig: en förgylld spegel med ett stort och ett litet glas, värd 12 daler silvermynt; en svart spegel (8 daler smt); en liten spegel med glas om i kanten (1 daler smt). Dessutom finns några ”häckler och peruq hufwuder”, värda 3 daler smt. Slutligen har en mängd värdesaker, som guld och silverföremål, pantsatts hos olika borgare i staden. Hos musikanten Erasmus Cronland finns förutom några finare klädesplagg och tyg även en kort sandell peruk, värd 8 daler silvermynt. På den långa listan över skulder återfinns en skuld på 5 daler 16 öre till bagaren Olof Winter, ”för hårbakning”.²⁹

Oschysst konkurrens

Samtida med Truls Hörstedt, Leonard Larose och Petter Rooth var JOHAN BERGENDAHL. Han föddes 1670, lärde sig hantverket i Stockholm och flyttade till Malmö. Den 13 juli 1704 antogs Johan Bergendahl som perukmakarmästare av ämbetet i Stockholm. Han hade då lärt sig yrket i Stockholm i fem år, och

sedan ”under långlig tid” arbetat som gesäll både i riket och utomlands. I december 1704 skrev ämbetet i Stockholm till Magistraten i Malmö att Bergendahl, som någon tid arbetat som gesäll i Malmö, nu ville slå sig ner här. Den 10 september 1704 uppvisade han sitt mästarbrev för magistraten för att vinna burskap, men magistraten avslag då ansökan och förbjöd honom strängeligen att befatta sig med sådant arbete i staden. Detta eftersom Truls Hörstedt fått en resolution från magistraten den 27 juni 1704 att ingen mer än de två som redan fanns i staden skulle få utöva perukmakarhantverket. Dessa två var Hörstedt och Larose. Perukmakarämbetet i Stockholm framhöll i sin skrivelse att dessa bägge ”aldrig hafwa lärdt samma handtwärket, eller med Embetet här i staden [dvs Stockholm] sig affunnit, mindre kunna giöra något Skrå för sig sielfwa, eller sökia att hindra en, som sig ährl. will föda och nähra, uti det handtwärk han redligen lärdt hafwer.”³⁰

Bergendahl fick burskap den 15 november 1705. Den 12 maj 1705 hade han gift sig med Anna Margareta Beckshöfft, dotter till skönfärgaren³¹ Ertman Beckshöfft. Kanske hade perukmakaren ett yrkesmässigt förhållande till skönfärgaren, och fick hjälp av honom med färg att färga hår till peruker. Paret fick två barn, varav den äldsta, Eva Maja, f. 1706, skulle komma att gifta sig med perukmakaren Petter Johan Knaust i Kristianstad.

I november 1705 upprättade Hörstedt och Bergendahl en gemensam skrift till magistraten där de klagar på att obehöriga gör intrång i deras yrke. De börjar med att säga att de visat upp sina mästarbrev för magistraten och att ”vi är under Stockholms lofl. Peruquemakare ampt”. De ber om att magistraten ska försvara dem mot ”fuskare” som inte bör tillåtas ”Brödet oss af munnen taga”. De specificerar att de menar: 1. En gosse som traktören Leonard Larose efterlämnat sig, kallad Jöns, som uppehåller sig där i huset och ”kringlöper uppköpandes hår och förarbeten oss till stor skada”. 2. En artillerikarl benämnd Swen Åhsberg, som har varit gesäll hos Truls Hörstedt, men nu ”gjort oss största intrång eftersom han, vilket de kan bevisa, gjort över 20–30 peruker till såväl förnäma som ringare personer”. 3. Artillerikarlen Hans Grå som på samma sätt fuskar och 4. Klockaren vid Lunds domkyrka Johan Larsson Reinholt, som gör ”oss aller största förfång” eftersom han

Fig. 5. Perukmakare Bergendahls namnteckning och sigill. – Ur Rådhusrätten i Malmö F2A:37, s. 1225. – Foto: Anette Sarnäs.

gör peruker ”till både höga och låga vid Akademien”. De påtalar att om han vill vara perukmakare borde han ”begiva sig i amptet och vinna burskap”.³²

Bergendahls hustru Anna Margareta Beckshöfft dog i pesten den 12 oktober 1712 och begravdes på nya hospitalskyrkogården. Maken hade gjort vad han kunde för sin sjuka hustru och bouppteckningen upptar som en skuld ”hämptat ifrån Apotequet hwarjehanda Styrkedriker att lindra min Sahl. Hustru med i des Siukdomb”. I hennes bouppteckning finns några poster som rör perukmakeriet: en ny peruk, värd 10 daler; fem peruker av gjorda av gammalt hår, arbetslön som den tiden därför innestod, värde 20 daler och några behållna hår, värda 10 daler.³³

Fig. 6. Kung Fredrik I iförd ljus allongeperuk (kung 1720–1751). – Konstnär: Johan Starbus, början av 1720-talet. Målning på Malmöhus slott. – Foto: Anette Sarnäs.

I bouppteckningen lovar Bergendahl sin dotter 47 daler silvermynt i arv efter sin mamma, och dessutom "Een Brun Sijdentyg Klenning som tilhörde min Sahl. Hustru Anna Margareta Beckshöft". Bergendahl gifte om sig 1713 med Anna Funck på Skarhult, och de fick en son 1714, men han avled redan 1715.

År 1722 när kung Fredrik I och drottning Ulrika Eleonora kom till Malmö byggde staden upp en äreport. Den var rikt utsmyckad, och hade en altan där en hel orkester stod och musicerade. I valv i porten stod fyra s.k. vildmän. Vildmännen hade grått skägg och lövkransar runt huvudet och höfterna och i höger hand ett litet träd uppryckt med rötterna. Av räkenskaperna framgår att en skräddare fått sy upp deras kostymer. En punkt talar om snickarmästaren Caspar Eibs "fyra gässar, som war utklädda" och posterade på äreporten.³⁴ Den som hade gjort skäggen till vildmännen var perukmakaren Johan Bergendahl. Han fick 2 daler skägget, och vildmännen själva fick också 2 daler var i lön.³⁵

I mantalslängden 1727 och 1728 står Bergendahl som fattig. Johan Bergendahl avled 4 juni 1734 i sin bostad på Södergatan, efter drygt två veckors sjukdom. Han begravdes på kyrkogården vid S:t Petri kyrka.³⁶

En söndrig sko

Det var inte alltid så lätt att försörja sig genom perukmakandet. JOHAN ANDERS GRANBERG föddes 1689 och lärde sig hantverket i Göteborg hos perukmakarmästaren Sven Hagreus. Han bodde i Malmö åtminstone från år 1720. I september 1722 fick Granberg skattelindring för sin stora fattigdom. I slutet av 1722 instämde han till rätten guldsmeden Severin Hoborg med hustru, två söner, piga och dräng, för övervåld, hugg och slag samt "egendoms våldsamliga ifråntagande".³⁷ Ursprunget till bråket var att Granberg hyrt ett hus i Hoborgs gård och inte betalt hyran som Hoborg ville. Han hade antingen varit sen eller inte betalat alls. Det hela urartade till ordkastning, örfilar och knuffande mellan Granberg och Hoborgs hustru Gertrud Persdotter. Gertrud Persdotter hade bland annat kommit in i Granbergs stuga med sin son "tagandes en Peruque som hengit på Stocken", med de orden "detta skall blifwa det första jag tar", men Granberg hade vägrat henne peruken med hänvisning till att den inte tillhörde honom.³⁸ Ett av vittnena till de olika bråken var perukmakaren Bergendahl som satt i Hoborgs stuga med en vän och drack ett glas öl. Rätten försökte medla och menade att Granberg, på grund av sin oförmögenhet var känd som en "trög betalare" medan Hoborgs hustru Gertrud var känd som en "hetsig och wredsint hustru som till ondsko snart är retadt".

Granbergs hustru Ester Catharina Hising avled 1724 och efterlämnade inga barn. Vid den tidpunkten hade Johan Granberg praktiskt nog sin bostad hos бага-

ren Jöns Örnberg. Då måste det ha varit enkelt att få perukerna bakade. Den 15 september 1726 kom Granberg till rådhusrätten, och beklagade att han inte blivit färdig att vinna burskap och inte heller kunnat betala sina resterande skatter, och bad om uppskov igen, och att han skulle bli släppt från arresten i högvaktens hus, där han berättar sig vara insatt.³⁹ Rätten beslutade att han fick en månads uppskov, men under den tiden måste han betala sin restskatt, begära behörigt bevis från Lund, och vinna burskap i Malmö, annars skulle han tvingas bli båtsman för Malmö. Magistraten beordrade också att han skulle släppas ur arresten, men att han skulle ha portförbud.⁴⁰

Det var inte förrän i december 1726 han fick burskap i Malmö, när guldsmeden Steltzner och gördelmakaren Nils Höök gick i borgen för honom. Året därpå fick Granberg en lärling. Det var visitören Jöran Tegnér's son Jöran, som fram till dess hade blivit ”på ett liderligt sätt uppdragen, i det han varken har tillfälle att lära något varmed han framöver kan förvärva sitt bröd, ej heller har han snart några kläder på kroppen”. Att bli lärling hos Granberg skulle därför vara bra för ynglingen. Kontraktet för hans antagande i läran daterades 24 april 1727. I kontraktet skriver Granberg att ”denna unga Jöran Tegnér skall behörigen och reckligen blifwa hos mig uti Peruquemakare Professionen underwister och effter uthstånden sex läro åhr behörigen uti Peruquemakare Ämbetet utskrefwen. Jag skall ock sedan han nu medh nödiga kläder mig tillställter worden, honom under dessa sina läroåhr med kost samt tarfweligen och en lärogåsse nödiga kläder förses såsom och honom uti all ährlighet och anständighet updraga”.⁴¹

Den 15 juli 1727 fick perukmakaren Johan Granberg pass för en resa till Stockholm. Sannolikt reste han dit för att köpa upp hår.⁴² År 1728 fick perukmakaren Granberg en utomäktenskaplig dotter som döptes till Elsa, med sin piga Brita Håkansdotter, och sannolikt föddes även sonen Jonas utomäktenskapligt. Först 22 oktober 1732 gifte han om sig med denna Brita Håkansdotter.

1729 hade Granberg problem och var uppenbarligen så fattig att han bara hade ett par skor, som dessutom var sönder. Han var i en tvist, som var en härva av anklagelser och motanklagelser. Orsaken till tvisten verkar ha varit att Granberg hade stora skulder till bryggaren Greberg. De bråkade flera gånger, Granberg blev misshandlad och han påstod att skrikande, spelande om pengar, och kanske även bordellverksamhet förekommit i bryggaren Grebergs hus.⁴³ Detta störande uppförande ska ha skett om natten, fiolspel hade hörts och man hade spelat kort. Den 20 november bad Greberg kämnärsrätten förelägga Granberg att infinna sig i rätten med sina vittnen. Kämnärsrätten skickade då stadstjänaren Jacob att hämta Granberg till rådhuset. Efter en stund kom stadstjänaren tillbaka och berättade ”att Granberg ursäktat sig att han idag omöjel. kunde komma för Rätten emedan hans ena Sko skall wara sönder så at han icke kunde gå ut” och bad därför om

Fig. 7. Kyrkoherden i S:t Petri församling Casten Aulin (kyrkoherde där 1743–1763). Han har rund peruk, en vanlig perukstil bland präster. – Målning i S:t Petri kyrkas sakristia, okänd konstnär. – Foto: Anette Sarnäs.

10 dagars anstånd.⁴⁵ Greberg påpekade att en söndrig sko inte fanns med i kungliga förordningen som orsak till laga förfall, men rätten var generös och medgav uppskov.

1732 gick Granberg i konkurs och avsåde sig burskapet. Därefter hopade sig olyckorna. Dottern Maja Lisa föddes och dog 1735 och sonen Jonas blev sängliggande.

Den 13 april 1736 kom de tre perukmakarmästarna Krakau, Wretman och Ströberg till magistraten och klagade på Granberg. Granberg gjorde peruker till åtskilliga av stadens invånare, och de perukerna var dessutom så illa gjorda och bedrägliga, att de fördärvar hela professionen och sätter dem alla i vanrykte. Granberg var också liderlig, förde ett ogudaktigt

leverne och borde inte få stanna i staden. Han hade även en soldat som hjälpte honom i arbetet. Mästarna klagade också på en hustru, som var hos svenska kantorn och gjorde peruker.⁴⁶ Alla inställde sig sedan i rätten och perukmakarmästarna ville då att Granberg skulle skickas tillbaka till sin födelseort Göteborg, eftersom han var struken ur borgarlängden, inte betalade skatt och gjorde intrång i näringen. De erbjöd sig betala hans frakt och underhåll under resan.⁴⁷ Den 4 maj 1736 beslutade magistraten att Granberg skulle avvisas till Göteborg. Den 10 juli klagade mästarna igen, på att Granberg ännu inte rest. Fortfarande två år senare hade han inte kommit i väg.

Den 26 juli 1738 fick han förklara sig i rätten och uppgav då att han inte kunnat resa på grund av sjukdom och fattigdom.⁴⁸ Magistraten förelade då Granberg att han måste lämna staden inom fjorton dagar. Man skickade också meddelande till hans hyresvärd, murmästaren Knatt, att han inte fick hysa Granberg längre än så, annars skulle Knatt få böta. Granberg väjdade då detta beslut och fick sedan guvernörskansliets tillstånd att stanna. Sonen Jonas avled 9 år gammal 1740, sedan han legat sjuk i sex år. Johan Granberg avled i Malmö 1741. Han bodde då på Djäknegatan och avled efter att ha legat sjuk sex veckor i svullnad. Han begravdes på de fattigas kyrkogård på Slottsplatsen.⁴⁹

Borgarnas peruker och årets pudring

För att kunna bilda ett perukmakarämbete krävdes att tre mästare var verksamma på samma ort. Detta inträffade år 1730 i Malmö. Den 4 mars det året anhöll perukmakarmästarna Christian Krakau, Arvid Ströberg och Hans Wretman om ”att få upprätta ett amt i Malmö”, vilket magistraten beviljade. Upprepade gånger agerade perukmakarämbetet som institution. Den 15 november 1740 klagade perukmakarna Krakau och Ströberg till magistraten, då över perukmakargesällen Knaust, att han förfördelar dem i deras yrke. Knaust var nämligen verksam i yrket på egen hand utan att ha tjänst hos någon mästare, efter att Wretmans änka av sagt sig att längre vilja hålla verkstad.⁵⁰ Den 12 mars 1746 var perukmakareämbetet på krigsstigen igen. Då skrev de en supplik till magistraten och bad att den skulle utfärda en kungörelse att läsas upp i predikstolarna, angående det intrång i deras näring, som nu skedde när borgerskapet lät bönhasar arbeta som perukmakare.⁵¹

Om dessa tre mästare kan följande berättas.

En i trion, som tidvis hade det svårt, var HANS LORENTZ WRETMAN. Han föddes i Malmö 1699, som son till lantmätaren Lorens Wretman. Han blev perukmakare och borgare i Malmö 1725.

Den 5 oktober 1725 klagade han hos kämnärsrätten över bagaren mästare Jockum Jockumsson. Han ville få skadestånd eftersom bagaren, vid bakandet av fyra peruker, alldeles uppbränt perukerna och pinnarna. Wretman ville få 20 daler silvermynt i ersättning. Bagaren lovade betala 14 daler silvermynt och dessutom låta förfärdiga 400 pinnar hos svarvaren. Den som vållat olyckan var gossen Jonas Warnick, som fick betala, enligt kontraktet som bagaren ingått med hans far.⁵²

Wretman gifte sig 1726 med skräddardottern Maria Gallin och de bodde i hennes barndomshem på Adelgatan, hus nr 321–322, med hennes mor. Dottern Gertrud föddes 1727, men dog redan 1732. Hustrun avled före det, i november 1729.

Wretman flyttade efter 1730 till Landskrona. Senare gifte han om sig med guldsmedsdottern Maria Elisabet Wallman, f. 1708. Kanske förde hon med sig en relativt stor hemgift, som Wretman hoppades skulle gynna hans verksamhet.

Fig. 8. Perukmakarämbetet i Malmös sigill från 1730. På sigillet finns en allongeperuk på en perukstock, och på bordet en sax och kammar. Avtrycket finns på Malmö museer. – Foto: Vänersborgs museum.

Den 27 november 1732 fick Wretman, som då benämns perukmakare i dom-boken, besked att 560 daler silvermynt skulle utmätas ur hans tillhörigheter, enligt ett kontrakt med hans svåger tullinspektören Anders Gallin, genom en resolution hos landshövdingeämbetet.⁵³ Problemet var att fadern till Wretmans första hus-tru, Israel Gallin, avlidit 1710 men att hans bo aldrig skiftats och de två sönerna menade att Wretman dragit fördel av detta. En komplicerad utredning gjordes med flera förteckningar och värderingar av boet och husen. Wretman lämnade bl.a. in räkningar på alla utgifter han haft för underhåll på den ”kära svärmoderns” hus på Adelgatan och reparation av hennes slagur.⁵⁴ Wretman hade trots att både hustrun och deras enda barn avlidit ändå arvsrätt efter sin svärfar.

Den 6 maj 1738 skrev Wretman till magistraten, att han visserligen haft som högsta önskan att bedriva sitt yrke, men tyvärr har han inte kunnat förkovra sig så väl i professionen. Nu hotade ”total undergång” om han inte ”med något annat litet näring fått underhjälpa”. Han skriver att han ”fattat de tankar, att med öl och brännvins salu en minut göra mig någon understöd”. Han tänker köpa öl och brännvin av bryggarelaget och därför inte inkräkta på deras näring. Magistraten i Malmö biföll denna ansökning, och Wretman antogs som krögare.⁵⁵

Hans krögarkarriär blev dock inte lång och han avled i december 1738. Hustrun Maria Elisabeth Wallman överlevde sin make med mer än 50 år och avled 1790 i Landskrona, efterlämnande sonen mästare Lorentz Wretman, guldmed.⁵⁶ Denne son var sannolikt född postumt.⁵⁷

Wretmans dödsbo hade så stora skulder att det såldes på auktion, men ändå täckte inte inkomsterna därifrån bristen. Gesällen Carl Hindrich Svartman hade inte fått ut sin lön, men han var en av de få kreditorerna som fick utbetalning. Svartman blev sedan gesäll först hos Ströberg och sedan Krakau, innan han 1743 ansökte om att få bli perukmästare. De två mästarna motsatte sig detta och Svartman blev aldrig perukmästare i Malmö.

I bouppteckningen finns en del av verksamhetens inventarier: ett arbetsbord med två lådor; två perukhuvuden, två trässestockar och ett par skrufar; dito ett par minder; ett par häcklar; en puderlåda med huvuder till; en vikt och en viktskål och till slut en spegel med svart ram omkring. Dessutom finns en kontraräkning på tre sidor som änkan lämnade in, på de utstående räkningar några borgare i staden hade. Det rörde sig om olika peruker, och perukernas underhåll. Räkningen täcker tiden 1733 till 1740. Handelsmannen Frans Suell debiterades 1733 för en knut-peruk, för ”maron binning 3 gånger”, för årets pudring, och för att sonen Niclas skulle få årets pudring av sin peruk. 1735 fick Suell peruker uppbundna två gånger, och Wretman ”ackommoderade”⁵⁸ tre peruker. För 1737 står det ”Juledagen acom-moderat en Peruque” och ”en peruque till Hr Wallman”. Ja, till julfestligheterna ville man förstås ha peruken i festtillstånd!

Fig. 9. Johan Tobias Sergel och okänd man vid cembalo. Sergel har trekantig hatt och peruk med stångpiska. – Konstnär: Francois André Vincent, 1774. Nationalmuseum, public domain.

Handelsmannen Lorentz Stein verkar ha föredragit piskperuk. Den 22 februari 1734 specificerar räkningen "en Peruque upbunden Maron och dermed sin piska lagader". I mars ackommoderade Wretman två peruker och hade även gjort en ny peruk. Under våren fick Stein flera peruker ackommoderade, uppbundna och omgjorda och även en uppbunden "och satt pisk uti". I april 1735 beställde Stein en peruk år "herr Kock på Osbyholm", nämligen en allongeperuk. Fortsatt under 1735 har Stein åtta olika punkter i räkningen med upplagda, ackommoderade, uppbundna peruker och sådana Wretman "satt piska uti" och även en ny piskperuk. År 1736 firade Stein påsk med att på påskafton få en peruk upplagd och satt piska uti. Året fortsatte med fler nyinköp (en knutperuk) och ackommoderingar. 1737 köpte Stein en pungperuk och fortsatte med flera perukunder-

håll. 1738 fortsatte på samma sätt, men detta år köpte Stein även en allongeperuk. I juli månad var Stein vänlig nog att bekosta lagningen av en pantour⁵⁹ för herr Suells dotter, liksom ackommoderingen av en lockperuk till denna dotter. Under 1739 och 1740 lät Stein bara göra ett par ackommoderingar på en piskperuk och fått piska satt i en annan peruk. Några poster gäller Frans Suells son Niclas Suell. 1734 fick han en kort peruk uppbunden "i maron" och två pungperuker uppbundna. De följande åren gjordes inköp, uppbindingar och ackommoderingar av kortperuker, piskperuker och en pungperuk, och någon gång fick unge Suell även satt en piska i en peruk.⁶⁰ Av denna räkning i sin helhet kan man lära sig något om vad som ansågs på modet i Malmö vid denna tidpunkt, och även att vilken typ av peruk som föredrogs var olika, kanske beroende på den friserades ålder. Det framgår också tydligt att mycket av perukmakarens inkomster härrörde från

arbete på redan befintliga peruker, som friseringar, ackommoderingar och allmänt fixande, och mer sällan inköp av helt nya peruker.

En ny överflödsförordning som skulle stävja bruk av importerade tyger infördes 1739. Det medförde en inventering i Malmö 1740 av invånarnas innehav. Peruker hörde på sätt och vis till kläderna och dem fick man betala accis (tullavgift) för och uppge vid mantalsskrivningen. Lite statistik från slutet av 1740-talet ger en bild av perukbruket i Malmö. Peruk bars av totalt 100 personer varav 33 tjänstemän, 26 handelsmän, 30 hantverkare, 8 personer inom kyrka och skola samt läkaren och de två apotekarna. Puder till håret användes av både kvinnor och män, totalt 148 personer.⁶¹

En inte så fridfull jul

Den andre perukmakaren i trion med mästare var CHRISTIAN KRAKAU (även stavat Cracoo, Cracau, Krakow), född 1692, kanske son till buntmakaren i Malmö Paul Krakau. På 1710-talet blev han perukmakare i Kristianstad. I maj 1712 gifte han sig i Malmö med Magdalena Roth, dotter till en handelsman i Malmö. I Kristianstad fick paret fyra barn. Hustrun avled 1717.

År 1718 gifte Krakau om sig i Malmö med Kristina Kock, släkt med hospitalsföreståndaren Lars Kock. Det första av deras 12 barn föddes i Malmö 1720. Familjen flyttade till Malmö där Krakau fick burskap som perukmakare och avlade borgarleden den 10 september 1722. Krakau gick till rådhusrätten och förklarade att han ”blifwit sinnad at här i staden på sin profession sig nedersättia”. Han visade upp en attest från Kristianstad, att han där i 10 år varit borgare.⁶²

Den 21 augusti 1727 skrev Krakau och Wretman en klagoskrift till magistraten över en till staden ankommen ”Pitzerstickare”⁶³ – Ludvig Michel Ollenburg – som hade med sig sex peruker av ”åtskilliga sorter” till salu, utom två som han sagt vilja behålla för sig själv.⁶⁴ Krakau och Wretman hade beslagtagit perukerna.⁶⁵ Ollenburg hade varken angivit perukerna till tullen och betalat accis, eller till tullkammaren för annoterande och stämplande. För den typen av olaglig handel menade Krakau och Wretman att Ollenburg skulle betala 400 daler i böter. Dessutom borde med de sex beslagtagna perukerna såsom lagligt konfiskerade persedlar förfaras.

Enligt vittnesmål hade Ollenburg utbjudit en peruk, gjord av grå hår för 60 lüb-ska skilling, samt även den peruk han hade på sig. Ollenburg begärde att få resa till Göteborg eftersom han hade ett angeläget ärende där, men erbjöd sig lämna kvar perukerna till målet var avgjort, utom två gamla. Det fick han. Krakau framförde den 26 augusti att han inte ville ha mer med saken att göra om Ollenburg förbjöds sälja sina peruker, gav lite pengar till de fattiga och förbjöds genom proklamation från predikstolarna och vid sjötullkammaren att någonsin föra in peruker från

utlandet. Wretman höll fast vid att han ville driva saken vidare.⁶⁶ Wretman blev tydligen väldigt missnöjd med domen sedan och ville överklaga. Han framhöll också att perukerna inte skulle lämnas tillbaka till Ollenburg innan målet var helt klart eftersom de var bevis. Han behövde inte heller sälja dem för sin nödort eftersom han hade ”pudher och kardor till anseendeligt quantum”.⁶⁷

Den 4 november 1727 läste magistraten upp en anhållan Krakau lämnat in. Han anhöll ”at få brygga til sahl, emedan des profession icke kan importera honom nödigt underhåld”.⁶⁸ Magistraten sa att han inte fick bedriva två olika näringsverksamheter, utan ville han brygga öl till salu, fick han sluta som perukmakare. Magistraten erbjöd Krakau att de vid nästa skattsättning kunde skärskåda hans förhållanden särskilt noga, så att han inte blev för högt taxerad till skatt eller inkvartering.

1730 blev han ålderman i yrket när han, Ströberg och Wretman bildade ett perukmakarämbete i Malmö. Samma år flyttade familjen in i hus nr 349, där de bodde resten av Krakaus liv. Av skattelängder kan man läsa ut att han både rökte tobak och snusade. På 1730-talet var han också engagerad i destillation. År 1732 hade han destillerat en del, men bara fått avsättning för 3 ankare brännvin, så han tyckte accisen var för hög. Den 1 februari 1733 var Krakau en av de borgare som anmälde sig till ”distillerwärlz hållande”, och han ville fortsätta med det även 1734, men bara om avgiften var dräglig. Magistraten satte hans avgift till 6 daler silvermynt.⁶⁹ Alla andra avsåg sig destillerandet utom Krakau, apotekaren Dieterich och Thomas Arendt.

I januari 1734 hade Krakau fått problem med sin lärgosse Jonas Börjesson. Krakau hade antagit honom några år tidigare, för att han skulle lära sig perukmakareprofessionen, men nu hade gossen nyligen bortrymt. Krakau bad därför att magistraten skulle besluta skicka ett brev till generallöjtnanten och landshövdingen med begäran att gossen efterlystes, såväl i Malmöhus som Kristianstads län. Brevet skulle innehålla en beskrivning av gossen och hans kläder.

I april 1740 gjordes en inventering i alla hushåll i Malmö över tyg- och textilvaror som skulle omfattas av de nya bestämmelserna om utrikesproducerade textilier. Krakau lämnade in en lång lista på sina egna, hustruns, döttrarnas och pigans kläder.⁷⁰

År 1740 i oktober blev Krakau änklings igen när Kristina Kock avled. Han gjorde en extremt kortfattad förteckning över dödsboets lösöre, där han av sin verksamhets utrustning enbart specificerar en spegel och hår till ett värde av 20 daler.⁷¹ Därefter gifte han sig omkring 1741 för tredje gången, med Anna Ask, född 1716, dotter till garvaren Thomas Asch. De fick sex barn. Han valdes till löjtnant i det borgerliga gardet år 1742. År 1743 återfinns Krakau i skattehandlingar, då han betalar skatt för en peruk, 10 fönsterluster och en styvkjol till hustrun. Döttrarna Boel Maria och Helena hade också var sin styvkjol.⁷² Som jämförelse betalade

perukmakaren Ströberg samma år skatt för en peruk, en styvkjol och för 6 fönster-lufter. Inom parentes sagt betalade man bara för en peruk eller en kjol, oavsett hur många exemplar man ägde.

Julfirandet 1749 blev inte så roligt. Perukmakare Krakau hade dagen före julafton bjudit in några vänner, borgare och civilbetjänter, till sin bostad ”för ro och tidsfördriv”. Kvart i sju på kvällen kom fänriken baron Sparre och några ”brutele” karlar, plötsligt in i stugan och befälde fältväbeln, som var en av Krakaus gäster, att anteckna allas namn. Det spelade ingen roll att fältväbeln påpekade att det inte fanns några soldater ur garnisonen närvarande, utan bara personer han inte hade med att göra. Baronen envisades och listan skrevs ner. Därpå började baronen ”utfara med hotande och olideliga expressioner” och karlarna började slå vilt omkring sig. Därefter lämnade soldaterna stugan men baronen kom snart tillbaka, nu med löjtnanten och greven de la Gardie och löjtnanten Dellvig och en hop soldater. ”...några af Solldaterna rusade in uti Stufwan med then häffthighet att en enfalldig skulle ansedt denna attacken för en fiendtlig Surprise, hotade oqwädade och bannades, samt hullpos åth, att öfwerfalla handelsmannen Bauer, hwars wänstra öga the illa skadade, och gingo derpå gjenast sin väg.”⁷³ Så slutade den kvällen.

År 1750 hamnade Krakau i konflikt med sin granne, handelsmannen Ernst Henric Stein. Stein hade bett honom ta bort ett hemlighus, en svinstia och en gåsestuga som Krakau satt upp emot Steins husvägg.⁷⁴ Samma år blev han också uppkallad till magistraten angående en av sina söner. Denne hade ansökt om att få burskap som hattmakare, under namnet Olof Lents. Krakau berättade då för magistraten att ”dess son beklagligen inte är av den stadighet, att han gör något allvar av dess förra ansökning. Och som han inte vill nyttja det honom givna tillfälle; så är Krakau av den tanke, att man inte bör vänta på honom längre”.⁷⁵ 1751 uppkallades Krakau i sin egenskap av ålderman i perukmakarämbetet, tillsammans med alla andra åldermän i övriga skrän, till magistraten. Magistraten ville att alla skulle titta i sina ämbetslådor och ge bidrag till omgjutningen av en av Petris kyrkklockor. Krakau yttrade att perukmakarnas låda var ”alldeles fattig, så att han icke däraf något kan förskrifwa”, men av egna medel kunde han ge 3 daler silvermynt.⁷⁶

Från 1757 antecknades han som fattig och han sade upp sitt burskap 1760. Han ville dock ändå inte lämna ifrån sig ämbetslådan, vilket perukmakaren Carl Gustaf Ströberg klagade över till magistraten året därpå. Den 5 maj 1760 ingav Krakau och hans hustru en gemensam skrift till rådhusrätten. Eftersom hustrun nu var svagsint hade paret och hennes släkt kommit överens om att det var bäst att hon bodde för sig själv. Därför ville makarna nu dela sitt bo i två lika delar, och Krakau gav även hustrun 200 daler.⁷⁷ De två hemmaboende barnen delade de

också på; Krakau fick sonen Adolf (14 år gammal) till sig och hustrun fick dottern Maria (11 år gammal) till sig. Christian Krakau avled 1762. Han var gift tre gånger och hade åtminstone 22 barn, varav 11 dog före honom.

Gesällproblem

Den tredje i mästartrion var ARVID JÖNSSON STRÖBERG. Han föddes 1701 och blev perukmästare 23 september 1724. I sitt mästarprov visade han upp en allongeperuk för magistraten, som erkändes som ”för swars god”. Han tillverkade denna peruk i närvaro av stadsvägaren Jochim Möller, i vars bostad han logerade.⁷⁸ Möller intygade att Ströberg ”med egna händer denna Peruquen förarbetet”. Ströberg gifte sig 1725 med Sophia Brun, dotter till stadsmusikanten Jonas Brun. Under äktenskapet fick de sju barn, varav sex överlevde fadern. De tre sönerna följde alla Arvid Ströberg i yrket; Johannes och Carl Gustaf blev perukmakare, medan Jöns blev frisör. Åtminstone från år 1740 ägde Ströberg hus nr 332.

Några gånger förekommer Ströberg i rättegångshandlingar. Arvid Ströberg anmälde till magistraten att han den 9 februari 1726, när han var på väg till Rådhuset, blev överfallen med hugg och slag av advokaten Carl Herslow⁷⁹. Ströberg berättade att Herslow stillatigande stötte Ströberg i nacken så han började blöda, och gav honom ett slag med sin käpp. När Ströberg därefter kom till Rådhuset började Herslow förfölja honom och slog honom igen med käppen så han blödde ännu mer. Ett vittne berättade att han stod i yttersta förmaket på rådstugan och pratade med Herslow när Ströberg kom och stannade i dörren. Herslow frågade då vad han hade att beställa här? Varpå Ströberg genmälde att ”Jag läser weta mina förrättningar, utan att min herre behöver fråga därefter”. Det svaret gjorde Herslow så arg att han slog Ströberg två gånger med käppen.⁸⁰ Herslow uteblev flera gånger från rättegången, trots att han kallats till rätten, och Ströberg lämnade in anspråk på ersättning för kostnader han fått på grund av detta, och på grund av att hans arbete påverkats. Han hade nämligen fått spilla arbetstid på att gå till rätten (och vänta, fast Herslow aldrig dykt upp), så att en del av hans färdiga arbete hade han blivit tvungen behålla själv. Detta berodde på att han inte kunnat bli färdig i tid med en del beställda arbeten, och andra arbeten hade blivit avbokade av samma orsak. Det hade också orsakat att ”hederligt och ärligt folk därigenom illa noterat”. Hans rykte hade alltså tagit skada.⁸¹ Fortfarande i oktober hade Herslow inte dykt upp till förhandling, medan Ströberg gått dit varje rådstugudag.

En annan gång han dyker upp i domboken är 1738. Den 15 juli 1738 klagade hans gesäll, David Bügnett, över att Ströberg inte ville ge honom fri. Ströberg säger då att Bügnett är en liderlig karl och fuskare i yrket.⁸² Ströberg skriver: ”sedan denna gesällen några åhrs tid före detta haft arbete hos de öfriga Peruque makarna

härstädes, ock de medelst hans allmänth bekanta liderliga, Gudlösa⁸³ och oroliga upförande, ej längre wille behålla honom i Condition, har jag af medlidande ock i hopp att kunna förbättra hans elaka lefwerne samt uppå hans trägna anmodan honom emottagit, och med största swårighet ifrån Johannes tiden sidstlidne åhr, uti mitt bröd hafft, hwaruti han sig uppehållit tills nu nästlidne Johannis dag, under hwilken tid han stundom med flit förrätadt, det honom förelagda arbetet, men merendels Spatzerat bort 2, 3 à 4 dagar uti wekan, ja, understundom 2 à 3 Weckor i sänder, hwarigenom mitt arbete är mycket wordet försummat, så att jag i anseende därtill har måst innehålla något af hans betingade Wekolohn för de dagar och Wekorne som han altz intet arbete giordt, hwilken innehållning lärar ungefärligen betinga till den summan 2 daler 31 öre silvermynt, som han uti sin beswärsskrift förmenar sig hafwa hos mig at fordra. Ett par dagar för sidstlidne Ste Hans dag reste jag med min hustru något ut på landet, då jag förelade honom en del hos mig betingat angeläget arbete, som han medlertid skulle göra färdigt”, men då Ströberg några dagar senare kom hem märkte han att Bügnett lämnat huset så snart Ströberg avrest och lämnat allt arbete orört, vilket inneburit ansenlig skada för Ströberg. Bügnett själv berättade att han kommit till Malmö 1726 och sedan arbetat i sju år hos Wretman, och därefter hos de andra mästarna, och sedan 1737 hos Ströberg. ”Men för hwarie handa ordsaker skulld, finner jag icke äga lust här i staden mera hos någon arbeta, utan will till min Broder i Holland”. Han hade därför sagt upp sig, men Ströberg hade hållit på hans saker och hans lilla återstående lön, ”Gud wet för hwad orsak, eftersom Herr Ströberg alltid warit gunstig och beskiädelig emot mig”.⁸⁴ Ströberg meddelade att Bügnett hade tagit med sig nyckeln till kammaren, där hans saker låg när han gick och först häromdagen hade en ganska drucken soldat kommit med den, och också velat ta med sig Bügnetts saker. Ströberg menade att Bügnett inte fått något lagligt avsked utan hade bortlupit ur tjänsten. När domen skulle avkunnas bad Ströberg att Bügnett genast skulle förvisas från staden eftersom han redan börjat göra intrång i perukmakaryrket genom sina fuserier. Rådhusrätten dömde som Ströberg ville.⁸⁵

Vid det kungliga besöket av den nyvalde tronföljaren Adolf Fredrik och hans gemål Lovisa Ulrika 1744 satte staden upp en äreport och i äreportens valv uppvaktade fyra vildmän, precis som vid det kungliga besöket 1722. Den här gången var det perukmakare Ströberg som gjorde skäggen.⁸⁶

Den 25 april 1747 ansökte Arvid Ströberg om tillstånd att starta en puder- och stärkelsefabrik i Malmö. Han bad om 10 års skattfrihet i samband med detta. Orsaken till att han ville starta en fabrik, var att han ”vid hantverket omöjligen kunde hava sin utkomst”.⁸⁷ Det är oklart om han verkligen startade någon fabrik. Arvid Ströberg avled 1753 av bröstsjukdom och begravdes på S:t Petris kyrkogård.

Fig. 10. Kronprins Adolf Fredrik från 1743 (kung 1751–1771). Han ser ut att ha en traubenperuk. – Konstnär: Antoine Pesne, Nationalmuseum, public domain.

Änkan Sophia fortsatte driva perukverkstaden. Den 7 maj 1764 anhöll hon till magistraten att få överlåta den till sin son Johan Ströberg, som förestått verkstaden som gesäll. Johan Ströberg fick tillåtelse att göra detta, om han kunde förfärdiga ett mästarprov som godkändes av perukmakarämbetet.⁸⁸

Perukmakare som sidoyrke

Förutom de professionella perukmakarna fanns det bland alla Malmös soldater även de som hade perukmakeri som ”sidoyrke”. Av de ”riktiga” perukmakarna betraktades soldaterna som fuskare och intränglingar i deras profession. I rullan för garnisonen 1742 fanns inte mindre än åtta soldater som angav perukmakare som sitt hantverk. Några av de perukmakande soldaterna var:

Oluf Hansson Ahlgren, född 1706, i Västergötland. Han var soldat vid överste Bengt Horns regemente i Malmö 1730–1735 och även perukmakare⁸⁹. *Erik Boman*, född 1720, var född i Västerås och lärling i Stockholm. Han blev soldat och tjänstgjorde på 1740-talet vid överste David Hamiltons regemente. Åtminstone 1742 var han i Malmö.⁹⁰ *Petter Sjöman*, född ca 1724 i Sahlberg, tjänstgjorde på 1740-talet vid överste David Hamiltons regemente. Åtminstone 1742 var han i Malmö.⁹¹ *Jeremias Kamph*, född ca 1718 i Stockholm, gesäll hos Wretman 1739–1740, tjänstgjorde på 1740-talet vid överste David Hamiltons regemente. Fick ett utomäktenskapligt barn 1740 i Bjällerup. Åtminstone 1742 var han soldat i Malmö.⁹² Senare perukmakare i Nora. *Petter Ridberg*, född ca 1723 i Västmanland, tjänstgjorde på 1740-talet vid överste David Hamiltons regemente. Åtminstone 1742 var han i Malmö.⁹³ *Hindrik Spang*, född ca 1715 i Köpenhamn, tjänstgjorde vid överste Gustav David Hamiltons värvade infanteriregemente i Malmö. Åtminstone 1742 var han i Malmö.⁹⁴ Ansågs vara för liten, svag och olämplig som soldat. *Jöns Wetterman*, född ca 1719 i Östergötland, tjänstgjorde vid överste Gustav David Hamiltons värvade infanteriregemente i Malmö. Åtminstone 1742 var han i Malmö.⁹⁵ På 1750-talet var han soldat i Helsingfors. *Anders Öhman*, född ca 1723 i Stockholm, perukmakargesäll, tjänstgjorde vid överste Gustav David Hamiltons värvade infanteriregemente i Malmö. Åtminstone 1742 var han i Malmö.⁹⁶ *Petter Cuse* (även Kuse och Kusk), född 1721, föddes i Stockholm och var utbildad perukmakare. Han blev soldat och tjänstgjorde vid överste Gustav David Hamiltons värvade infanteriregemente i Malmö. Åtminstone 1742 var han i Malmö.⁹⁷ Han tog avsked 1744 och återvände till Stockholm där han blev perukmakare. *Israel Gage*, född 1702 i Göteborg, värvades 1752 till överste Gustav David Hamiltons värvade infanteriregemente i Malmö. Han sade upp sig från sin tjänst i Malmö 1753 och avled kort därefter.

Noter

Samtliga arkivreferenser hämtade från Arkiv Digital

- ¹ Malmö Caroli (M) CI:1 (1688–1709) sid. 13.
- ² Kirkebøger: Bragernes kirkebøger, SAKO/A-6/F/Fa/L0002: Ministerialbok nr. I 2, 1680–1705, s. 518-519 - Skanna arkiver - Arkivverket (digitalarkivet.no)
- ³ Malmö Sankt Petri (M) LIb:9 (1668–1683) sid. 79.
- ⁴ Kämnärsrätten i Malmö (M) A1A:3 (1696–1699) sid. 46–47, 54, 59–62.; F1:8 (1696) bild 2760, 2770–2780.
- ⁵ Person som i egen eller hyrd lokal (eller såsom anställd föreståndare) yrkesmässigt tillhandahåller mat och dryck.
- ⁶ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:37 (1704) bild 297f; Enligt Sjöström: Skånska Nationen I:237f skall hon (på 1720-talet) sökt hos riksrådet och fältmarskalken greve X att återfå 1400 D Smt vilka mannen hade att fordra av dessa drabanter för det att han ”dem spijsat och andra tractamenter”.
- ⁷ Magistraten i Malmö (M) E2A:30 (1701–1705) bild 3180.
- ⁸ Längd över skatter som inte betalats.
- ⁹ Borgerskapet i Malmö (M) GIIa:7 (1704) sid. 221.
- ¹⁰ Hans namnteckning skrivs Peter de Larosse, medan Maria skriver Maria Laros.
- ¹¹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:41 (1706–1707) bild 90.
- ¹² Sannolikt kornetten vid Skånska ståndsdragonerna sergeant och kornett Johan Hielting.
- ¹³ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:40 (1706) bild 313.
- ¹⁴ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:40 (1706) bild 314.
- ¹⁵ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:41 (1706–1707) bild 91.
- ¹⁶ Anspråk, krav, fordran.
- ¹⁷ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:41 (1706–1707) bild 92.
- ¹⁸ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:41 (1706–1707) bild 320.
- ¹⁹ Centervall.
- ²⁰ Kämnärsrätten i Malmö (M) F1:12 (1700–1701) bild 1100.
- ²¹ Kämnärsrätten i Malmö (M) A1A:4 (1699–1701) sid. 277.
- ²² Supplik daterad 28 februari 1702, uppläst 4 mars 1702. Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:33 (1702).
- ²³ Magistraten i Malmö (M) E2A:31 (1706–1709) bild 1010. Denne Schönleben återfinns senare i Stockholm där han 1710 är med och gräver gravar för pestens offer.
- ²⁴ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:44 (1709) bild 195 ff.
- ²⁵ Esel är tyska för åsna.
- ²⁶ Bysven = i en stad anställd lägre tjänsteman med väsentligen en polisbetjänts åligganden.
- ²⁷ Kanske fläcktyfus.
- ²⁸ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:76 (1726) bild 1930.
- ²⁹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F2A:37 (1713) sid. 85.
- ³⁰ Magistraten i Malmö (M) E2A:30 (1701–1705) bild 3180, 3090–3120; 3170–3200.
- ³¹ Person som utförde skönfärgning, dvs utförde färgning (av ylle eller silke) med äkta, hållbara (och vackra) färger.
- ³² Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:39 (1705–1706).
- ³³ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F2A:37 (1713) sid. 1223.
- ³⁴ Borgerskapet i Malmö (M) GIIa:25 (1722) bild 1630/sid. 159.

- ³⁵ Borgerskapet i Malmö (M) GIIa:25 (1722) bild 1640/sid. 160.
- ³⁶ Malmö Sankt Petri (M) FI:2 (1728–1788) sid. 67.
- ³⁷ Rådhusrätten i Malmö 1 F1AA:70 (1723–1724) bild 15 ff.
- ³⁸ Rådhusrätten i Malmö 1 F1AA:70 (1723–1724) bild 18.
- ³⁹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:79 (1726) sid. 1319.
- ⁴⁰ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:79 (1726) sid. 1321. Med portförbud menas att han inte fick lämna staden, dvs inte släppas utanför stadens portar.
- ⁴¹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:78 (1727) bild 1520.
- ⁴² Malmöhus läns landskansli (M) EIVa:1 (1721–1802) bild 230.
- ⁴³ Kämnärsrätten i Malmö F1:29 (1729) bild 2200–2630.
- ⁴⁴ Kämnärsrätten i Malmö (M) A1A:16 (1729) bild 3180.
- ⁴⁵ Kämnärsrätten i Malmö (M) A1A:16 (1729) bild 3290 & 3390.
- ⁴⁶ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:90 (1736) sid. 449–451.
- ⁴⁷ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:90 (1736) sid. 539.
- ⁴⁸ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:92 (1732) sid. 849.
- ⁴⁹ Malmö Sankt Petri (M) FI:2 (1728–1788) sid. 141.
- ⁵⁰ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:94 (1740) sid. 1011.
- ⁵¹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:100 (1746) sid. 161.
- ⁵² Kämnärsrätten i Malmö (M) A1A:12 (1724–1725) bild 3460.
- ⁵³ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:86 (1730) sid. 87–89.
- ⁵⁴ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F2A:45 (1733–1734) sid. 401.
- ⁵⁵ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:92 sid. 490 f.
- ⁵⁶ Landskrona rådhusrätt och magistrat (M) FIIa:14 (1786–1791) sid. 1561.
- ⁵⁷ Död i Landskrona 6 februari 1809, då 69 år. Sannolikt född 1739.
- ⁵⁸ Göra i ordning, trimma, putsa.
- ⁵⁹ Band med påsytt hår, vilka knöts in i det egna håret.
- ⁶⁰ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F2A:50 (1740) sid. 657–689.
- ⁶¹ Bager, s. 125 f.
- ⁶² Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:75 (1722) bild 3880.
- ⁶³ Pitscherstickare=sigillgravör.
- ⁶⁴ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:78 (1727) bild 3810.
- ⁶⁵ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:80 (1727) bild 4510/sid. 895.
- ⁶⁶ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:80 (1727) bild 4640/sid. 921.
- ⁶⁷ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:78 (1727) bild 3830.
- ⁶⁸ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:80 (1727) bild 6060/sid. 1205.
- ⁶⁹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:86 (1733) bild 310/sid. 55.
- ⁷⁰ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:87 (1734) bild 180/sid. 27.
- ⁷¹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F2A:51 (1741) sid. 1146.
- ⁷² Borgerskapet i Malmö (M) GIIa:47 (1743) sid. 149.
- ⁷³ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:104 (1750) bild 1010/sid. 7–15.
- ⁷⁴ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:104 (1750) sid. 163.
- ⁷⁵ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:104 (1750) sid. 517 ff.
- ⁷⁶ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:105 (1751) sid. 391–392.
- ⁷⁷ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:114 (1760) bild 2330/sid. 365.
- ⁷⁸ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:77 (1724) bild 5490.
- ⁷⁹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:79 (1726) sid. 153; A1AA:76 (1726) bild 280.

- ⁸⁰ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:76 (1726) bild 450.
⁸¹ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:76 (1726) bild 510.
⁸² Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:105 (1738) bild 1210 f.
⁸³ Han hade inte på flera år gått i nattvarden.
⁸⁴ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) F1AA:105 (1738) bild 1230.
⁸⁶ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:92 (1738) sid. 851.
⁸⁷ Borgerskapet i Malmö (M) GIIa:48 (1744) bild 6450/sid. 643.
⁸⁸ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:101 (1747) sid. 643.
⁸⁸ Rådhusrätten i Malmö 1 (M) A1AA:118 (1764) bild 4640/sid. 787.
⁸⁹ Generalmönsterrullor – Konungens eget värvade regemente, dess föregångare och efterträdare vol 1303 (1732–1735) bild 910 & 3750.
⁹⁰ Generalmönsterrullor – Göta livgardes föregångare (A, AB) vol 1185 (1742–1744) bild 330.
⁹¹ Generalmönsterrullor – Göta livgardes föregångare (A, AB) vol 1185 (1742–1744) bild 150.
⁹² Generalmönsterrullor – Göta livgardes föregångare (A, AB) vol 1185 (1742–1744) bild 280.
⁹³ Generalmönsterrullor – Göta livgardes föregångare (A, AB) vol 1185 (1742–1744) bild 310 & 3140.
⁹⁴ Generalmönsterrullor – Göta livgardes föregångare (A, AB) vol 1185 (1742–1744) bild 1620.
⁹⁵ Generalmönsterrullor – Göta livgardes föregångare (A, AB) vol 1185 (1742–1744) bild 1640.
⁹⁶ Generalmönsterrullor – Göta livgardes föregångare (A, AB) vol 1185 (1742–1744) bild 2060.
⁹⁷ Generalmönsterrullor – Göta livgardes föregångare (A, AB) vol 1185 (1742–1744) bild 2580.

Källor

Malmö Stadsarkiv

Kyrkoarkiv i Malmö.

Borgerskapet i Malmö

Stadskasseräkenskaper. Huvudserie GIIa.

Kämnärsrätten i Malmö

Domböcker, huvudserien A1A; Inneliggande handlingar till protokollen F1.

Magistraten i Malmö

Skrivelser från andra myndigheter och från enskilda personer. Huvudserien E2A.

Rådhusrätten i Malmö 1

Domböcker, allmän serie A1AA; Handlingar till domböcker och protokoll F1AA; Boupp-teckningar F2A.

Landsarkivet i Lund

Malmöhus läns landskansli

Handlingar rörande resande och deras förpassande EIVa.

Landskrona stadsarkiv: Rådhusrätten och magistraten

Boupp-teckningar och arvsskiften Huvudserie FIIa.

Krigsarkivet

Generalmönsterrullor - Konungens eget värvade regemente, dess föregångare och efterträdare volym 1303 (1732–1735).

Generalmönsterrullor - Göta livgardes föregångare (A, AB) volym 1185 (1742–1744).

Litteratur

Bager, Elsebeth, "Ur Malmö hallstämplingsbok – Något om hur man var klädd i staden år 1740" (i: *Elbogen 1995* s. 111–130, Malmö, 1995).

Centervall, Senta, *Av hugenotternas stam – ur en gammal släkts krönika*. Stockholm, 1936.

Hazeliuss-Berg, Gunnel, "Peruker och hårtourer: ur herrfrisyrrens historia i Sverige" (i: *Fataburen 1936*, s. 103–126, 1936).

Hjort, Bengt, "Perukmakare i en småstad – Västerviks perukmakare 1695–1800" (i: *Släktforskarnas årsbok* [20]04, s. 9–36, 2004).

Karlson, William, "Peruker och perukmod" (i: *Kulturen 1940*, s. 52–53, 1940).

Sjöström, Carl, *Skånska nationen före afdelningarnes tid (1682–1832) – biografiska och genealogiska anteckningar jemte historik*. Lund, 1897.

Vilkuna, Kustaa H. J. Ruotsin Reuukintekijät 1648–1810, Osa 3. Peruukintekijät, kamppajat ja puuteritehtailijat Blekingen, Hallandin, Länsi-Götanmaan, Skånen ja Ruotsin Pommerin alueella 1670–1810. <https://journal.fi/ssvk/issue/view/7974>

När Skånska hovrätten flyttade till Malmö 1917

AV KJELL Å MODÉER

Prolog

I januari 1820 beslöt Karl XIV Johan att inrätta en särskild hovrätt för Skåne och Blekinge.¹ Den främsta anledningen var att Göta hovrätt, som dessa landskap tillhört alltsedan Roskildefreden 1658, hade skapat svårlösta balansproblem för domarna i Göta hovrätt under den lågkonjunktur som följde i spåren av Napoleonkrigen. De hade vid upprepade tillfällen klagat till Kungl. Maj:t och begärt personell förstärkning. Inspirationen fick kungen från sitt hemland Frankrike där kejsare Napoleon genomfört en decentraliserad processreform. Den innebar bland annat att det skulle finnas en överrätt, *Cour d'Appel*, i varje franskt departement. Kungen bestämde att hovrätten skulle placeras i Kristianstad, hemstaden för Wendes artilleriregemente som gett staden gott rykte. Wendisterna hade skördat segrar på de europeiska krigsteatrarna och kungen hade dessutom förvärvat gods-egendomar i Skåne med hjälp av sin förtrogne Casper Ehrenborgh, statssekreterare i Kammarexpeditionen och som blev hovrättens förste president. Malmö kom ej på tal. Genom de ekonomiska skandalerna runt Malmö Diskont 1817 satt stadens borgmästare Carl Magnus Nordlindh och rådmän på Malmö fästning. Stadens rykte stod lågt i kurs.

Hovrätten började sin verksamhet i Kristianstad den 4 juli 1821 i närvaro av kronprins Oskar och fick tjugo år senare (1841) ståndsmässiga lokaler i det s.k. Kronohuset på Stora torg. Hovrätten delade där lokaler med Wendes artilleriregemente, vilket kunde utläsas av devisen i fasadens frontespiece: *Legibus et armis*, för lagar och vapen. Regimentet disponerade husets västra del och hovrätten den östra.

Första gången tanken att flytta Skånska hovrätten från Kristianstad aktualiserades var år 1883. När den livaktiga *Juristföreningen för Skåne och Blekinge* sammanträdde i Malmö i maj detta år framförde juridikprofessorn Alfred Ossian Winroth från Lund tanken att hovrätten borde flytta till Lund. Hans främsta argument var att han såg det som ett livsvillkor för den juridiska fakulteten att ha en hovrätt i staden, men också som ett sätt att höja den juridiska bildningen i vårt land. Lärarna vid fakulteten borde ges en chans att förkovra sin kunskap om praxis. Om hovrätten placerades i Lund skulle de personliga kontakterna mellan institutionerna bli bättre, lärarna skulle "utan att behöva försumma sina akademiska befattningar, tidtals under tjänstgöring i hovrätten kunna deltaga i rättegångssakers handläggning". Den juridiska fakulteten skulle därigenom få det mycket lättare att rekrytera lämpliga krafter. Yngre jurister skulle kunna tjänstgöra som "manuduktörer" (privatlärare) för de juris studerande.

Men förflyttningen skulle också vara hovrätten till nytta. "Det intelligenta arbetet hade centralisation av nöden", framhöll Winroth. Trots att flera järnvägar gick till Kristianstad låg staden i en avkrok, "medan Lund åter, beläget i Skånes rikaste och för samfärdsel mest öppna trakt, befann sig på den allmänna stråkvägen emellan Sverige och kontinenten vid hela det södra Sveriges ekonomiska pulsåder".

För Winroth hade den tänkta flytten också en teoretisk motivering. Winroth var starkt påverkad av den tyske rättsvetenskapsmannen Rudolf von Jhering (1818–1892) och dennes krav på en samverkan mellan rättslig teori och praxis. När Winroth 1892 lämnade sin e.o. professur i rättshistoria och romersk rätt för att istället tillträda en professur i civilrätt tog han i sin installationsföreläsning just upp temat "Teori och praxis" och framhöll än en gång frågan om hovrättens flyttning till Lund.

Borgmästaren i Lund Eskilander Thomasson, ledamot av juristföreningens styrelse anslöt sig till Winroths ambitioner. Han hade varit docent i administrativ rätt och nationalekonomi och skulle 1889 sluta sin karriär som justitieråd. Som ledamot i riksdagens andra kammare engagerade han sig för Winroths idé och motionerade 1884 om att flytta hovrätten till Lund. En reformering av överrättsprocessen var aktuell vid denna tid. Nya lagberedningen hade samma år lagt fram ett omfattande principförslag bland annat om införande av muntlig process i hovrätterna. Men det var inte tanken på ett förverkligande av detta reformförslag, som Thomasson prioriterade. Han markerade att Kristianstads geografiska läge saknade varje betydelse för hovrättens placering. Överrättsprocessen var skriftlig och parterna behövde inte inställa sig vid målens handläggning inför domstolen. Thomasson tog i stället lokalfrågan till förevändning för sitt förslag. Han påstod, att militären behövde hela Kronhuset för sina behov, och att hovrätten därför behövde en ny byggnad – och den kunde lika bra ligga i Lund. Men även om det påstådda lokalbehovet inte på ett kännbart sätt gjort sig gällande, så konstaterade

både utskottet och kamrarna, att "både historiska grunder och viktiga principiella skäl" talade för en flyttning. Riksdagen lämnade dock motionen utan bifall.²

Samma år (1884) ingav publicisten Christian Bülow i Lund en motion till riksdagen av samma innehåll. Också han förde fram lokalfrågan som det bärande argumentet. "Hofrätten ifråga sammanbor nu under intrasslade förhållanden med ett artilleriregemente och bor ytterst tarfligt", framhöll Bülow och tillade att när lundaprofessorn Carl Johan Schlyter (1795–1888) sålde sin gård vid Mårtenstorget med en stor och välbelägen tomt till Lunds stad för ungefär hälften av egendomens värde hade det varit hans önskan "att hofrätten skulle få ett nytt hem, just där han skrivit sitt jättearbete landskapslagarna". Den legendariske rättshistorikern Schlyter var säkert inte främmande för tanken, att den levande rätten i framtiden organiskt skulle formas på den plats där utgivaren av "Sveriges Gamla Lagar" hade framlevt sina dagar. Erbjudandet till trots avslag kammaren än en gång förslaget.

Istället var det Malmö som kom i åtanke. *Södra avdelningen av Sveriges advokatsamfund* skrev 1908 till stadsfullmäktige i Malmö och föreslog att en hemställan till Kungl. Maj:t skulle göras om lämpligheten att flytta hofrätten till Malmö. Staden skulle snart nog ha 100 000 invånare och vara "provinsens storstad". I skrivelsen framhöll Södra avdelningen att en sådan förflyttning från Kristianstad till Malmö var "obetingat önskvärd ur såväl den rättssökande allmänhetens som hofrättens egen synpunkt, lika uppenbart torde det vara att den plats, der dess nya förläggning bör blifva är Malmö". Avdelningen förutsatte att staden i händelse av förflyttning skulle ställa en tomt till förfogande för ändamålet.³ Advokaternas skrivelse bemöttes positivt av stadsfullmäktige som kort därefter till Kungl. Maj:t ingav en hemställan om hofrättens förflyttning till Malmö.

Den som initierade Södra avdelningen att agera i ärendet var den då unge fiskalen i Skånska hofrätten Karl Schlyter – barnbarn till Carl Johan Schlyter och sedermera (1929–1946) hovrättspresident i samma hovrätt och justitieminister i Per Albin Hanssons regering 1932–1936.

När Malmö stad i början av 1910-talet erbjöd sig, först att svara för kostnaderna för tomt och hovrättsbyggnad och sedan också för hovrättens flyttkostnader, blev det islossning. Men hovrättens ledamöter var delade i två läger. Presidenten Jacob Lundahl representerade den betydande minoritet, som ville bli kvar i Kristianstad. Endast med en rösts majoritet fattades beslutet om flyttning.

Nu gick dock argumenten för flyttning in med full kraft. Också i Lund hördes röster för att Malmö var att föredraga som säte för hofrätten. Juridiska fakultetens i Lund yttrande, och framför allt den malmöfödde processrättsprofessorn Ernst Kallenbergs synpunkter, gick i samma riktning, och de anfördes ofta i debatten. De skäl som också framhölls från annat håll var att det i en större stad fanns möjligheter till livligare kontakt med handels-, industriens och sjöfartens utövare.

Fig.1. Karl Schlyter (1879–1959) var president i Skånska hovrätten 1929–1946. Han började sin karriär i Skånska hovrätten som fiskal 1907–1910. Han var bl.a. med och dömde de s.k. Amaltheamännen 1908. Redan på 1910-talet engagerade sig Schlyter för lagstiftningsuppdrag, ett engagemang – främst inom process- och straffrätten – som han bibehöll under resten av sitt liv. Han fick som socialdemokrat viktiga politiska uppdrag både i regering och riksdag. Han var ex.vis. justitieminister i Per Albin Hanssons första regering 1932–1936. (Porträttet målat av Carl Gunne.) – Foto: Per Carlsson.

Det var lättare att rekrytera arbetskrafter till domstolen och den större tillgången till rättsbildade advokater gjorde sig dessutom gällande med ökad styrka inför ett framtida rättegångsförfarande som byggde på muntlighets- och omedelbarhetsprinciperna, sade processkommissionens nyutnämnde ordförande Johannes Hellner, också han av sydsvensk extraktion. Med hänsyn till genomförandet av en rättegångsreform kunde förflyttningen av Skånska hovrätten till Malmö "icke anses möta någon som helst betänklighet" skrev han i sitt yttrande i frågan, daterat oktober 1912 och kon-

Fig. 2. Berndt Hasselrot (1862–1930) utnämndes 1913 till president i Skånska hovrätten, men var mellan åren 1914–1917 justitieminister i Hjalmar Hammarskiölds regering. Han hade i oktober 1917 – lagom till flytten till Malmö – återgått till presidentstolen. Han kom i 1916 års straffrättskommitté ifrån Malmö att leda det reformarbete på straffrättens område som straffrättsprofessorn Johan C.W. Thyrén hade initierat. Vid Lunds universitets 250-årsjubileum 1918 promoverades Hasselrot till juris hedersdoktor. (Porträttet målat av Märta Rudbeck och Axel Jungstedt.) – Foto: Per Carlsson.

trasignerat av kommissionens sekreterare, fiskalen Karl J. D. Schlyter, som nämnts sedermera (1929) hovrättens president.

Det har anförts, att något annat skäl för hovrättens flyttning till Malmö inte fanns "än att en designerad president i inflytelserik ställning föredrog den senare staden som bostad framför Kristianstad och på ett utmärkt sätt lyckades camouflera, att det var han, som stod bakom det hela" (August Munck af Rosenschöld). Det skulle alltså vara förutvarande justitieombudsmannen, sedermera hovrättens president och justitieministern i den Hammarskjöldska regeringen 1914–1917 Berndt Hasselrot, som utpekades som initiativtagaren. Om man vill utpeka en "designerad president", skall man dock inte bortse från det mullvadsarbete som Karl Schlyter, utförde i det dolda. Han har själv vitsordat, att han under kristianstadsåren skrev tre framställningar i saken, till Södra avdelningen av Sveriges advokatsamfund, till Malmö handelskammare och – tredje gången gillt – till Edward Lindahl, ordförande i Malmö stadsfullmäktige. När ärendet något kupppartat togs upp av regeringen och avgjordes på nyårsafton 1915, utan att riksdagen fick taga del i beslutet, sprang Schlyter redan vant i justitiedepartementets korridorer. Det torde därför vara riktigare att hävda, att det var Hasselrot *och* Schlyter, som drog hovrätten till Malmö.

För staden Kristianstads vidkommande fick detta beslut olyckliga konsekvenser. En viktig institution som gav staden karaktär försvann plötsligt efter närmre ett sekel. Det medförde problem för fastighetsägarna i stan, vilka fick svårt att få sina tomma lägenheter uthyrda, och för hantverkare och handelsmän, som bland annat tjänat sitt levebröd på hovrättens ledamöter – om än i mindre utsträckning på dess föredragande fiskaler. Det hjälpte inte att landshövdingen tillsammans med stadsfullmäktige hade understrukt, att flyttningen skulle komma att medföra stora och betänkliga rubbningar för samhället, och att flera deputationer från hantverksföreningar och handelsmannaorganisationer klagade i departementet. Tåget med hovrätten ombord stod med ångan uppe berett att lämna Kristianstad. Den 1 oktober 1917 började hovrätten sin verksamhet i Malmö, till en början i provisoriska lokaler men efter någon tid i arkitekten Ivar Callmanders imposanta domstolsbyggnad på bastionen Nyköping.

Förberedelserna i Malmö

År 1914 hade Malmö stad hemställt att Kungl. Maj:t skulle förlägga hovrätten i Malmö. Staden hade erbjudit sig att svara inte bara för tomt utan också – enligt av Kungl. Maj:t godkända ritningar – uppföra och inreda en byggnad till en kostnad av högst 200 000 kronor. Äganderätten till fastigheten skulle överlätas till staten. Staden skulle också svara för flyttningskostnaderna från Kristianstad till Malmö,

Fig.3. Hösten 1915 avgjordes arkitekttävlingen om den nya hovrättsbyggnaden i Malmö. Av de 71 tävlingsbidrag som ingivits gick första priset (1.600 kronor) till arkitekten Tore Sellman i Stockholm (överst). Andra priset (1.200 kronor) gick till arkitekten Edvin S:son Stenfors i Malmö (nedan t-v.) och tredje priset (800 kronor) gick till arkitekterna Fritz & Ivar Gripe i Stockholm. De avbildade förslagen återgavs i Hvar 8 Dag, N:o 4 den 25 oktober 1915 med kommentaren: "Det med första pris belönade förslaget upptager en byggnad som närmast anknyter sig till vårt eget 1800-tal. Den tänkes uppförd i tegel, har terrassitputsade väggtytor, tak av oglaserat, mörkt tegel med kopparklädd takryttare, portalomfattning av kalk- eller sandsten samt hörnrustik av grovhuggen kalksten".

beräknade till 16 000 kronor. Det gällde inte bara flyttning av hovrättsarkivet och "boksamlingen", möbler och övriga inventarier utan också för de utlägg för flyttningen som åsamkats hovrättens befattningshavare.

Kungl. Maj:t anmodade stadsfullmäktige att efter samråd mellan representanter för hovrätten och staden ta fram förslag beträffande tomt och byggnadsritningar samt underställa desamma Kungl. Maj:ts prövning. Redan den 5 februari 1915 utsåg stadsfullmäktige ledamöter i denna kommitté (byggnadskommitté).⁴ Också hovrätten utsåg den 25 februari tre representanter till kommittén.⁵ Sedan kommittén samrått med drätselkammaren föreslog den att hovrättsbyggnaden skulle uppföras inom bastionen Nyköping och hemställde att stadsfullmäktige skulle utlysa en offentlig pristävling om hovrättsbyggnad på denna plats och för detta ändamål anslå högst 5 000 kronor. Stadsfullmäktige beslöt den 4 juni i enlighet med förslaget, och sedan kommittén ställt samman ett tävlingsprogram och utsett en prisnämnd som skulle bedöma tävlingsförslagen, utlystes tävlingen.⁶

Fig. 4. Inget av de vinnande tävlingsförslagen kom till utförande. I stället blev det arkitekten Ivar Callmanders förslag "Ärlig svensk" som tävlingskommittén fastnade för. Förslaget var för kostsamt och sprängde ramen för tävlingsföresättningar, men sedan Callmander bantat kostnaderna kom det till utförande.

Den resulterade i 71 inkomna tävlingsförslag. Men inte något av de tre förslag som kommittén prisbelönt kom till utförande.⁷ Istället köpte kommittén två andra förslag, av vilka det som ingivits av arkitekten Ivar Callmander, Stockholm, var det som kom till utförande.

Det var ingen tvekan om att det var Callmanderska förslaget som ”på grund av sina praktiska anordningar ägde så betydande förtjänster, att det måste anses bäst och mest ändamålsenligt”. Men problemet med förslaget var att kostnaden för att uppföra byggnaden väsentligt översteg de 200 000 kronor som tävlingsprogrammet föreskrev. Kommittén föreslog Callmander att han skulle utarbeta ett förenklat förslag. Även om detta reviderade förslag uppgick till en kostnad om högst 210 000 kronor, föreslog kommittén stadsfullmäktige att med tillägg av kompletterande 10 000 kronor besluta uppföra det Callmanderska förslaget. Stadsfullmäktige biföll och beslöt att ansöka om Kungl. Maj:ts godkännande, vilket erhöles genom Kungl. brev i april 1916.

Och därmed var alla förutsättningar uppfyllda. Kommittén utarbetade en detaljerad arbetsplan och fick genom beslut i stadsfullmäktige uppdrag att infordra entreprenadanbud för byggnadsarbetet samt belysnings- värmelednings- och sanitära anordningar. Men under de krisförhållanden som rådde under första världskriget drabbades bygget av prisstegringar på byggnadsmaterialet och kommittén insåg att de beviljade 210 000 kronor inte skulle räcka och ansökte i juni 1916 hos stadsfullmäktige om ett tilläggsanslag om 50 000 kronor. Anslaget beviljades och omedelbart därefter slöts kontrakt med byggmästaren John Helgesson i Malmö om att uppföra byggnaden.

Byggnadsarbetet fortgick planenligt fram till mars 1917. Då anmälde byggmästaren Helgesson, att Industrikommissionen hade avslagit hans ansökan om inköp av linolja för målningsarbetena i byggnaden. Under rådande kristider krävdes, att kommittén gjorde framställning hos såväl Industrikommissionen som Justitiedepartementet för att få tillstånd att förvärva den aktuella bristvaran.

När tillstånd hade infordrats kunde arbetena fortsätta ”smidigt och raskt” och alla räknade med att byggnaden skulle stå färdig i god tid före den 1 oktober. Då skulle ju verksamheten i Malmö börja, och staden räknade med att då kunna överlämna byggnaden till staten. Men den 18 juni utbröt strejk bland träarbetarna. Det förelåg i och för sig ingen brist på träarbetare, men åtskilliga lönerörelser resulterade också i långvariga arbetsinställelser.⁸ Arbetet fördröjdes ytterligare och i slutet av juli tvingades kommissionen underrätta justitiedepartementet om att slutbesiktning inte kunde äga rum förrän den 6 december 1917 – dvs. inte inom stadgad tid.

Slutbesiktningen ägde rum denna dag utan några anmärkningar och den 15 december kunde den högtidliga invigningen äga rum.

Invigningen

Hovrättens invigning ägde rum i en minst sagt orolig tid. Den Edén-Brantingska regeringen hade avlöst Hjalmar Hammarskiölds regering i oktober 1917. Justitieministern Hasselrot kunde återgå till sin presidentstol som nu stod i Malmö, och som ny justitieminister inträdde advokaten Eliel Löfgren.

De första månaderna bedrevs den dömande verksamheten i Malmö i provisoriska lokaler i rådhuset innan den nya hovrättsbyggnaden kunde invigas ”med en enkel högtidlighet” den 15 december 1917. Hovrättspersonalen samlades med inbjudna gäster i den nya byggnaden.⁹ Regeringen representerades av justitieministern, statsrådet Eliel Löfgren. Borgmästare Wilhelm Skytte, byggnadskommitténs ordförande, redogjorde först för byggnadens tillkomst.

Stadens representant, industrimannen och vice häradshövdingen Ernst Wehtje anmälde på stadsfullmäktiges vägnar, att överlåtelsehandlingar rörande tomten skulle överlämnas till statsverket, så snart som områdets gränser hade fastställts. Statsrådet Löfgren förklarade sig å statsverkets vägnar mottaga den vackra gåvan, för vilken han frambar statsverkets tack till Malmö stad. Han riktade också ett tack till alla dem, som hade nedlagt ett personligt arbete vid byggnadens tillkomst, inte minst Skåneavdelningen av Sveriges advokatsamfund, som ju var initiativtagare till hovrättens flyttning.

På kvällen samma dag gav Malmö stad middag i Knutssalen på rådhuset för hovrättens ledamöter och tjänstemän samt andra inbjudna *honorarios*. En stor del av de 230 herrar som bänkade sig för festmenyn hade tre år tidigare deltagit vid invigningen av Baltiska utställningen sommaren 1914, den utställning som markerade att Malmö blivit en storstad med 100 000 invånare. Ett stort antal av stadens dignitärer, industri- och handelsmän och ett antal konsuler som representerade stadens internationella anknytningar, hade hörsammat inbjudningen.

Vid honnörsbordet satt naturligtvis stadsfullmäktiges ordförande industrimannen Ernst Wehtje som värd. Han hade justitieministern Eliel Löfgren och presidenten Hasselrot på vardera sidan om sig. Borgmästaren Wilhelm Skytte förde landshövdingen greve Robert de la Gardie till bordet. Vid honnören satt vidare Lunds universitets rektor, straffrättsprofessorn Johan C.W. Thyrén (för övrigt kusin med Karl Schlyter), översten vid Skånska husarregementet friherre Bror Cederström samt förre krigsministern Emil Mörcke. President Hasselrot hade på sin vänstra sida nestorn i den skånska tidningsvärlden, redaktören för Sydsvenska Dagbladet, f.d. talmannen Carl Herslow. Arkitekten Ivar Callmander och byggmästarna Nils Jönsson Stenmarck och John Helgesson var väl placerade liksom ett antal riksdagsmän (högermannen Anders Antonsson i Malmö, socialdemokraten i Första kammaren Nils Persson, och i andra kammaren Carl Lovén, socialdemokraterna Gunnar Löwegren

och Johan Nilsson). Kyrkoherden i S:t Petri församling Albert Lysander, som nu inte bara skulle hålla rådhuspredikan i sin församling utan också en årlig *hovrättspredikan* var också inbjuden – och så juristerna förstås, inte bara hovrättens egna från hovrättsråd till fiskaler utan också samtliga häradshövdingar och borgmästare i Skåne och Blekinge. Den regionala advokatkåren, främst från Malmö, var rikt representerad, fattades bara! Som sagt det var ju Södra avdelningens advokater som tagit initiativet till flytten. Två yngre jurister tillika blivande hovrättspresidenter i Skånska hovrätten: revisionssekreteraren Karl Schlyter (1929–1946) och e.o. hovrättsnotarien Ivar Wieslander (1946–1958) var med vid invigningsbanketten. Detta var verkligen en historisk dag för den Skånska hovrätten!

Fig.5. Knutssalen i Malmö Rådhus. – Foto: C.V. Roijkjer, Kungl Hoffotograf. Malmö Museer.

Vid middagen hölls välkomstalet av Ernst Wehtje, presidenten Hasselrot och borgmästaren Skytte höll också tal och tacktalet hölls av statsrådet Löfgren. Han framlade i sitt tal ett program för hovrätternas reformerande, som gick ut på införande av offentlig föredragning enligt på förhand publicerade föredragningslistor, utveckling av den muntliga handläggningen, specialisering av mål enligt deras beskaffenhet på de olika rotlarna och andra åtgärder för att uppnå en snabbare rättsskipning och en större växelverkan med underrätterna, särskilt genom att adjungera stadsdomare m.m. För att inte ställa ytterligare anspråk på domarkåren erkände statsrådet Löfgren att det allmänna hade skyldighet att på ett tillfredsställande sätt ordna avlöningsförhållandena för alla dem, som tjänstgjorde på domarbanan. Han hoppades att denna reform skulle kunna påbörjas med en ”begäran till 1918 års riksdag om statsanslag åt t.f. domare och tingsbiträden”.

I sitt tal framhöll Eliel Löfgren att han såg hovrättens förflyttning ”som ett erkännande av tanken, att rätten hör hemma där mänskligt liv och arbete sjuder mest. Rätten bör äga framtida plats i tillvarons hjärta, den bör leva och växa i takt med folkets liv och växt.” Den dynamik som det moderna samhället i början av 1900-talet gav uttryck för var inte begränsad till den Skånska hovrätten. En decentralisering av det svenska överrättssystemet hade aktualiserats av den processkommission som hade tillsatts några år tidigare.¹⁰ Också i Göteborg väcktes tanken på att också rikets andra stad borde få en hovrätt. I anslutning till hovrättsinvigningen i Malmö hade häradshövdingen Georg Kronlund i en artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* engagerat gjort sig till tolk för en hovrätt också i Göteborg. Vid ett välbesökt sammanträde i Göteborgs juristklubb hade göteborgsadvokaten Henrik Almstrand, som också var ledamot av Processkommissionen, hållit en inledningsanförande om den förestående processreformen.

Det resulterade i att klubben enhälligt antog en resolution som uttalade önskvärdheten av att en ny hovrätt förlades till Göteborg. Statliga och kommunala myndigheter ombads snarast vidta för ändamålet erforderliga åtgärder utan att avvakta genomförandet av den allmänna rättegångsreformen.¹¹ Det skulle emellertid dröja till införandet av den nya rättegångsbalken den 1 januari 1948 innan Hovrätten över Västra Sverige i Göteborg inrättades.

Vid middagen upplästes också ett antal telegram som under dagen avsänts och inkommit.¹² Stadens styresmän, herrar Wehtje och Skytte, hade till kung Gustaf V och kronprinsen Gustaf Adolf, tillika hertig av Skåne, i underdånighet framfört deras ”tacksamma och trofasta” respektive ”varma hyllning”. Kungen och kronprinsen framförde i sina svarstelegram sin tacksamhet, monarken genom att uttala ”till Malmö stad [s]itt hjärtliga tack för överlämnandet till staten av hovrättens nya hem”.

Till borgmästare Skytte hade också den malmöitiska och socialdemokratiska riksdagsmannen, tillika ecklesiastikministern Werner Rydén från Stockholm sänt

följande tillönskan: "Må aftonens festligheter inleda gemensam framtida trevnad för staden och den nyinflyttade hovrätten". Också den äldre riksdagsmannen och mångårige häradshövdingen i Ronneby Albert Lilienberg uttalade i sitt telegram en önskan om "lycka och välgång åt Malmö stad, den stora och framgångsrika".

Från hovrätternas doyen, Svea hovrätt, kom genom presidenten Ivar Afzelius en tillönskan till "sin yngste broder" med tillönskan om "välgång och blomstring i dess nya hem".

De tre justitieråden Eberhard Quensel, Edvard Petrén, och Axel Borgström, alla med sina rötter i skånska hovrätten sände i ett telegram sina bästa välgångs-önskningar "till sydsånska metropolens och skånska Hofrättens Förening [...] med tacksam minnesgod hälsning till vår Alma Mater Juridica". Det kom också hälsningar från andra hovrättens alumni; från häradshövdingen i Vemmenhögs, Ljunits och Herrestads häraders domsaga i Ystad, Bror Petrén kom också en varm välgångsönskan, liksom från borgmästaren i Örebro Victor Schneider som sedan slutet av 1880-talet hade arbetat i hovrätten från notarie till assessor. Han sände till presidenten Hasselrot "en varm hälsning och hyllning från en fördetting som gärna velat men ej kunnat vara med att fira den dag då hovrätten flyttar in i sin nya endast 'legibus' helgade boning. Må hovrätten där finna trevnad och arbete samt allt framgent hävda sin höga ställning såsom den vidterfarne väktaren av lag och rätt."

Justitiekanslern Emil Sjöberg lyckönskade "till den nya ämbetslokalen, där allt fortfarande skall ihågkommas domarregeln; orätt saköre göra ingen herre rik, men lag och rätt är herrans pris". Orätt saköre var den ursprungliga betydelsen av oriktiga böter, som i äldre tider delades mellan kungen, häradet eller staden och målsäganden.

Epilog

Det var först på nyåret 1918 som hovrättsledamöterna flyttade in i sin nya byggnad. Trettondedag Knut blåstes julen ut i Malmö enligt en tradition, som gick tillbaka till 1700-talets början.¹³ År 1918 var det kronprinsens husarregementes musikkår som upprätthöll traditionen. Enligt en notis i *Sydsvenska Dagbladet* den 12 januari detta år skulle konserten äga rum "kl. 1 middag från rådhusets burspråk". I samma dags tidning stod under "Predikoturer" att läsa att måndagen den 14 januari klockan 11 förmiddag skulle "Hofrättspredikan" äga rum i S:t Petri kyrka.¹⁴ Därmed inleddes en tradition i Malmö rättskulturella liv som skulle vara i närmre 90 år. När hovrätten flyttade till Malmö hade domarkulturen fortfarande uttalat kristna förtecken. Domarna kände sig "kallade" till sina domarämbeten och Bibeln låg jämte lagboken på domarbordet. Så skulle det förbli i femtio år till.

Presidenten Hasselrot kunde emellertid inte delta i gudstjänsten. Han var i Stockholm. Det visste malmöborna, för det hade de läst en notis om i tidningen: "President Hasselrot vistas för närvarande i Stockholm, hvarest strafflagskommisionen, i hvilken han är ordförande, sammanträder från och med den 15 januari."¹⁵ Detta noterades också i tidningsreportaget från hovrättspredikan: "Vid gudstjänsten närvaro hofrättens ledamöter, utom presidenten Hasselrot, hvilken som bekant f.n. är i Stockholm."^(!)¹⁶

Med hovrättspredikan tog verksamheten i den nya hovrättsbyggnaden sin början. När hovrätten flyttade till Malmö hade den, som nämnts under de första månaderna verkat i rådhusets lokaler. Det var först nu i januari 1918 som de tog den nya byggnaden i anspråk. När hovrättsledamöterna nu första gången vandrade från hovrätten till S:t Petri kyrka bet kölden i deras kinder. Det låg is på Sundet och snö var på gång. Lysbojar och fyrskepp hade tagits in på grund av isläggningen, och snälltåget från Stockholm samma kväll blev försenat fyra timmar på grund av snöyan, som var "ovanligt kraftig för att vara i våra trakter".¹⁷

Hovrättspredikan – eller rättegångsgudstjänsten – hölls av kyrkoherden i S:t Petri Albert Lysander. Han talade över en text ur Konungaboken kapitel 3 som handlar om hur kung Salomo i en dröm bad till Herren om vishet. Salomo sa: "Ge din tjänare ett lyhört sinne, så att jag kan skipa rätt åt ditt folk och skilja mellan gott och ont. Vem skulle annars kunna döma över ditt väldiga folk. Denna bön behagade Herren, det glädde honom att Salomo bad om detta. Gud sade: 'Efter som du bad om detta och inte om ett långt liv eller om rikedom och inte heller om dina fienders död utan bad om gåvan att urskilja vad som är rätt, så uppfyller jag nu din bön och gör dig visare och mer insiktsfull än någon har varit före dig eller kommer att bli efter dig. Också det som du inte har bett om ger jag dig, rikedom och ära i alla dina dagar ... och ett långt liv. Då Salomo vaknade förstod han att det varit en dröm." Kung Salomo som domare var ett återkommande tema i prästers predikningar vid rättegångsgudstjänster.

Också de psalmer som hovrättsledamöterna sjöng var säkerligen kända för dem. Psalm 369 i den s.k. Wallinska psalmboken från 1819 stod under rubriken "Domare och rättssökande" och var författad av Olof Rudbeck d.ä.: "O store allsmäktsgud, som allting ser och dömmar! Gif mig din nåd, att jag min embetspligt ej glömmar, som är att skaffa rätt och icke sköta om Ens ogunst eller gunst, men blott en rättvis dom"... v.5. "Så undervis mig Gud och lär mig dina rätter, Att jag ej någonsin mitt kall åsidosätter, Men dömmar så, att jag ej kommer uppå fall, När, Herre, för din dom jag sjelf framträda skall".¹⁸

Sedermera hovrättsrådet Harald Nordholm (1903–1993) som var fiskalsaspirant 1933 har berättat att hans hovrättsbana började med gudstjänst i S:t Petri kyrka. "Föreskriven klädsel var mörk ytterrock och hög hatt. För att det skulle se ut som

om vi under ytterrocken bar frack, skulle vi ha svarta byxor, stärkekrage och vit rosett.” Givetvis kunde man – vilket var vanligt på den tiden – använda löst stärkt skjortbröst och lösmanschetter.¹⁹

Hovrättskulturen 1917 var i hög grad en manlig kultur. Samma år som hovrätten fyllde hundra år, 1921, kom det demokratiska genombrottet, vilket i de flesta avseenden jämställde man och kvinna. Men i den s.k. behörighetslagen 1923 fastslogs, att kvinna kunde bli varken präst eller domare. Först genom en lagändring 1945 kunde de kvinnliga juristerna göra en domarkarriär – och det skulle dröja lagom till hovrättens tvåhundraårsjubileum 2021 innan hovrätten fick sin första kvinnliga president, Ylva Norling Jönsson.

Fig. 6. ”På den plana trädbevuxna plats, vilken kallas bastionen Nyköping och utgör en avslutning mot norr av Kungsparken, är hovrättsbyggnaden uppförd. Dess huvudfasad åt söder bildar fond åt parken, de vitslammade murarna skymta mellan parkträden ovan de gröna gräsmattorna. Där växa almar, valnötsträd, äkta kastanjer och akasior; i en öppning mellan dessa i byggnadens mittaxel synes portalen.” (Callmander i Teknisk tidskrift 1919.) – Foto: Malmö Museer.

Hovrätten fick genom byggnadens placering på Bastion Nyköping en närmast perifer placering i den dåvarande stadsbilden. Kungsparken var närmsta granne och den nya byggnaden låg som ett smycke omgiven av kanalen och Kungsparkens grönska. En av de elektrifierade spårvagnslinjerna, Ringlinjen nr 3, fick också en hållplats, Hovrätten, vid en av stadens paradgator, Slottsgatan.

Hovrättsarkitekten Ivar Callmänder var stolt över byggnaden, när den väl stod färdig och han beskrev själv byggnaden och dess omgivning på ett närmast poetiskt sätt: ”På den plana trädbevuxna plats, vilken kallas bastionen Nyköping och utgör en avslutning mot norr av Kungsparken, är hovrättsbyggnaden uppförd. Dess huvudfasad åt söder bildar fond åt parken, de vitslammade murarna skymta mellan parkträden ovan de gröna gräsmattorna. Där växa almar, valnötsträd, äkta kastanjer och akasior; i en öppning mellan dessa i byggnadens mittaxel synes portalen. På norrsidan av byggnaden går hovrättstomten fram till den här rätt breda kanalen, i vars vatten trapphusets gavel speglar sig. Kring tomten är en låg och bred bokhäck planterad; en krans av gamla träd, som stå runt byggnaden, giva den en avskildhet som väl passar en byggnad av denna art.”²⁰

Byggmaterialet var valt med omsorg. För att få så djup färg som möjligt, är denna överallt använd endast i brottytor, såväl i sockelns granit från Hunnebostrand som i hörnens sandsten från Övedskloster. Rätt använd blev den sandstenen ”ett synnerligen vackert fasadmateriel”, skrev Callmänder. Byggnadsarbetet utfördes av malmöbyggmästaren John Helgeson på ett ”synnerligen [!] omsorgsfullt sätt”. Helgeson hade ”duktigt folk och styva murare. De kunna sina saker därnere, skåningarne, och äro uppfriskande att ha att göra med i sin trygga byggkunnighet.”²¹

Noter

- ¹ Kjell Å Modéer, *Hovrätten över Skåne och Blekinge*. Norstedt: Stockholm 1971. – Kjell Å Modéer & Martin Sunnqvist, *Lagens öga: Hovrätten över Skåne och Blekinge 1821–2021*, *Rättshistoriska studier* Bd 30, Stockholm 2022.
- ² Kjell Å Modéer, *Från Helge å till Öresund. Om Skånska hovrätten kring sekelskiftet*, *Svensk Juristtidning* 1982,] s. 278.
- ³ Kjell Å Modéer, *Skånska advokater: Från prokuratorer till samfundsadvokater*, *Studentlitteratur*: Lund 1992, s. 111 f.
- ⁴ Byggnadskommittéer var Stadsfullmäktiges ordförande lektorn Edw. Lindahl, vice ordförande S. Axelson, borgmästaren W. Skytte, expeditören N.E. Lindberg och byggmästaren N.J. Stenmarck.
- ⁵ Hovrättsråden Kallenberg och Bruzelius samt hovrättssekreteraren Ljungberg.
- ⁶ Överintendenten C. Möller, professorn I.G. Clason, stadsarkitekten S. Sörensen, hovrättsrådet F. Kallenberg och lektorn Edw. Lindahl.
- ⁷ Arkitekterna Ture Sellman, Edvin Stenfors samt arkitekterna Fritz Gripe & Ivar Gripe.
- ⁸ Sociala meddelanden 1917: 7–12. [Statistiska Centralbyrån], 976.

- ⁹ Skånska hovrättens nya byggnad i Malmö, SvJT 1918, Nr 1, 54.
- ¹⁰ Processkommissionen tillsattes 22 december 1911. Dess förste ordförande var justitierådet Johannes Hellner 1912–1917.
- ¹¹ Gunnar Ljung, Ett sekel med Göteborgs juristklubb, [Göteborgs juristklubb 1888–1988], Göteborg 1988, s. 70.
- ¹² Telegrammen förvaras i låda med historiska handlingar i presidentens förrum, Skånska hovrätten.
- ¹³ Kjell Å Modéer, Om julfred och julinblåsning i Malmö. Elbogen: Malmö fornminnesförenings tidskrift 1981, s. 115 ff.
- ¹⁴ Sydsvenska Dagbladet Snällposten 12.1.1918.
- ¹⁵ Sydsvenska Dagbladet Snällposten 14.1.1918, s. 6.
- ¹⁶ Sydsvenska Dagbladet Snällposten 15.1.1918, s. 6.
- ¹⁷ Sydsvenska Dagbladet Snällposten 16.1.1918.
- ¹⁸ Gudstjänsten avslutades med psalm 3 vers 1: ”Höga majestät! Vi alle För dina fötter nederfalle” – också den frekvent använd i dessa sammanhang.
- ¹⁹ Harald Nordholm, Skånska Hovrätten. Spridda minnen från åren 1933–1943. Manuskript, Skånska Hovrätten. s. 7.
- ²⁰ Ivar Callmander, Hovrättsbyggnaden i Malmö, Teknisk tidskrift 1919, s. 135.
- ²¹ Callmander, a.a. (1919), s. 138.

Kampanilen med klockspelet

AV INGER LINDSTEDT

Kampanilen med klockspelet

På Kompanigården i Malmö står sedan 1971 ett instrument, ett klocktorn med ett av Nordens största konsertklockspel. Spelet har 48 klockor och utrustades för att både kunna framföra förinspelad musik vid bestämda tidpunkter på dagen samt att kunna spelas på direkt vid konserter. Klockspelet har emellertid kommit att föra en bortglömd, tynande tillvaro på Kompanigården. Klockorna tystnade, ingen musik hördes, och själva klocktornet såg övergivet ut.

Den här historien handlar om två makar, Agda och Herman Järnhardt, som ville försköna sin stad och därför generöst ville donera ett klockspel till Rådhuset, och till slut en förening som tog vid när klockspelet höll på att tystna för gott. Det är också en historia om hur invecklade turerna kan vara när kommunala myndigheter ska ta emot en donation.

Framför allt är det dock en berättelse om hur kampanilen med det fantastiska klockspelet kom till, tystnade, och till sist åter uppstod och började klinga igen.

Kort historik om klockspel

Klockspel kan föras tillbaka till 1500-talet och nuvarande Belgien och Nederländerna. Dess funktion var bland annat att ange tiden, kalla till möten, fira något och larma. Tidigt utvecklades också tekniken att spela korta melodier på dem. Det moderna klockspelet daterar sig till 1644 i Nederländerna när Jacob van Eyck och bröderna Hemony gjöt det första, stämda klockspelet. Det är ett utpräglat folkligt instrument, och räknas till slaginstrumenten. Det har varit civilsamhällets sätt att kommunicera med sina medborgare.¹ Kampanil är ett klocktorn, och ordet kommer från italienska *campanile*.²

Agda och Herman Järnhardts stiftelse

Herman Järnhardt, f. Svensson, föddes den 22 april 1894 i Ljungryda, Jämshög, och dog den 7 maj 1959 i S:t Petri församling i Malmö. Han gifte sig 1922 med Agda Bäckström (1887–1946).³ Makarna var bosatta på Davidshallsgatan 28 i Malmö. Äktenskapet var barnlöst.

Herman Järnhardt startade AB H. Järnhardt & Co i Malmö och var mycket framgångsrik inom rör-, värme- och sanitetsbranschen.⁴ Företaget hade sina lokaler på Carlsgatan 54–56 i Malmö.⁵

Under sin levnad skapade Herman Järnhardt två stiftelser. Den ena var *Herman Järnhardts stiftelse* vars huvudsakliga syfte är ”främjande av vård av behövande ögonsjuka och vanföra samt bekämpande av ögonsjukdom och vanförhet genom

Fig. 1. Makarna Agda och Herman Järnhardt på kryssning med Gripsholm på dess Medelhavsfärd 1927. Bildtext i albumet: Jerusalem: Vid muren kring Salomos Tempelplats.⁶ Bilden beskuren av författaren.

understöd åt vetenskapligt forskningsarbete på området”.⁷ Den andra stiftelsen var *Agda och Herman Järnhardts stiftelse*. I den här artikeln ligger fokus på den senare stiftelsen eftersom den är donator av kampanilen med klockspelet på Kompanigården, samt bland annat brunnen på Stortorget.

Styrelsen i Agda och Herman Järnhardts stiftelse hade sitt första sammanträde den 25 oktober 1949. Stiftelsens ändamål var, enligt den första urkunden, att ”verka för den lugna utvecklingen av de utav A.-B. H. Järnhardt & Co bedrivna verksamheterna och dessa företags bevarande till gagn såväl för aktieägarna resp. vederbörande bolagsmän som för de i desamma anställda”.⁸ Stiftelsens uppgift var också att utbetala gratifikationer till de anställda så länge de var i bolagets tjänst och till stipendier till anställda för vidare utbildning inom branschen eller deras barn för ”utbildning till sådant yrke, för vilket de synas äga lust och fallenhet”.⁹

Stiftelsens stadgar och huvudsyftet med stiftelsen ändrades den 24 april

1959.¹⁰ Stiftelsens medel ska nu användas ”till Malmö stads förskönande eller annat jämförligt ändamål. Såsom lämpligt användningssätt för pengarna har min avlidna hustru och jag tänkt oss rådhusets eller eventuellt S:t Petri kyrkas förseende med en klocka med klockspel och slagverk (jämf. Köpenhamns rådhus, stadshuset i Stockholm)”.¹¹

Skulle stiftelsens styrelse anse att det inte går att använda stiftelsens medel, i sin helhet eller i delar till ändamålet, så ska tillgångarna överlämnas till Herman Järnhardts stiftelse för synskadade.¹²

Rådhuset – utgångsförslaget

Efter Herman Järnhardts bortgång påbörjas arbetet med att realisera ett klockspel med slagverk i Rådhuset i Malmö. I styrelsen för stiftelsen sitter från och med december 1959 advokaten Bo Pfannenstill, borgmästaren Thomas Munck af Rosenschöld och förbundsordföranden, tillika stadsfullmäktiges ordförande S.A. Johansson.

Inspirationen till förslaget om en klocka med klockspel och slagverk hämtade, som nämnts ovan, makarna Järnhardt från stadshuset i Stockholm och rådhuset i Köpenhamn.

Stockholms stadshus har på den norra sidan av tornet en balkong, den så kallade Sankt Göransleken. Ragnar Östberg hämtade idéerna kring ett klockspel i Stora tornet på stadshuset från rådhus på kontinenten och särskilt Köpenhamns rådhus.¹³

Ovanför balkongen sitter en klocka, även den ritad av arkitekten Ragnar Östberg och donerad av Linderoths urfabrik.¹⁴ Uret har bara timvisare och är kopplat till tornklockorna. Figurgruppen består av en riddare, jungfru, väpnare och drake, vilka sommartid rör sig ute på balkongen två gånger om dagen. När gruppen inte rör sig ute på balkongen samt vintertid står den stilla på en avsats i De hundra-des valv inne i Stadshuset. Figurerna är utförda i målad och förgylld koppar av Gustaf Nilsson.¹⁵ När Göransleken visar sig spelar stadshusets nio slagklockor den medeltida *Sankt Örjansvisan*. Klockspelet tillverkades av firman Petit och Fritsen i Aarle-Rixtel, Nederländerna, och monterades på plats under sensommaren 1924. Ett maskineri med två stycken lod driver uret, timslagen och *Örjanslåten* samt Göransleken.

I tornet på Köpenhamns rådhus, 90 meter upp, hänger 5 klockor gjutna av Petit & Gebrüder Edelbrock, Gescher i Westfalen, Tyskland.¹⁶ Klockorna slår varje kvart och timme, och slagen är komponerade av Thomas Laub, som valt tonerna H, A, G och E. Kompositören P.E. Lange-Müller har komponerat klockspelsmelodin *Vægtersangen* som spelas kl. 12, 18 och 24.¹⁷ I Köpenhamn finns emellertid ingen skulpturgrupp som rör sig samtidigt med klockspelet.

En förutsättning för donationen är att staden ser positivt på det hela. Under våren 1960 har stiftelsen därför genom brev meddelat Drätselkammaren om planerna och anhallit om besked ”huruvida drätselkammaren som motiv för konstverket godkände unionskonungen Erik av Pommern jämte någon tilldragelse, som belyste nämnde konungs betydelse för staden”.¹⁸ Drätselkammaren meddelar i sitt svar att den är mycket tacksam för berikandet av rådhusets utsmyckning som ett klockspel skulle innebära. Man förutsätter också att detta kan göras utan störande ingrepp i rådhusets fasad och att placeringen kan behöva prövas. Man har inte heller någon invändning mot det föreslagna motivet.¹⁹

I ett PM av Thomas Munck af Rosenschöld, daterad den 2 september 1960, beskrivs arbetet och de överväganden som dithills gjorts.²⁰

Själva klockspelet ska bestå av riktiga, gjutna klockor utan elektroteknisk förstärkning och tonomfånget bestäms efter att sakkunskap på området har hörts. Ur teknisk och estetisk synpunkt är det nödvändigt att placera klockorna på det plana taket i sydöstra delen av det nya rådhuset.

Det finns förslag på ett delvis mobilt konstverk, som rör sig när klockan slår. Som motiv för detta har man tänkt sig förlänandet av stadens vapen, vilket 1437 gavs åt staden av kung Erik av Pommern. Tanken är att kungen sitter på en tron, omgiven av härolder, av vilka några lyfter upp vapnet.

I stiftelsens arkivhandlingarna finns en skiss till en skulpturgrupp i balustraden på Rådhuset utförd av dåvarande intendenten vid Malmö Museer Carl-Gustaf Lekholm och daterad 1960. I förslaget sitter Erik av Pommern på en tron, en riddare nedanför håller upp stadens vapen och härolder står till höger och vänster. På skissen anges att fönstret som finns bakom skulpturgruppen ska avskärmas genom gallerverk i järn. Det framgår också av skissen att den förutsätter ett stort ingrepp i balkongen som finns på rådhuset. Hela bröstningen runt balkongen är borttagen och kolonnerna är blottlagda.

Att på detta sätt utmärka Erik av Pommern har på vissa håll i staden mött betänkligheter, skriver Munck af Rosenschöld. Istället borde stadsvapnet framhållas som centralt.

Den tyngst vägande invändningen mot en sådan skulpturgrupp är emellertid de fyra kolonner som ingår i burspråket. Därmed kan man inte se skulpturgruppen i sin helhet och den kan inte få någon monumental verkan utan kommer snarast att te sig orolig och plottrig, skriver Munck af Rosenschöld.

Han konstaterar också att man kan eliminera invändningarna och bevara den goda huvudtanken genom att låta stadsvapnet vara huvudsaken. En ensam och anonym riddare kan hålla fram stadsvapnet för folket. Skulpturen görs bara rörlig på så sätt att under musiken eller slagen rör sig hela gruppen först åt höger (residenset) sedan tillbaka till mitten, sedan till vänster, och därefter tillbaka till

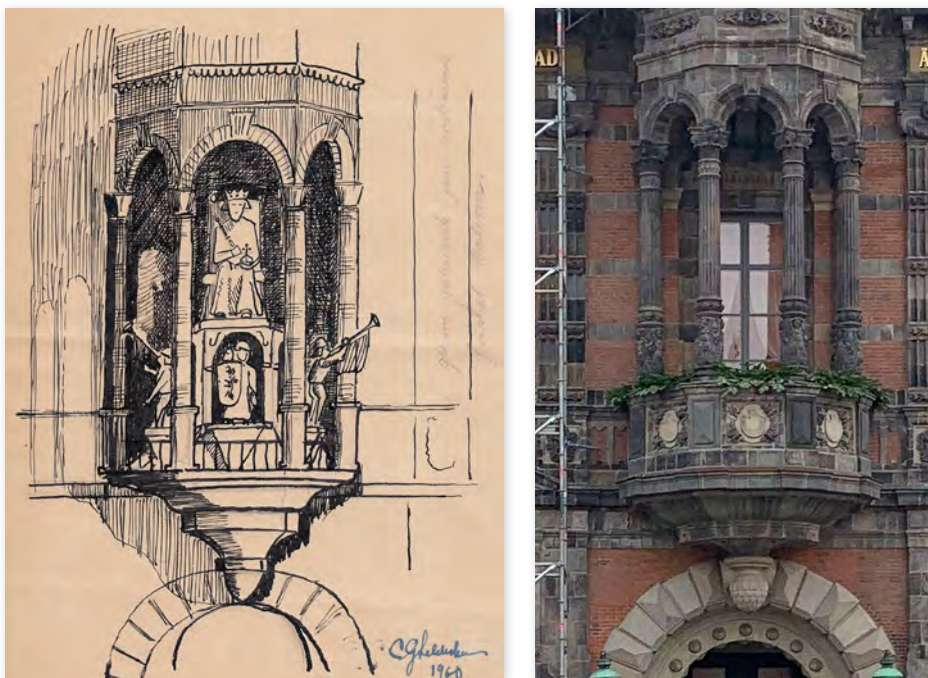

Fig. 2 och 3. Till vänster: skiss till utsmyckningen av rådhuset med klockspel, utförd av Carl-Gustaf Lekholm 1960. Texten i blyerts vid sidan: "genom gallerverk i järn avskärmas fönstret bakom". Till höger: balkongen på Rådhuset 2022. – Foto: Inger Lindstedt.

utgångsläget. Rörelserna ska vara jämna och långsamma och därmed så får ingen intryck av att det skulle vara en leksak eller en marionett.

Självfallet är det också så att konstverket bör utformas så att det inte kränker våra danska vänners känslor, konstaterar Munk af Rosenschöld. Genom detta förslag vinner man vidare "att de svenskar, vilkas förfäder plågats av konung Eriks fogdar, ej skulle få någon anledning till förargelse".²¹

För konstnärlig utsmyckning, diktverk, och musik vill stiftelsen i första hand fokusera på konstnär, författare, samt kompositör och musik med skånsk anknytning.

Skulptören Ivar Johnsson, född i Vittskövle församling i Kristianstads kommun, får i uppdrag att ta fram förslag till en skulptur för klockspelet i Rådhuset. Ivar Johnsson har utfört fyra skulpturer som finns i Malmös offentliga konstskatt: *Tidens Genius*, 1929, Pildammsparken, *Skörd*, 1948, Magistratsparken, *Gustav Möller*, 1952, Folkets park, *Flicka med fågel*, 1963, SUS, Inga Marie Nilssons gata 33.

För klockspelets fasta musikaliska repertoar anlitar stiftelsen kompositören Hilding Rosenberg, född och uppväxt i Bosjökloster, Skåne, för att skapa melodier

till klockspelet. Musikkritikern Sten Broman anlitas för att finna äldre skånska melodier. Av akademiledamoten och författaren Anders Österling beställs en dikt som ska finnas i anslutning till klockspelet. Mer om detta längre fram.

För att förverkliga donators intentioner utreder styrelsen för stiftelsen frågan om lämpligaste sättet att anordna ett klockspel i anslutning till rådhuset. Man samråder med representanter för stadens vederbörande myndigheter, nya rådhusbyggnadens arkitekt Sture Kelfve, musik- och klockspelssakkunniga med flera. Det visar sig emellertid att det av tekniska skäl inte är genomförbart att placera ett klockspel i gamla rådhuset och med själva slagverket på taket på nya rådhuset.²² En av de klockspelssakkunniga som stiftelsen anlitar är Mogens Wöldike, organist i domkyrkan i Köpenhamn. Klockspelet behöver därför få en annan lösning.

S:t Petri kyrka

Som alternativ för klockspelet med slagverk hade makarna Järnhardt också föreslagit S:t Petri kyrka. Utredningar visar dock att det ur många synpunkter är olämpligt, främst tekniska, att placera ett klockspel i S:t Petri kyrkas kyrktorn. Förslaget om att förlägga klockspelet till S:t Petri återkommer dock senare när stiftelsen i en skrivelse 1966 erbjuder staden ett fristående klocktorn. Mer om detta längre fram.

Försköning av Stortorget

Under arbetet med ett klockspel på rådhuset anser stiftelsens styrelse att Stortorget behöver förskönas samtidigt som Stortorget ska omdanas. Man tänker sig en brunn på den ungefärliga platsen för den gamla "vattenkonsten" på torgets nordöstra del. Denna anläggning skulle idémässigt bindas samman med klockspelet – kanske som en konstnärlig symbol för "tidens flykt" – och bekostas av stiftelsen.²³ Konstnären Stig Blomberg får 1962 i uppdrag att ta fram ett förslag till brunn på Stortorget. Stiftelsen erbjuder konstverket till staden som gåva den 6 september 1962.²⁴ Stadsfullmäktige beslutar den 19 oktober 1962 att tacksamt mottaga brunnen som gåva och konstverket *Torgbrunn* överlämnas därefter till staden den 21 maj 1964.²⁵

Försköning av Rådhuset

Stiftelsen vill även bidra till att försköna Rådhusets lokaler och beslutar 1961 att erbjuda staden 100 000 kr för inköp av konstverk till sessionssalar, samt lokaler för rättens ledamöter, åklagare, advokater, parter, vittnen och allmänhet. Beloppet

utökas under hösten samma år med 35 000 kr och året därpå med 20 000 kr.

Under 1961 får fullmäktigesalen en ny utformning. I samband med det föreslår stiftelsen att salen borde ”erhålla en lämplig utsmyckning”.²⁶ Skulptören Ivar Johnsson får i uppdrag att komma med ett förslag, vilket ”borde hugfästa minnet av förlänandet av Malmö stads stadsvapen”.²⁷ Förslaget från Johnsson är en skulptur, föreställande en ung man som delar ut stadens vapenbrev.

Skulpturen, utförd i ljus brons med vapnet inlagt i emalj, är placerad på en piedestal av svart granit bakom ordförandestolen.²⁸ Styrelsen beslutar att erbjuda staden skulpturen som gåva och överlämnar den till stadsfullmäktige den 8 januari 1963 – stadsfullmäktiges 100-årsdag.²⁹

Fig. 4. Skulpturen till minne av stadsfullmäktiges 100-årsdag, utförd av Ivar Johnsson, 1963. – Foto: Inger Lindstedt.

Ett fristående klockspelstorn

På ett styrelsemöte i stiftelsen i september 1961 förevisar stadsplanechefen Gabriel Winge, tillsammans med civilingenjören C.A. Nilsson och 1:ste byråingenjören E. Bennemo, en modell med alternativa förslag till eventuell placering av ett klockspel.³⁰ Stiftelsen börjar nu arbeta på ett fristående klocktorn och arkitekten Kelfve får i uppdrag av stiftelsen att i samråd med professor Hjalmar Granholm i Göteborg göra upp ett förslag till den tekniska konstruktionen av en fristående klockstapel.³¹ Hjalmar Granholm är professor i byggnadsteknik vid Chalmers tekniska högskola, och specialiserad på betongteknik.

I ett brev till stadsfullmäktige den 26 februari 1964 konstaterar stiftelsens styrelse att förslaget att ha ett klockspel i rådhuset är ogenomförbart. Förslaget är nu istället att klockspelet ska inrymmas i ett fristående klocktorn. Stiftelsen vill nu meddela stadsfullmäktige att man har för avsikt ”att hembjuda en klockspelsanläggning i enlighet med vad som ovan antytts såsom gåva till staden”.³²

Med ett separat klocktorn öppnas också möjligheterna att utvidga klockspelet till ett verkligt konsertinstrument, menade stiftelsens styrelse.³³ På ett sådant

instrument kan musiker framföra ”den rikhaltiga klockspelsrepertoaren, bestående av gammal kyrklig och profan musik, folkmusik samt kompositioner och bearbetningar för klockspel från senare tid”.³⁴

Kompanigården – platsen för Kampanilen

I samråd med stadsplanechefen Gabriel Winge har man funnit en plats för det fristående klocktornet söder om rådhuset vid Kompanigatan, nämligen Kompanigården.

Den tilltänkta platsen befinner sig emellertid i ett sorgligt skick enligt stiftelsens styrelse. Kompanihuset står som ett förfallet magasin, gården är parkeringsplats och där finns skräpig bebyggelse runt gården. Stiftelsen föreslår därför att gården ska rustas upp och Kompanihuset restaureras.

Platsen förfulas också av en skorsten på Lejonets nordliga fasad som fördärvar utseendet på Stortorget. Stiftelsen bekostar därför under 1964 nedtagningen av skorstenen och bortforsling av materialet. Arbetet utförs av byggmästaren Stig Svensson i Malmö.³⁵

Fig. 5. Stiftelsens ordförande, advokat Bo Pfannenstill visar var det fristående klocktorn ska stå. – Fotograf: Lars A. Lindkvist/Bilder i Syd.

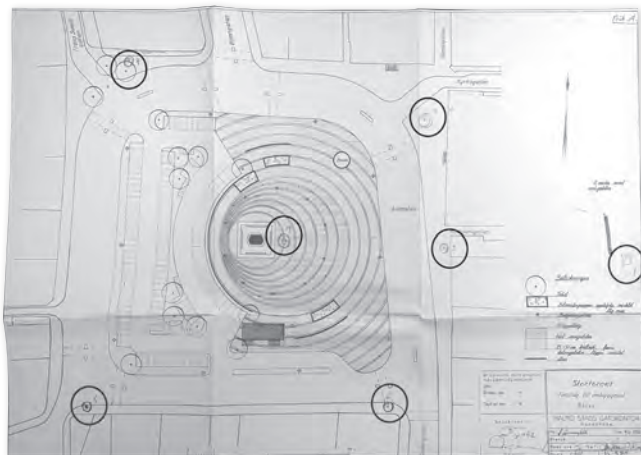
Fig. 6. Kompanihuset, fotot taget 1965–1970. – Foto: Okänd fotograf/Malmö Museer.

Fig. 7. Uppe till vänster syns skorstenen på Apotek Lejonets fasad som stiftelsen lät ta ner 1964 eftersom den förfulade utsikten från Stortorget. Snett nedanför till höger syns Kompanihuset. Bilden utan år, men tagen före tillbyggnaden av tingsrättens nya hus, vilket stod klart 1958. – Bild: Gunnar Lundh/Malmö Museer. Bilden beskuren i nederkanten.

Akustisk mätning av ljudnivån från klocktornet

I april 1965 görs akustiska mätningar runt Stortorget för att utröna eventuella störningar från det kommande klockspelet. Med sju mätplatser och med hjälp av en malmklocka på ungefär 35 kg, upphängd i en brandstege inne på Kompanigården, utförs mätningarna på olika nivåer mellan 25 och 12 meter.³⁶ Det visar sig att vid höjder över 17 meter uppträder på ett par mätpunkter störande ekoeffekter. Slutsatsen blir av detta att höjden på klocktornet inte bör vara högre än att de högst placerade klockorna hänger på cirka 17 meters höjd.³⁷

Fig. 8. Mätstationerna för den första mätningen av ljudnivån från det planerade klockspelet på Kompanigården. Ringarna markerar mätstationerna och är ditsatta av författaren för att markera mätstationerna på ritningen.

Diskussionsmötet 18 mars 1966

Stadens hantering av stiftelsens erbjudande att donera klocktornet med tillhörande konsertklockspel drar ut på tiden och stiftelsen försöker påskynda processen. Man planerar därför för en "informationskonferens med kommunalgubbarna".³⁸ I samråd med stadsfullmäktiges ordförande Oscar Stenberg planeras ett diskussionsmöte till den 18 mars 1966. Till detta möte inbjuds: styrelsen för stiftelsen, konstnär och arkitekt, stadsfullmäktiges presidium, stadens kommunalråd, fastighetsnämndens presidium, gatunämndens presidium, konsthälsnämndens presidium, byggnadsnämndens presidium, museinämndens presidium, kanslichefen, fastighetsdirektören, gatudirektören, stadsplanechefen, stadsarkitekten, förste intendenten Malmö Museum, Museinämndens sekreterare, landsarkivarien, samt stadskanslisten.

Vid diskussionsmötet närvarar 22 personer, alla män, och ett sammandrag av mötet görs av Per-Axel Wendin. Efter inledande information av stiftelsens ledamöter, arkitekt Kelfve och skulptören Johnsson vidtar diskussionen. De flesta är positiva till stiftelsens erbjudande om ett klocktorn och att det placeras på Kompanigården. Stadsfullmäktiges förste vice ordförande C.A. Nilsson tycker att idén är intressant och utformningen bra. Frågetecknet är om det blir störande ljud från klockspelet. Riksdagsmannen Eric Svenning, från fastighetsnämndens presidium, menar att man måste acceptera en kombination av gammalt och nytt. Rådhusets tillbyggnad är en illustration på detta. ”Tornet slår inte sönder något utan skapar i stället något nytt. Jämför med Köpenhamn. Man får gott intryck av klockspel annorstädes.”³⁹

Den kritiska rösten vid mötet är assistent Kurt Karlsson, Museinämndens presidium. Karlsson tycker inte om förslaget till placering. Han har inget emot tornet i sig, men ”de av stiftelsen disponerade medlen borde kanske användas – inte till att störa det gamla Malmö – utan till att försköna staden”.⁴⁰ Han menar också att klocktornet inte bör komma till stand på Kompanigården, inte heller i nya eller äldre delar av Rådhuset, däremot på en helt ny plats. Tornet passar inte in i miljön. ”Det är något osvenskt, oskånskt över ett klocktorn, en kampanil. Låt Malmö vara Malmö. Ta hänsyn till det gamla; tornet hör ej ihop med miljön”.⁴¹

Stadsfullmäktiges ordförande Oscar Stenberg avslutar mötet med att konstatera att man inte kan förutsäga stadsfullmäktiges ställningstagande. Staden är dock villig att ta emot erbjudandet och pröva detsamma.

Skrivelse med erbjudande om klocktorn med klockspel

En knapp vecka efter diskussionsmötet, den 24 mars 1966, skickar stiftelsen en skrivelse till Malmö stad och erbjuder sig att donera ett klockspel jämte klocktorn som ska ställas upp på Kompanigården och gör även andra utfästelser med donationen.⁴²

Stiftelsen erbjuder sig att till Malmö stad donera,

”dels för uppställning å stadens mark söder om Kompanigatan, ett klockspel jämte klocktorn med tillhörande konstnärlig utsmyckning ävensom ett övningsinstrument, allt i huvudsaklig överensstämmelse med här lämnad redogörelse;

dels rätten att med klockspelet utföra ovanberörda melodier av Sten Broman och Hilding Rosenberg samt att å tornet återgiva Anders Österlings nämnda dikt;

dels ock 100.000 kronor för tillsyn, skötsel och underhåll av klockspelsanläggningen samt anordnande av konserter med klockspelet”.⁴³

Vidare erbjuder sig stiftelsen att bekosta en arkeologisk undersökning i ”skäligen omfattning av området, varom närmare överenskommelse får träffas med vederbörande”.⁴⁴ Man erbjuder sig också att anslå en väsentlig del av stiftelsens medel för att ordna Kompanigården och restaurera Kompanihuset.

I och med detta erbjudande så börjar en lång, och invecklad process innan staden tackar ja till erbjudandet.

Remissrundan i stadens förvaltningar

Efter att stadsfullmäktige tagit upp stiftelsens erbjudande som en motion av stadsfullmäktiges ordförande Oscar Stenberg, går ärendet med donationen ut på remissrunda i stadens förvaltningar.

Konstnämnden hälsar med tillfredsställelse i sitt yttrande att frågan om ett klockspel övervägs av staden. De menar också att om de nödvändiga arkeologiska utgrävningarna visar att det finns rester av gammal bebyggelse som bör bevaras så bör en annan plats finnas, exempelvis genom att ha ett klockspel i S:t Petri kyrka. Man bör också överväga om anordnandet av ett klockspel i en annan del av staden kan ligga i donators önskemål, exempelvis i anslutning till det planerade nya stadshuset.⁴⁵

Konstnämnden menar också att arkitekten lyckats väl med att knyta an till de nya delarna av Rådhuset. När det gäller förslaget på konstnärlig utsmyckning av Ivar Johnsson finner konstnämnden att de valda motiven, deras storlek och utformning tilltalande och väl värda att komma till utförande. Vid ett positivt beslut bör konstnären samråda med konstnämnden om val av material. Lämpligheten i att ett torn med detta utförande uppförs i så nära anslutning till de historiska byggnaderna är dock en svårbedömbart fråga.

Invändningarna som Konstnämnden har rör framför allt de akustiska effekterna av klockspelet som man menar inte är expertmässigt undersökt. En sådan undersökning behövs innan fullmäktige beslutar i frågan.

Museinämnden anser att inget yttrande kan avges förrän en vetenskaplig undersökning av området har gjorts. Att man förordar en undersökning får dock inte tolkas som en positiv inställning till uppförandet av klocktornet. Nämnden var inte enig. Beslutet fattades med fem röster mot tre, varvid minoriteten förordade att nämnden omedelbart borde avgöra frågan genom att avstyrka uppförandet av klocktornet. Museinämndens ordförande, Kurt Karlsson, reserverade sig mot beslutet.⁴⁶

Gatunämnden har inget att erinra mot förslaget till uppförande av klocktornet och utformningen av den öppna platsen närmast Kompanihuset och att gåvan mottages av staden.⁴⁷ Gatunämnden är beredd att i samråd med arkitekt Kelfve

upprätta förslag till gårdsplanens iordningställande. Däremot säger man nej till de grindar som finns i den inlämnade planritningen.

Ett yttrande från Fastighetsnämnden kommer in oktober 1967.⁴⁸ Efter de ändringar som gjorts i förhållande till det ursprungliga förslaget kan fastighetsnämnden tillstyrka att staden tar emot donationen.

Fastighetsnämnden har haft många synpunkter och arkitekt Kelfve har justerat förslaget utifrån dessa. Ett är placeringen av klocktornet, som nu har förflyttats och ligger i linje med byggnaderna längs Kompanigatan. Kelfve har också involverats i restaureringen av Kompanihuset och bland annat ritat ett förslag på att inkludera klockspelet i en återuppbyggd trapphusbyggnad. Mer om detta längre fram.

Utredningar görs

Utifrån de erinringar som görs i remissomgången får stiftelsen göra flera utredningar. Det är tre saker som framför allt konstnämnden har haft synpunkter på och föreslagit. Det första är möjligheten att påträffa värdefulla lämningar från äldre tid vid en arkeologisk utgrävning av Kompanigården. Det andra är att de akustiska effekterna av klockspelet inte är expertmässigt utrett. Det tredje är att S:t Petri är lämpligare för klockspelet.

I ett PM, daterat den 17 oktober 1966, av Thomas Munck af Rosenschöld, lämnar stiftelsen synpunkter och kompletterande upplysningar.⁴⁹

Stiftelsen menar att möjligheten att påträffa bevarade valv, det vill säga källaren till ett grundmurat stenhus, i princip är obefintlig. Det finns inga belägg för att det funnits ett stenhus på platsen där klocktornet ska stå, och om det funnits hade det raserats för länge sedan. Einar Bager har utrett hur källarna till stadens hus var konstruerade, menar stiftelsen, vilket innebär att sannolikheten för att det skulle finnas på Kompanigården är ringa. Stiftelsens erbjudande om att bekosta en arkeologisk undersökning av området förutsätter att gåvan till staden mottages.

När det gäller de akustiska effekterna av klockspelet har styrelsen införskaffat uppgifter för att möjliggöra jämförelse mellan klockornas ljudstyrka å ena sidan med trafikbuller å andra sidan. Uppgifter om ljudstyrkan för klockorna kommer från klockgjutarföretaget N.V. Petit & Fritsen i Nederländerna. På 30 meters avstånd från spelet är ljudstyrkan enligt gjorda mätningar 75–85 decibel. Med ledning av det har ingenjören Yngve Ekelund vid Malmö stads hälsovårdsnämnd, beräknat att ljudstyrkan i Kompanigatans mynning mot Stortorget sannolikt blir 54–64 decibel och i dess mynning mot Kalendegatan 61–71 decibel. Ingenjör Ekelund har också hämtat uppgifter från en utredning från Statens institut för folkhälsan och Karolinska institutets hygieniska institution om hygieniska olägenheter med trafikbuller.

Medelvärdena angivna i decibel för motorfordon är: personbilar 71, mopeder 65, lastbilar 78, bussar 80, motorcyklar 88, och scootrar 77. Stiftelsen menar att "Av jämförelse mellan ett klockspels och trafikbullrets ljudeffekt torde framgå, att man ej behöver räkna med någon störande inverkan av klockspelet".⁵⁰ Stiftelsen påpekar också att bebyggelsen i närheten av Kompanigården så gott som uteslutande inrymmer kontors- och affärslokaler.

När det gäller placering av klockspelet i S:t Petri kyrka har frågan redan tidigare utretts av stiftelsen, som då fann att det inte var möjligt. Sture Kelfve gör en ny utredning under augusti 1966 för stiftelsens räkning. Stiftelsen pekar i sitt PM på två skäl till att det är uteslutet med ett klockspel i Petrikyrkans torn. Det första handlar om att klockorna måste hänga fritt, eller i varje fall med stora ljudöppningar. Fönsteröppningarna i kyrkans torn är mycket små i förhållande till tornkammarens väggytor. Bara ett klockspel med endast ett fåtal stora klockor skulle kunna komma ifråga. Stiftelsen pekar också på att det inte finns några statistiska beräkningar på tornets förmåga att bära upp ett sådant klockspel. De ras som under tidernas lopp har drabbat tornet måste mana till försiktighet. Dessutom pekar man på att en utvidgning av fönsteröppningarna kommer att resa allvarliga invändningar ur byggnadsminnesvårdssynpunkt.

Stiftelsen har också erbjudit sig att bekosta renovering och restaurering av Kompanihuset och en byggnadsarkeologisk undersökning genomförs av huset under 1966. I samband med detta görs på önskemål av stadsplanechefen och riksantikvariens ombud en utredning om klockspelet kunde sitta i den återuppbbyggnad av trapphusbyggnaden till Kompanihuset som föreslås. För det ändamålet tar arkitekten Sture Kelfve fram ritningar med anlitande av sakkunskap på klockspelsområdet. Det visar sig dock att en upphängning av klockorna i trappornet är oförenlig med en ur byggnadsarkeologisk synpunkt försvarlig restaurering av Kompanihuset.⁵¹

Den arkeologisk utgrävningen

Den arkeologiska undersökning som sedan företas när bygglovet beviljats visar också att det inte förekom några gamla valv där klocktornet ska stå. Riksantikvariens ombud för Malmö, C.G. Lekholm, konstaterar i en skrivelse till fastighetsnämnden:

Inom den provgrävda ytan utmed Kompanigatan påträffades således inga medeltida lämningar, som skulle kunna utgöra hinder för det föreslagna klocktornets placering därstädes.⁵²

De fynd som man tog tillvara vid utgrävningen var keramik, kakel, glas och kritpipor.

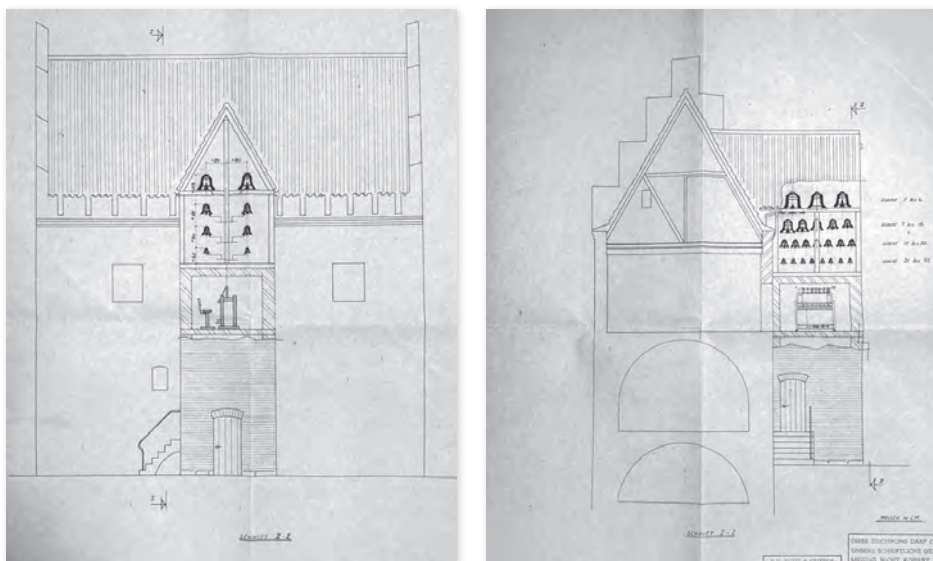

Fig. 9 A och B. Ritningar på Kompanihuset med klockspel med 47 klockor i trapphustornet, utförd av N.V. Petit & Fritsen, Nederländerna, 19 januari 1967.

Det drar ut på tiden och stiftelsen utökar sitt erbjudande

I en skrivelse från den 10 november 1967 till Drätselkammaren preciserar stiftelsen sitt erbjudande. Förutom att bidra med klocktorn och klockspel, erbjuder man sig också att bidra till att Kompanigården ställs i ordning, att bekosta Kompanihusets tillbyggnad och restaurering, och att bidra med ett kontantbelopp för tillsyn och spelningar. Slutsumman för hela donationen landar nu på 1 050 000 kronor. Till detta kommer kostnader för en arkeologisk undersökning som stiftelsen också erbjuder sig att stå för.

Styrelsen för stiftelsen tröttnar

Vid styrelsemötet den 27 november 1968 diskuteras ärendet med klockspelet.⁵³ Styrelsen börjar uppenbart tröttna på stadens långsamma och krångliga hantering av ärendet. Den beslutar att meddela Drätselkammarens ordförande under hand, att styrelsen "icke ansåge sig bunden av sina i ovannämnda skrivelser gjorda erbjudanden efter utgången av november 1969, därest icke Stadsfullmäktige dessförinnan i princip beslutat att mottaga donationen".⁵⁴ Om staden inte fattar beslut innan dess så kommer stiftelsens behållning att överlämnas till Herman Järnhardts

stiftelse för synskadade. S.A. Johansson åtar sig att framföra meddelandet till Drätselkammarens ordförande.

Den 2 december 1968 meddelar S.A. Johansson på styrelsens möte att han samma dag har träffat Drätselkammarens ordförande, kommunalrådet Arne Lundberg, och framfört styrelsens besked.

Avtalet med staden

Till slut fattar Stadsfullmäktige i Malmö den 24 oktober 1969 äntligen beslut om att med tacksamhet mottaga stiftelsens erbjudande att överlämna klockspel jämte klocktorn som ska placeras på Kompanigården så som det preciseras i stiftelsens skrivelse daterat den 10 november 1967.

Stiftelsens åtagande innebär följande:

Klockspel med klocktorn med möbler och bänkar	500 000 kr
Kompanigårdens iordningställande	85 000 kr
Kompanihusets tillbyggnad och restaurering	365 000 kr
Kontantbelopp för tillsyn m.m.	100 000 kr

Till detta kommer dels arkeologisk undersökning av delar av Kompanigården, dels dispositionsrätt till klockspelsmelodier av Hilding Rosenberg och Sten Broman, samt rätt att på klocktornet ange Anders Österlings dikt.

Samma dag som stadsfullmäktige fattar beslutet beslutar de också att anta stadsplanen för klockspelet.

Stadsfullmäktige beslutar också att uppdra åt fastighetsnämnden att svara för underhåll och tillsyn av klocktornet och att uppdra åt Stiftelsen Malmö konsert-
hus att ansvara för musicerandet i klockspelet utifrån de riktlinjer som stadsfullmäktige dragit upp tillsammans med intendenten för Stiftelsen Malmö konserthus Olof Hult.⁵⁵

Önskvärt är att hålla en konsert i veckan (på lördagarna) och eventuellt en eller annan konsert på vissa helgaftnar. Kostnaderna för de musikaliska aktiviteterna beräknas till cirka 6 500 kronor per år. Och medlen från stiftelsen räcker till musikaliska aktiviteter i många år enligt beräkningarna från stadens sida.

Ny akustisk mätning

Frågan om klockspelets störande inverkan på omgivningen är fortsatt uppe till diskussion i staden. Eftersom den nya stadsplanen innebär en annan placering av klocktornet än den som man räknade med 1965, när de akustiska proven utfördes,

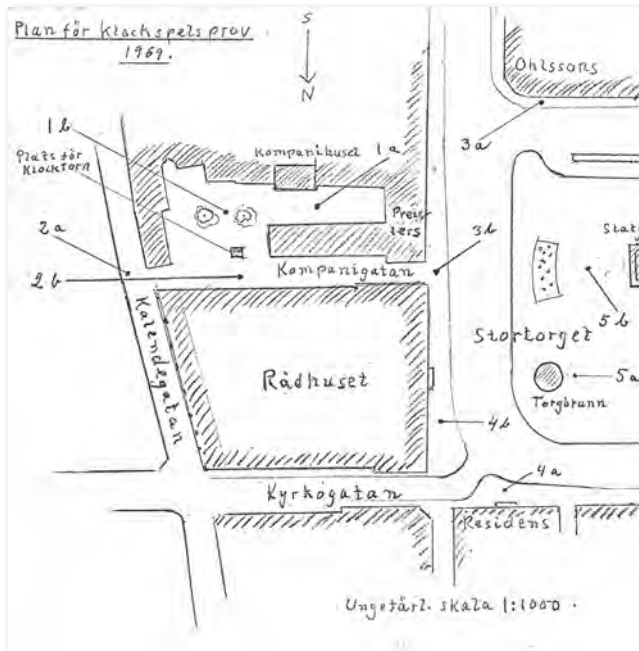

Fig. 10. Planritning för den akustiska mätningen den 16 november 1969.

beslutar stiftelsen att utföra ett nytt akustiskt prov. Söndagen den 16 november 1969 låter stiftelsen därför göra prov på platsen för det blivande klockspelet. Medverkar gör Malmö stads brandkår och fem musiker från Malmö musikkonservatorium. Resultaten av proven betecknas som tillfredsställande.⁵⁶

Klocktornet och dess utveckling

På ritningen till Sture Kelfves första förslag till klocktorn från 1962 har den nedre delen av det helt raka tornet markerats för konstnärliga utsmyckningar. Kelfve har också markerat en eventuell konstnärlig utsmyckning i toppen på tornet. Tornet är 26,8 meter högt.

Kelfve ritar om tornet i maj 1965. Kelfve har sannolikt tagit hänsyn till resultaten från den akustiska mätningen. I det nya förslaget är totalhöjden 18 meter, vilket är en sänkning av tornets höjd med nästan 9 meter. Det innebär också att klockorna som högst kommer att nå cirka 17 meters höjd, vilket var rekommendationen efter den första akustiska mätningen.

Konstnärliga utsmyckningar är markerade på den nedre delen av klocktornet, ovanför dörrens höjd, och tornet ska kläs med samma material som den nya

byggnaden för Tingsrätten, ljus marmor. För den konstnärliga utsmyckningen har stiftelsen anlitat skulptören Ivar Johnsson. Det finns tyvärr inga skisser eller modeller på relieferna i stiftelsens arkiv annat än det som framgår av nedanstående ritningar. I brevet till staden med erbjudandet av donationen skriver stiftelsen att den konstnärliga utsmyckningen ska bestå av fyra reliefer med motiv som anknyter till tornets användning. Två av relieferna illustrerar ljudet i naturen – fåglarnas sång och stormens brus. De andra två relieferna föreställer toner framställda av människan – musikens toner och maskinens buller.⁵⁷

På tornet finns också inritat plats för Anders Österlings dikt.

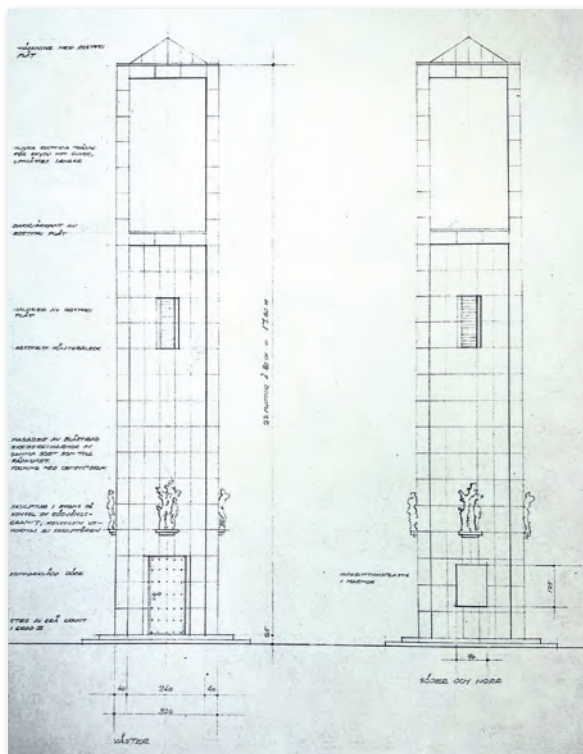

Fig. 11. Arkitekten Kelfves nya förslag till klocktorn, ritat 1965, med de konstnärliga utsmyckningarna inlagda.

Fig. 12. Detalj från samma ritning av Sture Kjelve från 1965.

Tiden går emellertid och staden skjuter på beslutet om man skall ta emot donationen. I ett brev till drätselkammaren daterat den 25 oktober 1966 ber stiftelsens ordförande att ärendet med donationen "behandlas med den skyndsamhet, som är möjlig"⁵⁸ eftersom Ivar Johnsson börjar bli till åren.

I stiftelsens årsredovisning för 1967 konstateras att Ivar Johnsson har tackat nej till att utföra de konstnärliga utsmyckningarna på grund av sitt hälsotillstånd.

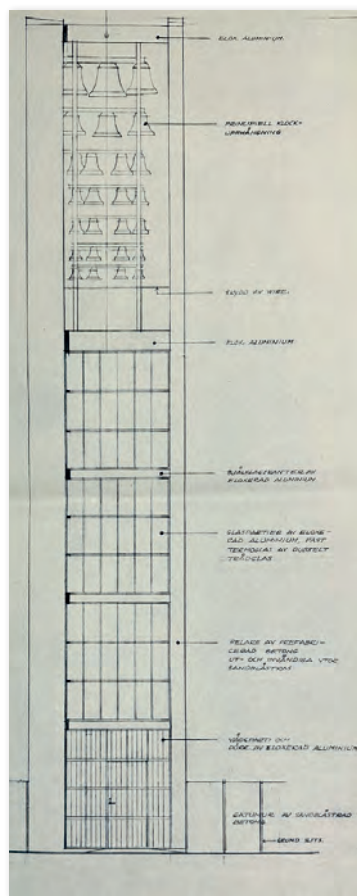
”Styrelsen beklagar livligt, att den stora, icke förutsebara tidsutdräkt, som klockspelsfrågans avgörande fått vidkännas, sålunda nödvändiggjort för styrelsen att återkalla sitt erbjudande i fråga om klocktornets konstnärliga utsmyckning. I detta läge har emellertid styrelsen ansett lämpligast, att den icke oväsentliga summa, som konstverken skulle kostat, i stället användes till Kompanihusets restaurering”.⁵⁹

De medel som skulle ha använts till en konstnärlig utsmyckning av klocktornet läggs nu istället på restaureringen av Kompanihuset. Den konstnärliga utformningen av musikinstrumentet försvinner därmed.

Detta föranleder arkitekten Kelfve att rita om klocktornets utseende. De konstnärliga utsmyckningarna försvinner helt liksom beklädnaden med de ljusa marmorplattorna. I stället ska klocktornet kläs med natureloxiderad aluminium. Betongen sandblästras till en matt yta. I fönstren sätts tråd-
armerat fönsterglas. Klocktornets koppling till Tingsrättens nya hus tonas ner och det får istället ett helt annat utseende. I sina memoarer menar Munck af Rosenschöld att Kelfve ritade tornet ”rationellt och fantasilöst”.⁶⁰ Det är också denna version som får byggnadslov den 6 maj 1969.

I entréplanet finns toalett samt städ- och förvaringsskåp. På plan 2 är plats för övningsinstrumentet, plan 3 är plats för den elektriska klockspelsklaviaturen med sin mekaniska spelutrustning, och på plan 4 för stockklaviaturen som är kopplad till klockspelet. Där finns också en trappa med en taklucka upp till våning 5 och klockstolen.

Stiftelsen tar in anbud på uppförandet av klocktornet. Fem Malmöbaserade företag lämnar anbud. Uppdraget går till byggmästare John Helgesson, Fredriksbergsgatan 2, Malmö. Summan för byggnationen slutar på 364 000 kronor exkl. moms, och genomförs som en generalentreprenad.⁶¹

Fig. 13. Det slutliga förslaget till utformning av klocktornet, med helt nytt utseende med natureloxiderad aluminium och trådarmerat fönsterglas. Bygglov beviljat den 6 maj 1969.

Placeringen på Kompanitorget

Kelfve gör också ett förslag till placering av klocktornet på Kompanigården, daterat 25 januari 1965. I detta förslag är klocktornet placerat en bit in på gården.

I de långdragna diskussionerna med stadens företrädare om placering av klocktornet och Kompanigårdens utseende flyttas tornet längre ut från Kompanigården så att det kommer i liv med Kompanigatan.

För att ändå skapa en känsla av avskildhet anges på ritningarna att en gatumur ska byggas mellan Kompanigården och Kompanigatan. Två grindar gör Kompanigården tillgänglig.

Istället för en gatumur i sandblästrad betong sätts ett plank upp på prov. Stiftelsens styrelse besiktigar planket och dömer ut det helt.⁶³ Det tänkta planket harmonierar inte med tornet över huvud taget, och det tedde sig främmande för miljön, menade man. På grund av sin höjd förde det snarast tankarna till fångvårdsändamål. Planket skulle också komma att skärma av Kompanigården från gatan så att man inte kunde se Kompanihuset – ett av stadens förnämsta kulturminnen, menar stiftelsen. Det skulle också bli ett skydd för ofog och förorenande på gården, vilket man inte vill uppmuntra till. Förutsättningen för donationen är, enligt styrelsen, att klockspelet och Kompanihuset får en värdig inramning, vilket nu inte blir fallet med det föreslagna planket. Man vill därför överlägga med staden i frågan.

Något plank kommer inte heller upp på platsen. I stället skapas den rumsliga avgränsningen genom att rabatter anläggs längs med Kompanigatan och runt klocktornet. I rabatterna planteras buskar.

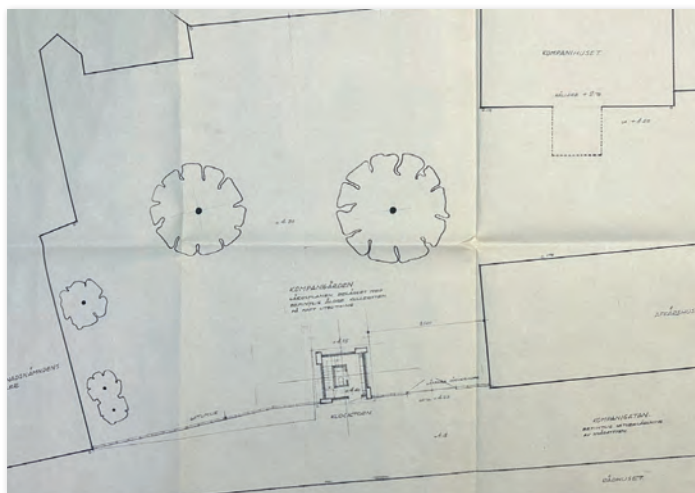

Fig. 14. Den slutgiltiga placeringen av klocktornet på Kompanigården, kant i kant med Kompanigatan.⁶²

Klockspelet

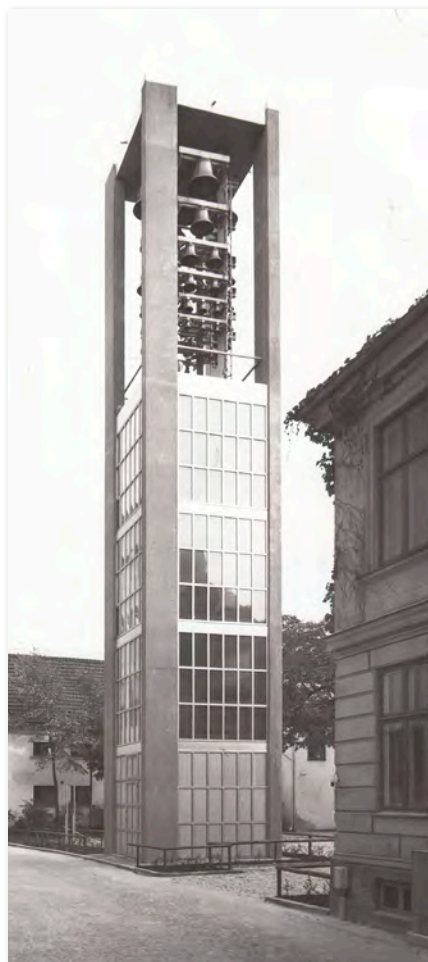
Redan under planeringen av ett klockspel i rådhuset kontaktar stiftelsen dansken Mogens Wöldike för råd och hjälp. Mogens Wöldike är under ett halvsekel en av de mest betydelsefulla personerna inom danskt musikliv, bland annat som domkyrkoorganist i Köpenhamn, kapellmästare och musikforskare.

För att utreda frågan om den lämpligaste mekanismen för klockspelet företar under 1969 Thomas Munck af Rosenschöld, arkitekten Sture Kelfve, domkyrkoorganisten Mogens Wöldike och musikdirektören Carl Bengtsson från Malmö en studieresa till Tyskland och Nederländerna. De besöker firman Ed. Korfhage & Söhne Turnuhrenfabrik i Buer, Bezirk Osnabrück, för att studera deras elektriska spelmekanism. I Nederländerna besöker de firman Petit & Fritsen i Aarle-Rixtel och studerar tillverkning, utprovning och kontroll av klockspel, baserade dels på mekanisk spelmekanism vid konsertspel och dels på elektrisk apparatur för periodiskt återkommande melodier. Samma delegation, utom Kelfve, besöker också Landskrona kyrka för att studera klockspelet där.⁶⁴

Delegationen kommer preliminärt fram till att man i Malmö borde installera såväl mekaniskt som elektriskt system för klockspel och att spelet borde omfatta 48 klockor.

Det borde också förses med ett övningsinstrument för mekaniskt spel.⁶⁵

Offerter på klockspelet tas in från tre olika firmor, en svensk, en tysk och en nederländsk: AB Westerstrand & Söner, Töreboda, Ed. Korfhage & Söhne, Turnuhrenfabrik, Buer, Bezirk Osnabrück, Västtyskland, samt N.V. Petit & Fritsen Klockkengieterij, Aarle-Rixtel, Nederländerna. Uppdraget går till den nederländska firman N.V. Petit & Fritsen.

Fig. 15. Klockspelet klart och Kompani-gården uppsnyggad. Bilden från Agda och Herman Järnhardts arkiv, Malmö stadsarkiv.

Fig. 16. Stockklaviaturen till klockspelet, som även är utrustat med pedaler. Stockklaviaturen är placerad på våning 4 och kopplad till klockspelet. – Foto: Inger Lindstedt.

Fig. 17. Övningsklaviaturen som inte är kopplad till klockspelet. Klaviaturen står på våning 2. – Foto: Inger Lindstedt.

Klockspelet utrustas också med en elektrisk spelanordning, Manuala, vilken är ett orgelliknande, elektriskt instrumentet, kopplat till klockspelet och som kan användas för manuell spelning. På baksidan har det ett mekaniskt verk som gör det möjligt att förprogrammera automatiska, dagliga spelningar med hjälp av tonband.

Instrumentet tillverkas av av Ed. Korfhage & Söhne, Turmuhrenfabrik, Buer, Bezirk Osnabrück, Västtyskland. Det är för sin tid ett mycket modernt instrument. Tonbanden tillverkas i ett plastmaterial, och kan bytas ut när så önskas.

Fig. 18. Den ursprungliga elektriska spelanordningen, Manuala, numera pensionerad. – Foto: Inger Lindstedt.

Fig. 19. Carl Havelius, organist i S:t Petri kyrka, inspekterar 1983 tonbanden som styr den automatiska uppspelningen. – Foto: Torbjörn Carlsson/Bilder i Syd.

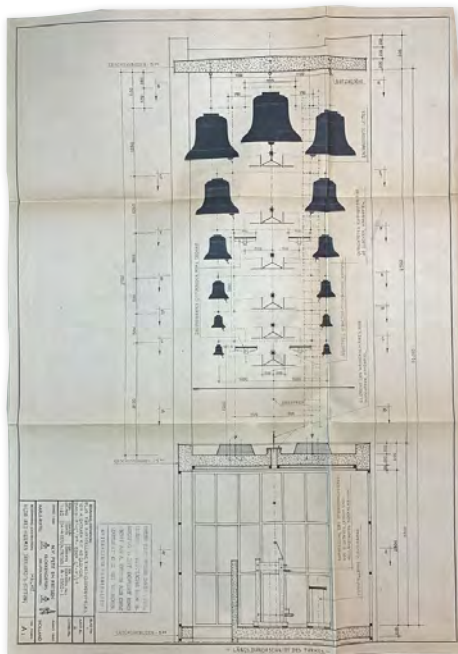

Fig. 20. Ritning över klockornas placering i klocktornet, utförd av N.V. Petit & Fritsen 1970.

u. lockenapiel 48 Glocken für Kathedrale, Helsing, Schweden.

No.	No.	Ton	Durchm. mm.	Gewicht Kg.
1.	8856	D ¹	1010	636
2.	8857	A ¹	894	449
3.	8858	B ¹	858	399
4.	8859	H ¹	800	312
5.	8860	C ²	753	267
6.	8861	C ² ♯	701	218
7.	8862	D ²	670	167
8.	8863	D ² ♯	631	138
9.	8864	E ²	596	125
10.	8865	F ²	571	117
11.	8870	F ² ♯	544	106
12.	8871	G ²	524	94
13.	8872	G ² ♯	495	81
14.	8873	A ²	472	71
15.	8874	B ²	457	64
16.	8875	H ²	440	60
17.	8876	C ³	422	55
18.	8877	C ³ ♯	415	52
19.	8878	D ³	392	45
20.	8879	D ³ ♯	380	41
21.	8880	E ³	367	38
22.	8881	F ³	352	35
23.	8882	F ³ ♯	338	33
24.	8883	G ³	328	30
25.	8884	G ³ ♯	317	28
26.	8885	A ³	304	26
27.	8886	B ³	289	24
28.	8887	H ³	282	22
29.	8888	C ⁴	273	20
30.	8889	C ⁴ ♯	260	18
31.	8890	D ⁴	255	17
32.	8891	D ⁴ ♯	250	16,5
33.	8892	E ⁴	237	16
34.	8893	F ⁴	235	15,5
35.	8894	F ⁴ ♯	224	15,5
36.	8895	G ⁴	230	15
37.	8896	G ⁴ ♯	219	14,5
38.	8897	A ⁴	213	14
39.	8898	B ⁴	210	13,5
40.	8899	H ⁴	207	13
41.	8900	C ⁵	198	12,5
42.	8901	C ⁵ ♯	195	12
43.	8902	D ⁵	190	11
44.	8903	D ⁵ ♯	183	10
45.	8904	E ⁵	178	9,5
46.	8905	F ⁵	179	9
47.	8906	F ⁵ ♯	165	8
48.	8907	G ⁵	160	7,5

Fig. 21. Förteckning över klockornas ton, diameter och vikt, från firma N.V. Petit & Fritsen. Uppställningen är från slutbesiktningen av klockorna.

Klockspelet består av 48 malmklockor och omfattar en diaktonisk bas med slagtonerna g¹, a¹, b¹ och därefter i kromatisk tonföljd till och med den minsta klockan med slagtonen g⁵. Det spänner således över 4 oktaver. Den tyngsta klockan väger 636 kg och den minsta 7,5 kg. Klockorna har en sammanlagd vikt på 4 044 kg.

Klockstolen med klockor och utrustning för spelning såsom hammare och elektrisk utrustning väger 10 343 kg. Den totala belastningen på klockstapeln ska därför beräknas till 11 000 kg enligt anbudet från Petit & Fritsen.

Den största klockan får följande inskription:

DIREKTÖREN HERMAN JÄRNHARDT UPPRÄTTADE 1959 EN DONATIONSFOND, BENÄMND "AGDA OCH HERMAN JÄRNHARDTS STIFTELSE". TILL FULLGÖRANDET AV DONATORS SÄRSKILT UTTALADE ÖNSKAN SKÄNKTE STIFTELSEN ENLIGT ETT 1966 GJORT ERBJUDANDE DETTA KLOCKSPEL TILL MALMÖ STAD. KLOCKORNA GÖTOS 1970 AV N.V. PETIT & FRITSEN KLOKKENGIETERIJ, AARLE-RIXTEL, HOLLAND.

Klockorna besiktigas av professor Aksel Andersen, Köpenhamn, och Mogens Wöldike på plats i gjuteriet den 6 mars 1971. De konstaterar att samtliga klockor såväl gjuttekniskt som ljudmässigt är absolut perfekta, "det [var] en fryd at høre den vældige og fuldstændig renstemte sonoritet. Efterklangen er – selv i de små klokker – imponerende og samtidig af en skønt syngende, rolig och stabil karakter".⁶⁶ Vid besiktningen i gjuteriet deltar också Munck af Rosenschiöld.

Klockspelet installeras av N. von Brüssel från Nederländerna och professor Leen't Hart från Nederlandse Beiaardschool i Amersfoort justerar/stämmer spelverket.

Slutbesiktningen görs av Aksel Andersen, musikdirektör Carl Bengtsson, Malmö, och i närvaro av representanter för leverantören och stiftelsen. Även då konstateras att allt fungerade perfekt. Mogens Wöldike besiktigar klockspelet den 18 september samma år och han konstaterar att det är "overordentlig smukt klingende".⁶⁷

I juni 1971 meddelar stiftelsen Malmö stad att klockspelet är färdigt att tas i bruk. Invigningen kommer dock inte att ske förrän Kompanigården har ställts i ordning, vilket beräknas vara klart till hösten. På prov kommer klockspelet från och med midsommar att spela två korta melodier, en kl. 10 och en kl. 17, och det kommer att hållas konserter varje lördag. Se mer bredvid.

Fig. 22. Professor Leen't Hart från Nederländse Beiaardschool i Amersfoort stämmer klockorna i det nya klockspelet. – Foto: Jan Dahlander/Bilder i Syd.

Musiken och dikten

För den konstnärliga gestaltningen av utsmyckningen av det planerade klockspelet i Rådhuset vill stiftelsen knyta konstnärer som på olika sätt har anknytning till Skåne. Under 1960 tas därför olika kontakter.

Svenska akademiens ständiga sekreterare Anders Österling anlitas för att skriva en dikt i anslutning till klockspelet. Stiftelsen tänker sig en dikt, ursprungligen inristad på en tavla i gamla rådhusets entré. Man önskar sig en kort dikt, högst 6–8 rader.⁶⁸ Stiftelsens ersättning till Österling för dikten är 3 000 kronor.⁶⁹

Det finns något tilltalande i att vår egen tid gör sin stämma hörd genom klockspelet och Sveriges främste ansedde nu levande kompositör är skåningen Hilding Rosenberg, menar stiftelsen. Rosenberg ombeds därför att skriva ny musik för klockspelet.⁷⁰ Rosenberg skriver inte bara en utan fem melodier, varav stiftelsen väljer ut två. En klassisk melodi och en mera modern. Ersättningen för de två melodierna är 7 000 kronor.⁷¹

Stiftelsen önskar också som melodi för klockspelet en medeltida koral eller annan melodi som man kan anta har spelats eller sjungits i Malmö under 1400- eller 1500-talet.⁷² Musikkritikern Sten Broman kontaktas och får i uppdrag att leta fram en sådan. Broman återkommer och meddelar att han, trots att han gått igenom över 2 000 melodier⁷³, inte funnit någon som duger. Han har därför komponerat en egen melodi, baserad på två skånska folkvisor.⁷⁴ Under 1964 utbetalar stiftelsen 3 000 kronor till Broman för konsultationer angående klockspelet.⁷⁵

Stiftelsen tycker emellertid att Bromans melodi är en nödfallsutväg.⁷⁶ Den vill fortfarande helst ha en äldre melodi som har anknytning till Skåne, och ber därför domkyrkoorganisten och musikkforskaren Mogens Wöldike om hjälp. Han kommer med förslag på en melodi som han har spårat upp.⁷⁷ Det är psalmen ”De ti Guds budord”, som första gången förekommer i *Malmöpsalmboken* från 1529 av Claus Mortensen. Melodin är första gången tryckt i Frands Wormordsens gudstjänsthandbok från 1539, vilken är Nordens första koralbok, även den tryckt i Malmö. Wöldike har inte kunnat finna någon utländsk förebild till denna melodi – vilken är idealisk för klockspel – därför kan man anta att den är av danskt, kanske skånskt ursprung.⁷⁸ Den har funnits i danska psalm- och melodiböcker ”til midten af forrige årh., så vi har al mulig grund til at tro, at den har været i levende brug i Malmö over 100 år – så længe Sydsverige var under den danske Krone”,⁷⁹ menar Wöldike.

I avtalen med Rosenberg och Broman överläts förfoganderätten till melodierna till stiftelsen, vilken får återge dem i tryck eller på liknande sätt, och för musikundervisning i Malmö och till Malmö ”hänförlig turistpropaganda eller annan upplysning”.⁸⁰ Stiftelsen har också rätt att överlåta avtalen på Malmö stad.

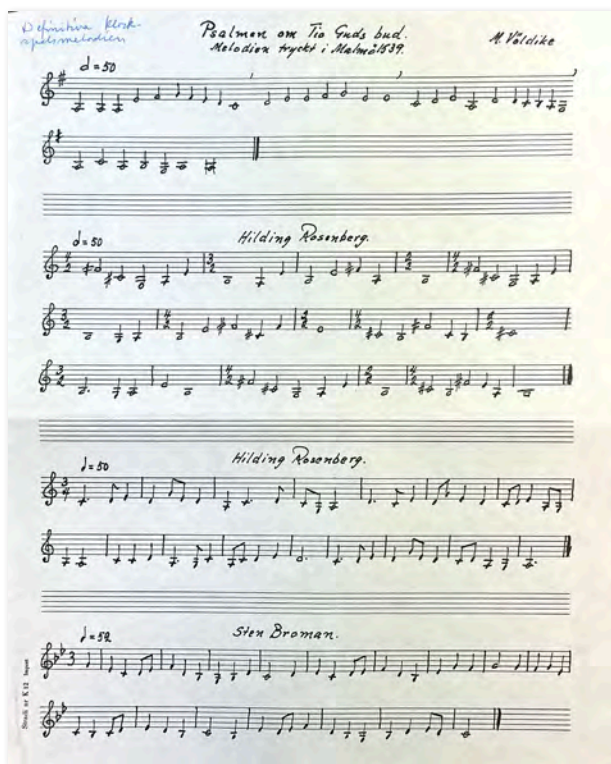

Fig. 23. Melodierna till det nya klockspelet. – Foto: Inger Lindstedt.

Från och med midsommar 1971 börjar klockspelet att klinga två gånger om dagen. Klockan 10 på förmiddagen spelas koralen ”De ti Guds budord”, och klockan 17 den ena av Hilding Rosenbergs melodier. Den andra Rosenbergs melodien och Bromans melodi är tänkta att under perioder alternera som eftermiddagsmelodier. Melodierna är stansade på tonbanden i en sådan ordning att ett utbyte lätt kan ske med hjälp av firman Elektriska AB Lewin & Co, Malmö, som sköter underhållet av klockspelet.⁸¹

Stipendier till utbildning för orgelspelare

För att skapa garantier för att klockspelet kommer att utnyttjas i framtiden bestämmer sig stiftelsen för att utlysa stipendier för utbildning i klockspel.

Under 1972 utlyses de första stipendierna för utbildning vid den nederländska klockspelsskolan Nederlandse Beiaardschool i Amersfoort vars direktör är professor Leen't Hart. Stipendierna är på 5 000 kronor, och utbildningen sker på plats under två till tre veckor. Stipendierna riktar sig i första hand till sökande som är utbildade musiker i orgel- och/eller pianospel och verksamma i Malmö eller dess närhet.

När ansökningstiden gått ut har sju sökande anmält sig. De första stipendiaterna är musikledaren Henric (Henk) de Koster, musikeduktörerna Carl Hervelius och Birgitta Holm. Den senare avsäger sig stipendiet eftersom hon flyttar från Malmö.

Agda och Herman Järnhardts stiftelse likvideras

Stiftelsen har nu fullgjort sitt uppdrag och avslutar därmed sin verksamhet och går i likvidation den 31 december 1972. En slutredovisning lämnas till kommunfullmäktige där det framgår att staden även får de återstående medlen på 85 250 kronor som donation.⁸² Dessa medel ska i huvudsak användas för musikaliska aktiviteter i klockspelet.

Klockspelet spelar och tystnar

I väntan på att klockspelet ska invigas spelar Henric (Henk) de Koster varje lördag förmiddag från den 3 juli till och med den 16 oktober 1971 i stiftelsens regi. Hans ersättning för varje konsert är 100 kronor. Henk de Koster är organist och musikledare vid Svedala kommunala musikskola och en av de första stipendiaterna som får utbildning i klockspelning.⁸³

Kommunstyrelsen har emellertid inte tagit ställning till vem som ska svara för de framtida musikaliska aktiviteterna i klockspelet eller för underhållet av klockspelet och klocktornet. Vid kommunfullmäktiges sammanträde på hösten 1973 uppdras åt Stiftelsen Malmö konserthus att bland annat ansvara för de musikaliska aktiviteterna vid klockspelet.⁸⁴ Kommunstyrelsen rapporterar också att de i dagarna kommer att träffa avtal om denna verksamhet. Den kommer att omfatta ca 20 konserter om året, med tyngdpunkten på sommarhalvåret. Konserterna kommer att hållas på lördagar.

Medlen som disponeras för detta utgörs av 170 000 kronor och räntan beräknas till ca 9 500 kronor om året. Man beräknar att ett program av denna omfattning kan bestridas tills vidare ur de tillgängliga räntemedlen.

Fig. 24. Organisten och musikledaren Henric (Henk) de Koster konserterar på det nya klockspelet sommaren 1971. – Foto: Torbjörn Carlsson/Bilder i Syd.

Konserterna av Henric de Koster fortsätter och hålls på lördagar hela året och onsdagskvällar under juni–augusti till och med 1984.⁸⁵ Henric de Koster har emellertid flyttat från Svedala, först till Landskrona och sedan till Norrköping. Hösten 1984 begär han därför ersättning för sina resor till Malmö från Stiftelsen Malmö konserthus. Enligt Konserthusledningen finns det inga resurser för detta, varpå Henric de Koster avslutar sin verksamhet med konserter i klockspelet.⁸⁶

Det verkar dock som om konsertverksamheten efter detta inte riktigt kommer igång. De konserter som ges tillkommer ofta på privat initiativ genom enskilda klockspelare eller föreningar som engagerar sig.

Den norske organisten Terje Hadland gästspelar exempelvis under 2001 med konsert i klockspelet.

Föreningen *Contemporary, C-Y*, förening för samtida musik och ljudkonst, genomför ett antal konserter i klockspelet med bland annat trumpet och klockspel i början av 2000-talet.

Under 2008 bildas *Föreningen Levande klockspel i Malmö* för att bedriva konsertverksamhet med manuell spelning på klockspelet.⁸⁷ Kontakter knyts med klockspelare från Norge, Danmark, Sverige och Belgien. Många av dessa reser till Malmö och ger icke arvoderade konserter på klockspelet.

Vid varje konsert, vanligtvis 45 minuter lång, finns konsertvärdar på plats på Kompanigården. Program anslås och delas ut till konsertbesökarna. Ofta erbjuds också en kopp kaffe eller te till besökarna. Efter konserterna erbjuds visning av klocktornet, spelbordet med stockklaviaturen och klockspelarens spelsätt.

Föreningen ger en serie konserter under somrarna, ”Sommartisdag i klockspelet”, och advents- och julmusikserie ”DingDong”. Spelningar görs också under exempelvis Gallerinatten. Några konserter görs också i samarbete med instrumentsolister.

Sommaren 2010 är exempelvis den kanadensiske klockspelaren Gerald Martindale på Europaturné med stöd från kanadensiska kulturmyndigheter och ger en konsert i klocktornet.

Föreningen får under två säsonger, under Bengt Halls tid som kulturchef i Malmö, bidrag till verksamheten. De kan därmed anlita och arvoda kunniga klockspelare. All administration, planering, kontakt med musiker, redovisning till myndigheter inom och utom Sverige, framställning av affischer, annonsering via gratiskanaler med mera sköts helt ideellt inom föreningen. Efter Bengt Halls avgång som kulturchef finns inte längre något gensvar för verksamheten och den avslutas.

Det elektriska spelinstrumentet, Manuala, upphör att fungera, sannolikt i början av 2000-talet. Ingen tycks veta exakt när instrumentet pensionerar sig. Därmed försvinner också de dagliga spelningarna. Klockspelet tystnar efterhand och ansvaret för att musikinstrumentet klingar verkar falla mellan olika stolar i Malmö stads förvaltning.

2021 kampanilen väcks till liv igen

Klocktornet restaureras under 2018–2019 av stadsfastigheter, Malmö stad. Bland annat repareras armerings- och betongskador i stommen, görs asbestosanering, liksom PCB-sanering av alla mjukfogar som finns runt fönstren i byggnaden, samt tätning av inläckage av regnvatten. Klocktornet målas invändigt, nya heltäckningsmattor i filt läggs in och ny frånluftsfläkt sätts in.

Malmö Förskönings- och Planteringsförening bekostar besiktning av klockspelet 2019, vilken görs av Skånska klockgjuteriet, Hammenhög. Klockorna är i gott skick och håller många, många år. Den ursprungliga stockklaviaturen med manuella kläppar är full fungerande, men behöver service. Den elektriska spelutrustningen med automatisk styrning, Manuala, som installerades 1971 bör inte användas, däremot bör den bevaras intakt.

Under sommaren 2021 installeras i stället en ny klockspelsstyrning med Midi keyboard, som ansluts till befintliga kläppar. Klockspelsstationen Apollo tillverkas av det belgiska företaget Clock-O-Matic och har ett internminne som lagrar inspelade melodier i MIDI-format, vilka kan programmeras att spela på önskade tider. Genom digital fjärrstyrning kan man med modern teknik också spela på klockspelet utan att fysiskt sitta på plats. Man kan sitta på en helt annan plats i världen och framföra musiken. För att det ska vara möjligt installeras också fiber och nätanslutning till klockspelsstationen.

Denna upprustning bekostas av Malmö Förskönings- och Planteringsförening.

Fig. 25. Klockspelsstyrningen Apollo. – Foto: Inger Lindstedt.

Ny musik till klockspelet

Tanken är att klockspelet ska börja klinga igen varje lördag klockan 12. Genom ett samarbete mellan Musik i Syd och Malmö Förskönings- och Planteringsförening får fyra tonsättare i uppdrag att skriva ny musik för klockspelet. Den ursprungliga

tanken från stiftelsens sida att de engagerade tonsättarna ska ha skånsk anknytning behålls, och de fyra tonsättarna är samtliga bosatta i Malmö. Uppdraget är att skriva en cirka 2 minuter lång komposition. De fyra tonsättarna och deras verk är:

Nadin Al Khalidi – för många känd som frontfigur i bandet Tarabband, med *Lilith*.

Anna-Lena Laurin – väletablerad tonsättare och jazzpianist, med *The Bells of Malmö*.

Staffan Storm – välrenommerad tonsättare och sedan 2020 ledamot av Kungl. Musikaliska Akademien, med *The Carillon of Malmö*.

Nathan Larson – musiker och kompositör av främst filmmusik, samt initiativtagare till festivalen Dream Music, med *Scherzo 4 Large Bells*.

Kompositionerna får sitt uruppförande på återinvigningen av klockspelet den 9 oktober 2022. De spelas sedan efter ett löpande schema varje lördag kl. 12.

Fig. 26. Första soundcheck med kompositörerna den 19 augusti 2021. Från vänster Nathan Larsson, projektledaren Andreas Baur, Musik i Syd, Anna-Lena Laurin, samt Staffan Storm. – Foto: Inger Lindstedt.

Vad händer nu?

Det tog stiftelsen 12 år att få klocktornet med sitt klockspel på plats – arbetet började 1959 och pågick till 1971. När stiftelsen startar arbetet efter Herman Järnhardts bortgång 1959, förordnas borgmästaren Thomas Munck af Rosenschöld och förbundsordförande, tillika stadsfullmäktiges ordförande, S.A. Johansson, till ledamöter i styrelsen. På egen begäran gäller dock medlemskapet ”till utgången av den månad, under vilken i stiftelseurkundens § 3 omnämnd klocka med klockspel och slagverk i fullbordat skick officiellt överlämnats till Malmö stad, dock längst till den 31 december 1961”.⁸⁸ Båda trodde uppenbart att det skulle räcka med två år tills ett klockspel fanns på plats. Advokaten Bo Pfannenstill får inte uppleva invigningen av klockspelet, han avlider den 9 juni 1970.

I och med förändringarna av klocktornets utseende i slutversionen – den konstnärliga gestaltningen försvinner och den ljusa marmorn ersätts med natureloxiderad aluminium – blir det inte lika uppenbart att det är ett musikinstrument som står på Kompanigården. Malmö Förskönings- och Planteringsförening har därför beslutat att i samarbete med stadsfastigheter i Malmö stad att göra en fasadändring på Kampanilen.

Avsikten med fasadändringen är att framhäva att Kampanilen med sitt klockspel framför allt är ett musikinstrument och att återskapa det som var ursprungstanken i makarna Järnhardts donation. I denna fasadändring ingår därför att tillföra en konstnärlig utsmyckning av Kampanilen.

När klockspelet invigs den 19 oktober 1971 är det ett av Nordeuropas största konsertklockspel med sina 48 klockor. Det har sedan fått konkurrens från klockspelet i Västerås stadshus. Västerås klockspel har 47 klockor, alltså en mindre än klockspelet i Malmö.⁸⁹ Men de har större klockor, och den totala vikten är därför högre. I Västerås väger klockorna sammanlagt cirka 15 ton, i Malmö drygt 4 ton. I Västerås stadshus finns fem klockspelare som alternerar med att hålla igång musiken, i Malmö finns för närvarande inte en enda. Det finns i skrivande stund inte heller någon plan inom Malmö stads förvaltning för hur klockspelet ska klinga framöver.

Noter

- ¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Carillon> , webbsida 2022-09-21.
- ² NE, kampanil, [2022-09-22].
- ³ Sundin, Majbritt, Sölvesborg. Herman Järnhardts släktträd. http://jamshog.net/ovrigt/jul/julk/sidag/h___11pg.htm [2021-12-08].
- ⁴ ibid.
- ⁵ Industrikalendern, Tjugonionde årg., 1947.
- ⁶ Fotoalbum. Gripsholms Medelhavsfärd 1927.
- ⁷ Styrelseprotokoll, daterat 19 september 1961.
- ⁸ Stiftelseurkund, daterad 28 juni 1952, Bil. C, till styrelseprotokoll den 28 juni 1952.
- ⁹ Stiftelseurkund, daterad 28 juni 1952, Bil. C, till styrelseprotokoll den 28 juni 1952.
- ¹⁰ Stiftelseurkund, daterad den 24 april 1959.
- ¹¹ Stiftelseurkund, daterad den 24 april 1959.
- ¹² Stiftelseurkund, daterad den 24 april 1959.
- ¹³ Pihl Atmer 2011, s. 280 ff.
- ¹⁴ Pihl Atmer 2011, s. 280 ff., samt not 73.
- ¹⁵ Pihl Atmer 2011, s. 280 ff.
- ¹⁶ Haugsted & Lund 1996
- ¹⁷ Københavns Rådhus webbsida 2021-12-16.
- ¹⁸ Brev från Drätselkammaren i Malmö, daterat 14 juni 1960.
- ¹⁹ Brev från Drätselkammaren i Malmö, daterat 14 juni 1960.
- ²⁰ PM daterat 2 september 1960.
- ²¹ PM daterat 2 september 1960.
- ²² Brev till stadsfullmäktige daterat den 26 februari 1964.
- ²³ PM daterat den 2 september 1960.
- ²⁴ Styrelseprotokoll den 6 september 1962.
- ²⁵ Årsredovisning för 1964.
- ²⁶ Styrelseprotokoll, daterat den 12 december 1961.
- ²⁷ Styrelseprotokoll, daterat den 12 december 1961.
- ²⁸ Styrelseprotokoll, daterat den 12 december 1961.
- ²⁹ Årsredovisning för 1963.
- ³⁰ Styrelseprotokoll, daterat 19 september 1961.
- ³¹ Styrelseprotokoll, daterat den 8 november 1961.
- ³² Brev till stadsfullmäktige daterat den 26 februari 1964.
- ³³ Odaterat PM, författat efter klockspelets invigning 1971.
- ³⁴ Odaterat PM, författat efter klockspelets invigning 1971.
- ³⁵ Styrelseprotokoll, daterat den 3 november 1964.
- ³⁶ Rapport angående ljudnivån, daterad 13 april 1965; PM av Munck af Rosenskiöld, daterad 15 mars 1966.
- ³⁷ PM av Munck av Rosenschöld, daterad 15 mars 1966.
- ³⁸ Brev till skulptören Ivar Johnsson, daterat den 14 oktober 1965.
- ³⁹ Sammandrag av diskussionsmöte den 18 mars 1966.
- ⁴⁰ Sammandrag av diskussionsmöte den 18 mars 1966.
- ⁴¹ Sammandrag av diskussionsmöte den 18 mars 1966.
- ⁴² Skrivelse till Stadsfullmäktige i Malmö, den 24 mars 1966.
- ⁴³ Skrivelse till Stadsfullmäktige i Malmö, den 24 mars 1966.

- ⁴⁴ Brev till Stadsfullmäktige, Malmö stad, daterat 24 mars 1966.
- ⁴⁵ Konstnämndens yttrande, daterat den 27 april 1966.
- ⁴⁶ Yttrande från Museinämnden, daterad 24 maj 1966.
- ⁴⁷ Yttrande från Gatunämnden, daterad 17 maj 1966.
- ⁴⁸ Yttrande från Fastighetsnämnden, daterad 9 oktober 1967.
- ⁴⁹ PM daterat 17 oktober 1966.
- ⁵⁰ PM daterat 17 oktober 1966.
- ⁵¹ Årsredovisning för 1967.
- ⁵² Skrivelse från Riksantikvariens ombud för Malmö, daterad 5 december 1968.
- ⁵³ Styrelseprotokoll den 27 november 1968.
- ⁵⁴ Styrelseprotokoll den 27 november 1968.
- ⁵⁵ Stadsfullmäktige, bihang 1973, Nr 71.
- ⁵⁶ PM ang. akustiska prov i och för klockspel vid Kompanigatan i Malmö. Styrelseprotokoll, daterat den 5 december 1969.
- ⁵⁷ Brev till Stadsfullmäktige, Malmö stad, daterat 24 mars 1966.
- ⁵⁸ Brev till Drätselkammaren, Malmö stad, daterat 25 oktober 1966.
- ⁵⁹ Årsredovisning för 1967.
- ⁶⁰ Munck af Rosenschöld 1995, sid. 275.
- ⁶¹ Skrivelse från arkitekt Sture Kelfve till stiftelsen, daterat den 31 mars 1970.
- ⁶² Ritning av Sture Kelfve, godkänd av byggnadsnämnden 13 maj 1969.
- ⁶³ Styrelseprotokoll, daterat den 25 februari 1971.
- ⁶⁴ Styrelseprotokoll, daterat den 5 december 1969.
- ⁶⁵ Årsredovisning för 1969.
- ⁶⁶ Besiktningsutlåtande för klockspelet, daterat 14 oktober 1971.
- ⁶⁷ Besiktningsutlåtande för klockspelet, daterat 14 oktober 1971.
- ⁶⁸ PM daterat 2 september 1960.
- ⁶⁹ Styrelseprotokoll, daterat 21 januari 1964.
- ⁷⁰ PM daterat 2 september 1960.
- ⁷¹ Årsredovisning för 1962.
- ⁷² PM daterat 2 september 1960.
- ⁷³ Brev från Munck af Rosenschiöld till Mogens Wöldike, daterat 2 april 1962.
- ⁷⁴ PM daterat 21 juni 1971.
- ⁷⁵ Styrelseprotokoll, daterat 19 februari 1964.
- ⁷⁶ Brev från Munck af Rosenschiöld till Mogens Wöldike, daterat 2 april 1962.
- ⁷⁷ Brev från Mogens Wöldike, odaterat, men är från våren 1962.
- ⁷⁸ Skrivelse till Malmö stad, daterad 21 juni 1971.
- ⁷⁹ Brev från Mogens Wöldike, odaterat.
- ⁸⁰ Kopia på avtal mellan stiftelsen och Sten Broman, daterat 15 februari 1964.
- ⁸¹ Skrivelse till Malmö kommun, daterad 19 oktober 1971.
- ⁸² Bihang 324/1973, Malmö kommunfullmäktiges handlingar, Kommunstyrelsen 17/9 1973.
- ⁸³ Skrivelse till Malmö kommun, daterad 19 oktober 1971.
- ⁸⁴ Bihang 324/1973, Malmö kommunfullmäktiges handlingar, Kommunstyrelsen 17/9 1973.
- ⁸⁵ Intervju med Henric (Henk) de Koster, den 31 augusti 2022.
- ⁸⁶ Intervju med Henric (Henk) de Koster, den 31 augusti 2022.
- ⁸⁷ Intervju med Olle Steimer och Hans Ivarsson, den 24 maj 2022.
- ⁸⁸ Styrelseprotokoll, daterat 9 december 1959, §3.
- ⁸⁹ Klockspelet i Västerås stadshus, 2011.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Muntlig information:

Olle Steimer, musiker, och Hans Ivarsson, musiker, grundare av Föreningen Levande Klockspel i Malmö, den 24 maj 2022.

Henric (Henk) de Koster, organist, tidigare musikledare i Staffanstorp, den 31 augusti 2022.

Arkiv

Malmö stadsarkiv

Agda och Herman Järnhardts stiftelses arkiv.

Samtliga referenser till otryckta källor, där inte annat anges, återfinns i detta arkiv.

Digitala källor

Carillon, Wikipedia webbsida, <https://en.wikipedia.org/wiki/Carillon> [2022-09-21].

Københavns Rådhus webbsida, <https://raadhus.kk.dk/artikel/raadhusklokkerne-og-uret> [2021-12-16].

Nationalencyklopedin, kampanil. <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kampanil> [2022-09-22].

Sundin, Majbritt, Sölvesborg. Herman Järnhardts släktträd. https://jamshog.net/ovrigt/jul/julk/sidag/h____11pg.htm [2021-12-08].

Tryckta källor

Litteratur

Haugsted, Ida & Lund, Hakon, *Københavns rådhus*, Magistratens 6. afd., København, 1996.

Industrikalendern, Tjugonionde årg., 1947.

Klockspelet i Västerås stadshus, Västerås stad, Västerås, 2011.

Munck af Rosenschöld, Thomas, *Minnen från 1900-talet. Minnesanteckningar*, J. Munck, Sollentuna, 1995.

Pihl Atmer, Ann Katrin, *Stockholms stadshus och arkitekten Ragnar Östberg: drömmen och verkligheten*, Natur & kultur, Stockholm, 2011.

Nytt från Malmö stadsarkiv 2022

AV SUZANNE SANDBERG

Tillsyn och leveranser

Redan hösten 2021 förstärktes e-arkivsidan med två tjänster. Dessa blev permanenta i januari 2022 då Lovisa Rosengren och Laura Petrusinski Tolstoy blev tillsvidareanställda. E-arkivet tar med detta stora steg och bland årets leveranser kunde två verksamhetssystem levereras utan större externt konsultstöd. Bland leveranserna kan nämnas Malmö stads spännande intranät från 2000-talet till 2018, med bloggar från bland annat stadsarkivet. Ett annat mycket intressant system är PMO, ett system för de kommunala skolornas elevhälsa.

E-arkivuppgdraget utökades redan 2021 då Malmö stad skrev avtal om att stötta även Burlöv och Kävlinge kommuner med digital långtidslagring och e-arkivkompetens. Ytterligare en befattning, en senior e-arkivarie, rekryterades under hösten och tillträder posten våren 2023.

Stadsarkivets tillsynsverksamhet gick även den i e-arkivets tecken då fokus under året har legat på styrning och strategier för stadens större verksamhetssystem. Parallellt med detta har stadsarkivet varit involverat i att anpassa stadens övergripande ärendehanteringssystem så att långsiktig arkivvård kommer kunna ske sömlöst framöver. I och med detta har även arkivhandboken för Malmö stad justerats.

Även om det allra flesta handlingar som skapats i Malmö stad idag bevaras digitalt är leveranser av pappershandlingar fortfarande en stor del av stadsarkivets uppdrag. Från kommunalt håll har det kommit in större leveranser från miljönämnden och kommunstyrelsen. Med de årligt återkommande mindre leveranserna från skolor och socialtjänst, samt några andra förvaltningar landar antalet levererade kommunala hyllmeter på 370.

En tilläggsleverans till polismuseets arkiv innehöll spännande material från Amaltheadådet 1908, med daktningsfoton av Anton Nilsson och Alfred Stern. Det kom även med en del föremål, bland annat del av den kätting som for runt som en projektil bland de sovande på skeppet och skadade över tjugo personer varav engelsmannen Walter Close skadades så svårt att han avled.

Bland privat inlämnade arkiv kan nämnas arkitekt Gösta Olsons (1894-1969) arkiv på runt 10 hyllmeter. Samlingen är inte förtecknat än men vid en snabb titt i materialet syntes handlingar från kvarteret Magnus Stenbock vid Morescobron. En annan känd byggnad signerad Gösta Olsson är Siriusorderns hus.

I december 2022 gick stadsarkivets mångåriga fotograf Bo O Andersson i pension efter över 30 år i tjänsten. Han har förvaltat en omfattande och väl värdad samling med foto, film och ljudupptagningar. Stadsarkivets bildarkiv på nätet www.malmo.se/bildarkivet hade under året cirka 3 miljoner bildvisningar och antalet förfrågningar från allmänheten att få ta del av våra fotografier till allt från publikationer till fototapeter bara ökar. I januari 2023 tillträder Bo Anderssons efterträdare bildarkivarie Tobias Idberg.

Varje arbetsdag sysselsätter frågor ur arkiven tre till fyra heltidstjänster, fördelat på flera kollegor. Detta gör arbetet till stadsarkivets mest förekommande. Under 2022 har det besvarats 3 600 diarieförda frågor, så kallade ärenden. För att underlätta de vanliga frågorna om borttappade moderna betyg sker inskanning och utveckling av e-tjänster, i detta har vi stöd av ek.för. Regis.

Föredrag, arrangemang och sociala media

Under 2022 tog stadsarkivet till vara på lärdomarna från coronapandemin, och anordnade både analoga och digitala evenemang. Minnesdagen om Förintelsen den 27 januari, blev digital på grund av det rådande smittoläget.

Stadsarkivets publika arrangemang hade under året ett löst tema för Malmö och havet. Detta inleddes den 1 februari med ett digitalt föredrag av förre stadsantikvarien Anders Reisnert med titel *Malmö och Öresund*. Runt 300 personer kopplade upp sig för att lyssna, vilket är tredubbelt fler än som hade kunnat besöka hörsalen på Bergsgatan.

Den 10 februari höll Romskt informations- och kunskapscenter (RIKC) ett arrangemang utifrån temat *Romers betydelse för svensk cirkus*. Även detta sändes digitalt och var ett samarbete mellan Malmö stad, Cirkus Syd och, den sedan många år Malmöbaserade cirkusen, Cirkus Brazil Jack. Arrangemanget följdes senare av fler föredrag på temat. RIKC ordnade fribiljetter åt 240 romska barn på Cirkus Brazil Jacks föreställningar i Malmö.

Stadsarkivets populära film om Malmö IP från 2021 följdes under året upp av en film om Malmö stadion med arkivarierna Olle Nordquist och Linus Sollin

Fig.1. Tore Cervin, Olle Nordqvist och Linus Sollin. – Foto: Lovisa Rosengren. Stillbild ur filmen om Malmö IP.

och med fint gästbesök av den legendariska MFF-spelaren Tore Cervin. Både på Facebook och Instagram har det varit gott om aktivitet och stadsarkivets yttrandefrihetsbibliotek – Dawit Isaak-biblioteket har även provat på att använda ”Tik Tok” med gott resultat hos yngre besökare. – Malmö stadsarkivs instagramkonto är näst efter Riksarkivet den arkivinstitution i Sverige som har flest följare och har under året lagt upp en strid ström med spännande fakta om staden. Som del av kulturförvaltningen är stadsarkivet även med att bygga upp webbsidan Malmö historia, med kort information om stadens historia. *Malmö historia - Malmö stad (malmo.se)*

Efter den ryska invasionen av Ukraina den 24 februari kom stadsarkivet att på olika sätt stötta Ukrainas sak. Bland annat visades ukrainsk äldre film på Biograf Hypnos under våren med visst stöd från stadsarkivet. Samtal hölls med Kalle Kniivilä och Bo Petersson om invasionen och hur den kan förstås. En ukrainsk litteraturvetare anställdes för att samla in förbjuden ukrainsk litteratur till Dawit Isaak-biblioteket.

Från och med den första april klassades covid-19 inte längre som en samhällsfarlig sjukdom och stadsarkivet kunde gå tillbaka till mer normala förhållande i den publika ytan. Behovet av att träffas märktes inte minst under släktforskningens dag som körde för fulla hus den 14 maj och Arkivens dag den 12 november som lockade 510 besökare, fler än före pandemin. På hela året besökte 43 230 personer stadsarkivet.

Föredragen på arkivsidan med temat ”Malmö och havet” kunde efter Anders Reisnerts inledande digitala rekordföredrag hållas på plats. Det hölls cirka 30 föredrag på stadsarkivet, bland annat om *Malmö sjömanshus*, *Sibbarps hamn*, *sjöförklaringar under första världskriget*, *Isbrytaren S/S Bore* och *Sundets Röda nejlika*. Detta saxades med andra föredrag på temat ”Rösträtt”, Bödeln i Malmö, Svensk kolonialism och Saint Barthélemy, Det söta Malmö, Männen bakom Snubbelstenarna, Persisk förbjuden litteratur, Fantomen samt Sprit i arkiven.

Fig. 2. Det söta Malmö. – Foto: Anette Sarnäs.

Från pandemin kom även idén om promenadquiz som möjliggjort för stadsarkivet att sprida verksamheten till hela staden. Under våren hölls quiz i Västra hamnen och i Slottsparken/Kungsparken. Det genomfördes även guidade visningar med Olle Nordquist i Östra hamnen, en del av staden som kommer att förändras mycket de kommande åren.

Stadsutveckling och kulturell allemansrätt, två spår vid kulturförvaltningen

I sammanhanget kan det tilläggas att kulturförvaltningen bedriver ett antal institutionsövergripande så kallade spår, där ett spår är stadsutvecklingsspåret. Genom stadsutvecklingsspåret kanaliseras förvaltningens samlade insatser för stadsutvecklingen. Stadsarkivet har bidragit särskilt i planeringen av det område

som nu växer fram i hamnområdet norr om järnvägen. Stadsarkivet bidrar med historisk kunskap om platsen.

Ett annat spår gäller barn och ungas rätt till kultur. Med utgångspunkt ur detta har stadsarkivet under 2022 genomfört flera barnsatsningar. Dawit Isaak-biblioteket har med regionalt stöd kunnat satsa på digitalt pedagogiskt material i yttrandefrihetsfrågor. Det har tagits fram ett nytt bokningssystem för kultur under skoltid där stadsarkivet lagt in skolprogram både med tema yttrandefrihet och lokalhistoria. På Romskt informations- och kunskapscenter har medborgarkontorsdelen fått en barnanpassning. Barnbiblioteket Tidsmaskinen har haft flera arrangemang både för att stimulera läsning generellt men även med koppling till stadens historia. Exempelvis genomfördes sex workshops med konstpedagoger där barn i tioårsåldern komponerade moderna stadsvapen med inspiration av Malmö-gripen och skapade tidskapslar i form av lampor utifrån historier från arkivet som handlar om närområdet kring Möllevången. Under sommaren administrerades fribiljetter för ungdomar till den stora utställningen *Auschwitz. Not Long Ago. Not Far Away*. "Ung i sommar"-ungdomar dokumenterade liksom tidigare somrar staden genom fotografier, och under alla lov förekommer nu lovaktiviteter.

Under årets sista publika arrangemang, den 28 december, kopplades barn till årets tema "Malmö och havet" då barnboks författaren Gustav Boman fyllde hör-salen med barn mellan 6 och 12 år som fick lära sig mer om pirater på Östersjön och hur många personer som behövs för att sköta en kanon.

Utställningar

Människor på skogen, en fotoutställning av Aija Svensson, om sverigefinnar i finnskogarna i Värmland, invigdes på Sverigefinnarnas dag den 24 februari. I maj ersättes den av *Det söta Malmö*, en efterlängtat utställning (som var planerad redan 2020) baserad på arkivarie Anette Sarnäs forskning om godisindustrin i Malmö. Förutom utställning blev det även ett föredrag på ämnet.

Stadsarkivet var även med och stöttade Malmö konstmuseum med material till deras utställning *Home*. Arkivarie Linus Sollin höll i specialguidningar på konstmuseet under hösten.

I anslutning till valet i september visades en utställning om *Rösträtt och 160 år av kommunalt självstyre*. En annan mindre utställning *Kom närmre* visade fotografier från EU-migranternas vardag.

I anslutning till den stora utställningen *Auschwitz. Not Long Ago. Not Far Away*, som öppnade i Hyllie i maj, visades några handlingar ur arkiven rörande överlevandes berättelser. Romskt informations- och kunskapscenter anordnade tillsammans med Rådet för den nationella minoriteten romer en vittneskväll på Malmö stadsbibliotek.

Romskt informations- och kunskapscenter har även stöttat Malmö konsthall i en mindre utställning av Ceija Stojkas verk rörande den romska förintelsen.

Protestvägen i Iran under hösten uppmärksammades genom utställningen *Löv från gårdagens träd*, kollagekonst av Azita Ghahreman. I samband med detta lanse-
rade även Dawit Isaak-biblioteket den samling med förbjuden litteratur på persiska som samlats in under året. Medverkade gjorde bland annat litteraturforskaren Aida Amidi, på länk från Teheran. Aida Amidi blev senare fängslad av regimen. Tillsam-
mans med Biblioteken i Malmö hölls det även under året en *Förbjuden bokcirkel*.

Snubbelstenarna

Årets mest påkostade och bestående arrangemang var invigningen av tre snub-
belstenar på Posthusplatsen. Konstnären Gunter Demnig har sedan 1990-talet
markerat förintelseoffers sista trygga plats med gatstenslikande konstverk. Idag lär
det finnas över 75 000 snubbelstenar i Europa. Efter ett initiativ från politikern
Olle Schmidt (L) från 2018 fick stadsarkivet i uppdrag att leta fram relevanta män-
niskoöden för snubbelstenar i Malmö. Efter år av efterforskning i arkiv kunde
stadsarkivet i januari 2022 konstatera att det fanns tre personer som har kommit
till Malmö under sent 1930-tal och blivit nekad inträde till Sverige av polisen i
Malmö, och som senare avlidit i Förintelsen. Den 30 augusti avtäcktes minnes-
stenarna i närvaro av barnbarn och barnbarnsbarn till Förintelsens offer: Siegfried
Guttman, Walter Gerson och Shulim Bürger. Läromedel runt stenarna har skapats
av pedagogisk inspiration för Malmös skolor. Materialet är tillgängligt
för alla via "Malmö delar – en didaktisk resurs" på: [https://malmodelar.malmo.se/
arbetsomrade/malmos-snubbelstenar/](https://malmodelar.malmo.se/arbetsomrade/malmos-snubbelstenar/)

Fig. 3. Snubbelstenarna. – Foto: Paulina Nordling, Malmö kulturförvaltning.

Till minne av Cecilia Jansson

Detta dystra år slog extra hårt mot stadsarkivet när arkivarie Cecilia Jansson avled i hemmet den 16 september endast 59 år gammal. Cecilia inledde sin bana på stadsarkivet redan 1988 och fick fast tjänst 1989. Hon engagerades tidigt i arkivvård och tog hand om stadens värdefulla samling med pergamentsbrev och kart- och ritningsbeståndet. Hon var delaktig i att ordna och förteckna samt leverera in de moderna kyrkoarkiven från Malmö och var under många år stadsarkivets kontaktperson gentemot Svenska kyrkan. Hon har besvarat tusentals förfrågningar i samlingarna, inte minst släktutredningar och andra komplicerade frågor inom folkbokföringen. Som stöd och kontakt till kommunala förvaltningar har hon arbetat med flera nämnders arkiv, mest inom de tekniska förvaltningarna.

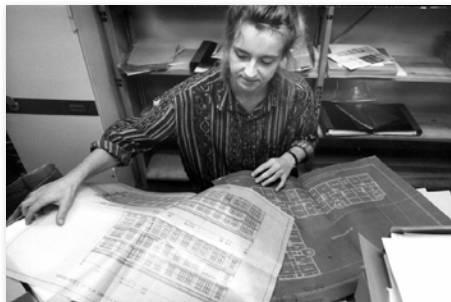

Fig. 4. Cecilia Jansson. – Foto: Okänd fotograf.

Hennes lugna och varma personlighet påverkade hela stadsarkivet. Hon hade alltid tid med kollegor och praktikanter som behövde råd och stöd, inte alltid bara i arkivrelaterade frågor. Som ansvarig för leverans av de enskilda arkiven var hon alltid en god representant för staden och fick de som levererade att känna sig varmt välkomnade. Under flera år handledde hon praktikanter och så kallade studentmedarbetare vid ordnande och förtecknande av de enskilda arkiven.

Även om hon inte gärna stod i rampljuset engagerade hon sig även i det publika arbetet, där hon hjälpte till vid flera utställningar, bland annat en större utställning om Stadsteatern och under coronapandemin en digital utställning om Östra kyrkogården som stadsarkivet la ut via vår hemsida. Hon hade ett bra öga för språk och korrektur och stöttade i framställning av flera skrifter, bl. a. med registerdelarna till Elbogen 2008/2009 och nu senast med avskriften på dator, granskning och ställvis korrigerings av det ursprungliga manuskriptet till "Abraham Ekerholms Dagboksanteckningar från 1792", utgivna och kommenterade av Lars Svensson för Malmö Kulturhistoriska Förening, Gryps 12, 2018. Under flera år låg det på hennes bord att skriva just denna text om nytt och arkivaliskt i Elbogen.

Byte av stadsarkivarier

I december 2021 lämnade Adam Hidestål tjänsten som stadsarkivarie efter nästan nio år på posten. Under hans tid har det skett stora förändringar på stadsarkivet:

Malmö stad redovisar numera sina arkiv på ett sätt som är anpassat till digital förvaltning och ett e-arkiv har införts som tar emot det digitala arkivmaterialet. Det har genomförts en flytt till Bergsgatan och uppdraget har vidgats, med bibliotek, yttrandefrihetsbibliotek, nationella minoriteter, fristadssamordningen, äldresamordning för kultur, Romskt informations- och kunskapscenter samt under en period servicefunktioner även till andra delar av kulturförvaltningen. Arbetsstyrkan har gått från runt 20 tjänster till knappt 40 tjänster.

Ny stadsarkivarie är denna artikels skribent, Suzanne Sandberg. Jag är fil. mag. i historia från Lunds universitet och har varit verksam som arkivarie och senare enhetschef på Malmö stadsarkiv sedan 2012 och innan dess på Landsarkivet i Lund (Riksarkivet, Lund) sedan 1996. Runt millennieskiftet var jag även kommunarkivarie i Skurup på deltid under två år. Som stadsarkivarie hoppas jag kunna verka för att den historiska delen av stadsarkivet lyfts fram ännu mer, inte minst i vår publika yta men även genom digitala format. Arkiven är till för de levande och det fina arbete Malmö har genomfört med att levandegöra arkiven är något som jag vill förvalta och utveckla.

För att bättre kunna samla krafterna runt det pedagogiska och publika uppdraget respektive samlingar och tillsyn oberoende av format, genomför stadsarkivet från hösten 2022 till våren 2023 en organisationsjustering. Enhetschef Petter Björkstrand tar över min gamla enhet och samlar där leverans och förvaring oavsett om arkiven är analoga eller digitala. En ny enhetschef rekryteras nu med fokus på det publika och pedagogiska samt delar av biblioteksverksamheten på Bergsgatan.

Nytt från Malmö Museer 2022

AV PONTUS WIAHL OCH HELENE CEPLITIS

I början av våren kunde Malmö Museer äntligen öppna sina dörrar igen för besökare efter en tid av restriktioner. Effekten lät inte vänta på sig och besökare har strömmat in till museet. Med ett besöksantal på cirka 430 000 är Malmö Museer nu det mest besökta museet i landet utanför huvudstaden. 2022 var också året då nya öppettider infördes. Det innebär måndagsstängt men med utökat öppethållande på torsdagskvällar.

Modest Fashion

Ett viktigt uppdrag för Malmö Museer är att samla in och berätta om vår samtid. I utställningen *Modest fashion* har unga modeintresserade kvinnor tillsammans med studenter från Tillskärarakademin tolkat stilen *Modest Fashion* genom att designa nya plagg. Dessa plagg ställs ut tillsammans med skisser, filmer och modebilder. För att genomföra projektet anställdes åtta unga Malmökvinnor med intresse för den aktuella modestilen. Inom trenden rymms allt från street fashion till haute couture. Klädstilen varierar också utifrån bärarens bakgrund och personliga smak.

Fig. 1. – Foto: Matilda Thulin, Malmö Museer.

I utställningen erbjuds besökaren även en inblick i en lokal influensers garderob, starkt präglad av modestilen. Utställningen har varit välbesökt men också blivit mycket uppmärksammas i media och skapat debatt.

I samband med produktionen har museet samlat in nya klädesplagg och accessoarer till museets dräktsamling, för att bevara, tillgängliggöra och utveckla kulturarven i det moderna Malmö.

Ukrainadokumentationen

Det övergripande syftet med ett dokumentationsprojekt är att öka kunskapen och förståelsen för människans villkor i ett samtids- och framtidsperspektiv. Under våren har Malmö Museer genomfört en dokumentation om och med de människor som flytt Ukraina, men även de som tagit emot och hjälpt flyktingar på plats i Malmö.

Intervjuer och samtal har genomförts med ett tjugotal flyktingar i olika åldrar för att samla in deras berättelser. Olika hjälporganisationer och myndigheter har deltagit liksom privatpersoner som tagit emot flyktingar i sitt hem eller stöttat på annat sätt. I anslutning till alla intervjuer har en fotografisk dokumentation genomförts. Sammantaget ger det en bild av ett internationellt skeende och dess påverkan på ett lokalt plan.

Fig. 2. – Foto: Matilda Thulin, Malmö Museer.

Sommar på slottet

I år har Malmö Museer för första gången genomfört arrangemanget *Sommar på slottet*. Med hjälp av utställningar, barnaktiviteter, teaterföreställningar och föreläsningar har frågor om tillväxt, pengar och rättvisa lyfts. En av huvudattraktionerna var Malmö Stadsteaters föreställning *Robin Hoods hjärta* som sattes

upp på Borggården. I anslutning bjöd museet in till träningsläger i Robin Hoods anda. Här fick barn och unga testa bågskytte, klä sig i riddarrustning, prova myntslagning samt smide.

Museet öppnade även utställningen Myntergården, en berättelse om Malmöhus som centrum för den danska mynttillverkningen 1440–1530. Det är första gången Malmö Museer riktar fokus på

denna händelserika period i slottets historia. Vid sidan om Malmöttillverkade mynt, visas även autentiska verktyg som förknippas med mynthantering såsom myntvåg, vikter och pengapungar, allt från museets egna samlingar.

Sommar på slottet var ett samarrangemang med Malmö Stadsteater och Malmö Konstmuseum.

Fig. 3. – Foto: Matilda Thulin, Malmö Museer.

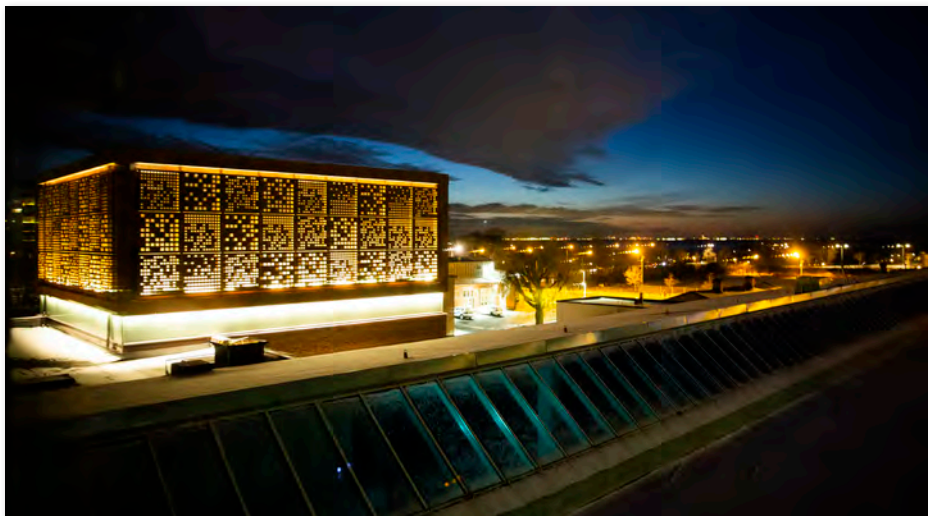
Jul på slottet

Första advent strömmade besökare in till borggården för att ta del av museets julmarknad. Den traditionella marknaden med hantverk, mat och dryck kompletterades i år med konserter på Borggårdens scen. Här bjöds på luciatåg, klezmermusik, jazz, romsk folklöre och avslutades med nycirkus. I Borgstugan demonstrerades diverse hantverk såsom drejning, ljusstöpning, broderi, silversmide och täljning. I Stora festsalen hölls traditionell dans runt granen. Årets mest väldof-tande utställning öppnade med allt från jultraditioner till pepparkakshustävling. Arrangemanget *Jul på slottet* genomfördes tillsammans med Malmö Sommarscen och Malmö Konstmuseum samt Sydsvenskan.

Wisdome Malmö

2022 har präglats av ett intensivt nätverksarbete och tillsammans med partners från akademi, näringsliv och offentlig sektor har en rad lyckade aktiviteter genomförts. Bland annat har Malmö Museer tillsammans med Inter Arts Center på Lunds universitet och ESS (European Spallation Source) avslutat ett residensprogram under våren där konstnärer från hela världen visuellt gestaltat den avancerade forskning som pågår på ESS.

Under sommaren genomfördes också ett sista hållbarhetslabb där unga Malmö-

Fig. 4. – Foto: Anna Gullmark, Malmö Museer.

bor fick arbeta med och visualisera sina tankar kring lösningar på utmaningar från Miljöförvaltningen, Sveriges Lantbruksuniversitet och Malmö Museer.

Trots komponentbrist samt leveransproblem till följd av pandemin och det uppkomna kriget i Ukraina har arbetet på Malmö Museer med att etablera ett visualiseringscenter med en dombiograf på Malmö Museer fortsatt under 2022. Under hösten har tekniken till Wisdome Malmös dombiograf anlänt och installation påbörjats. Invigningen planeras till våren 2023.

Museiområdet

Under 2022 har museet arbetat med att förändra både museets byggnader såväl som närmiljö. Anledningen till detta är att museet vill öka attraktionskraften i området och tillgängligheten för alla besökare. Fokus under året har legat på att öppna upp och tillgängliggöra framför entrén till Teknikens- och Sjöfartens hus och se över både skyltning, belysning och cykelparkering. Del av detta arbete har varit för att modernisera museet inför öppningen av Wisdome som öppnar under våren 2023. Samtidigt har också arbetet med att utveckla Teknikens- och Sjöfartens hus baksida påbörjats i samarbete med flera av stadens olika förvaltningar. Området runt museet har exploaterats i hög grad vilket innebär att det som länge varit museets bakgård nu blir en attraktiv plats som kommer att utvecklas för att besökare av olika anledningar ska få tillträde. Under 2023 riktas fokus mot Slottsholmen.

Nytt från Biblioteken i Malmö

AV RITA ROHLIN

Årets verksamhet är sammanställd genom utdrag ur Biblioteken i Malmös månadsrapporter till Kulturnämnden gällande 2022.

Särskilda dagar och händelser under året

Fadimedagen Den 18 januari var det tjugo år sedan Fadime Sahindal mördades. VHEK [Varken Hora Eller Kuvad] Skåne¹ bjöd tillsammans med Krut² på Stadsbiblioteket in till seminarium om hedersförtryck. Klas Gustavsson, högskolelektor och engagerad i VHEK Skåne var samtalsledare under kvällen. Medverkande var bland annat justitieminister Morgan Johansson (S) och Amineh Kakabaveh, riksdagsledamot och ordförande för VHEK.

Under *Förintelsens minnesdag* den 27 januari livesändes två av programmen från Röda rummet på Stadsbiblioteket. Båda programmen inleddes med musik.

Kriget i Ukraina har Stadsbiblioteket på flera sätt uppmärksammat under mars månad. Folkbiblioteken i Malmö är en mötesplats för alla och har ett lagstadgat demokratiuppdrag. Därför är det viktigt att tydligt informera om hur biblioteken kan användas, särskilt för nyanlända i Malmö. I samarbete med PEN [*Poets, Essayists, Novelists*] Malmö arrangerade Författarscenen den 2 mars en kväll i solidaritet med Ukraina, då tio Malmöförfattare läste upp verk av ukrainska kollegor. Stadsbiblioteket lystes också upp i blått och gult samtidigt som inspelningar av de ukrainska poeterna Ija Kiva och Kateryna Babkina, gjorda särskilt för Stadsbiblioteket, visades på storbildsskärm mitt i Ljusets kalender.

Fig 1. Stadsbiblioteket upplyst i gult och blått. – Foto: Biblioteken i Malmö

På *Internationella kvinnodagen* den 8 mars spelades ”Vem tänder stjärnorna?” i Röda rummet, en teaterpjäs av och med Monirah Hashemi om hennes erfarenheter från Afghanistan.

Den 15 mars firades *Nouruz* i Ljusets kalender för ett flertal av våra prioriterade målgrupper såsom småbarnsfamiljer, nyanlända, pensionärer, barn och unga med annat modersmål än svenska. Genom olika uttrycksformer firades vårens ankomst, naturens pånyttfödelse och inledandet av det nya året. Högtiden är multikulturell och firas i bland annat Iran, Kurdistan, Afghanistan, Azerbajdzjan, Kazakstan, Tadjikistan, Uzbekistan, Kina, Georgien och Armenien. Kvällens program bjöd på livemusik, folksång, äggmålning, diktävling och dans. Programmet var på både svenska och persiska.

Högtiden *Bloomsday* är hämtad ur romanen ”Ulysses” av James Joyce, en enda dag i Dublin, den 16 juni 1904. Dagen firades på Kirsebergsbiblioteket med högläsning ur ”Ulysses”, skrivarverkstad och irländsk musik, samt utställningar om James Joyce och om hur livet såg ut i Malmö 1904.

Femtioårsminnet av kapningen på Bulltofta uppmärksammades på Kirsebergsbiblioteket en tisdag i september. För ganska precis 50 år sedan utspelade sig Sveriges enda kapardrama, då flygplanet Gunder Viking på sin färd mot Stockholm tvingades vända och landa på Bulltofta flygplats i Malmö. Förhandlingarna med

de kroatiska kaparna leddes av justitieminister Lennart Geijer och vid sin sida hade han unge tolken Vladimir Rozijan, som nu 50 år senare trollband publiken med sina knivskarpa minnesbilder från ett dramatiskt dygn den 15–16 september 1972.

Författarscen – året som gått

Den 19 januari gästades Författarscenen av Clara Törnvall för att samtala om hennes bok *Autisterna – kvinnor på spekrat* med Elisabeth Hjorth. Ett samtal om livet med högfungerande autism och varför det har varit ett tillstånd reserverat för män.

Den 23 februari gästades Författarscenen av Nina Wähä för ett samtal med Kristina Lundquist, kulturskribent på DN, om sin nya roman *Babette*.

Författarscenen gästades 14 mars av den mexikanska författaren Fernanda Melchor. Hon samtalade med Andreas Norman om sitt författarskap, gestaltning och den toxiska masochismen och våldet som är en så påtaglig del av den mexikanska vardagen.

Veckan därpå samtalade den tyska författaren Judith Schalansky med Mats Almegård om sitt författarskap, eskapism, vetenskap och bibliotekens betydelse. Ett samtal som tolkades från tyska och engelska till svenska.

Den 20 april gästade sedan den italienska författaren Claudia Durastanti scenen för ett samtal med Ida Linde. I sin essäistiska roman *Främlingar jag känner* skildrade Durastanti bland annat erfarenheten av att som hörande växa upp med döva föräldrar.

Som en del av Biblioteken i Malmös samarbete med Malmö Opera framfördes i april två smakprov ur föreställningen *Systrarna*. Detta följdes av att författarna Jenny Tunedal, Jonas Brun och Anneli Jordahl på scen diskuterade Birgitta Trotzigs författarskap och också hur det är möjligt att överföra det till operascenen.

I maj besökte författaren och skolreportern Emma Leijnse Stadsbiblioteket och talade om sin bok *I en annan klass* tillsammans med journalisten Jenny Maria Nilsson.

Den 11 juni gästades Författarscenen av Hanya Yanagihara för ett samtal med Mats Kolmisoppi. Yanagihara fick sitt stora genombrott med sin andra roman *Ett litet liv* som nominerades till Bookerpriset. I somras var hon aktuell på svenska med romanen *Mot slutet* som utspelar sig i New York 1893, 1993 och 2093. En roman som berör ämnen som kolonialism, manlig vänskap, homosexuell kärlek och bildning.

Jonathan Franzen samtalade med Rakel Chukri den 20 september och Marie Darrieussecq besökte Författarscenen den 26 september för ett samtal med Harald Hultqvist. På ett underhållande och upplyftande vis borrar man ned sig i de båda författarskapens senaste böcker som spände över bredare frågor som amerikansk politik, översättning och det franska språket.

Under oktober månad gästades Författarscenen av den engelsk-albanska författaren, professor i politisk teori vid London School of Economics, Lea Ypi med sin biografi *Fri*. Hon samtalade med Hynek Pallas om sin uppväxt på 1980- och 90-talet i det stalinistiska Albanien och om den chockdoktrin som landet utsattes för efter kommunismens fall. Svenska Lina Wolff gästade Författarscenen dagen efter att hon nominerats till Augustpriset för sin senaste roman *Djävulsgreppet*. Tillsammans med Sonja Schwarzenberg blev det ett samtal om destruktiva relationer, författarliv och Jung.

Den 16 november skapade Nicolas Lunabba och Jason Diakit  en kväll med solidaritet och hopp. Samtalet utgick fr  Nicolas debutbok *Blir du ledsen om jag där?* En bok om kraften att bli sedd av en annan, en bok om sorg, hopp och förvandling. Samtalet arrangerades av Krut i samarbete med Helamalmö.

November bjöd på två f rfattarframtr danden. Dels den etiopisk-amerikanska författaren Maaza Mengiste som utifrån sin roman *Skuggkungen* samtalade med Judith Kiros bland annat om vem som har rätt till det historiska narrativet och vem som nedteknar den. Den 27 november avslutades  rets F rfattarscen med ett besök av franske  douard Louis som samtalade med Burcu Sahin, utifrån sina två senaste böcker *En kvinnas frigörelse* och *Att förändras: en metod*. Samtal om bland annat att välja biografien före fiktionen, det franska klassamhället, melankoli och nostalgi över sin bakgrund och att komplexitet inte utesluter radikalitet.

Utställningar och samtal

Oxiebiblioteket har tillsammans med Hälsinglands museum skapat en vandringsutställning med namnet *Rosa Taikon – konsten och kampen*. Rosa Taikon var en av Sveriges främsta silverkonstn rer och en förkämpe f r romers rättigheter. I april kom Elin Thomasson, intendent på Hälsinglands museum, och föreläste. Utställningen pågick till augusti.

I början av maj öppnade fotoutställningen *Alla  r vi nakna* av Andreas Paulsson på Stadsbiblioteket. Utställningen visar 18 personer, både påklädda och avklädda, med citat från djupintervjuer. De stora fotona syntes på flera olika platser i biblioteket, och behandlade ämnen som kroppsnormer, klädkoder och fördomar. I en intervju på *malmo.se* gav upphovsmannen sin syn på utställningen.

Fig 2. En del av utställningen "Alla  r vi nakna".
– Foto: Biblioteken i Malmö

Med vernissage den 24 maj och en vecka framåt hade Stadsbiblioteket besök av Apelgårdsskolan som visade sin utställning *Apelgårdsskolans röster*. Skolan är utsedd till en av Sveriges mest hållbara skola utifrån Grön Flagg³ och har jobbat med hur skola och omvärld tillsammans kan arbeta för en bättre värld kopplat till Agenda 2030 och de globala målen. Malmö är en av tio svenska kommuner som ingår i ett större projekt som presenterats i Stockholm under FN:s miljökonferens i juni.

Den prisbelönta vandringsutställningen *Auschwitz. Not Long Ago. Not Far Away* öppnades den 26 maj på Malmömässan. I samband med utställningen arrangerade Biblioteken i Malmö, Öppna Malmö och utställningens arrangör i Malmö: Nordic Exhibitions, en samtalsserie för att förmedla minnen och perspektiv av Förintelsen. Det andra samtalet i serien ägde rum på Stadsbiblioteket den 11 augusti med Pawel Sawicki, pressansvarig och utbildare från Auschwitz Memorial. Sawicki berättade om Auschwitz historia, platsen som symbol och dess betydelse samt olika aspekter och utmaningar som Auschwitz Memorial möter i arbetet. Senare den 18 oktober ägde det femte samtalet rum denna gång i samarbete med Malmö Museer. Samtalet handlade om de vita bussarna och leddes av Johan Ekblad, verksamhetsutvecklare på studieförbundet Vuxenskolan och Samuel Thelin, museiintendent på Malmö Museer. Det nästsista föredraget hölls i december under rubriken "De många Mengeles" av Therkel Stræde, Danmarks ledande forskare på Förintelsen som här talade om de många fångar som offrades i olika forskningsprojekt.

Den 14 december hölls det "Boksamtal" om invandring, integration och islams etablering i Sverige mellan författaren Simon Sorgenfrei, professor i religionsvetenskap och föreståndare för Institutet för forskning om mångreligiositet och sekularitet (IMS) vid Södertörns högskola och journalisten och krönikören Nadia Jebril. Samtalet utgick ifrån boken "De kommer vara annorlunda svenskar", om muslimska familjer som flytt till Sverige under andra världskriget

För barn och unga

Fröbomber och pysselpåsar på februarilovet. Biblioteken hade flera olika aktiviteter under februarilovet. På Lindängenbiblioteket kunde unga 12–15 år gå på skrivworkshop. På Kirseberg fick barn 6–12 år testa ett nytt sätt att så blommor på – med fröbomber! Oxiebiblioteket bjöd in lovlediga på filmvisning, och på Stadsbiblioteket fick alla barn komma och hämta en pysselpåse och titta på en film med Karin och Lisa på Barnens verkstad.

Önskat av barn: Under påsklovets arrangerade Stadsbiblioteket bland annat en *Trollerishow med Magiske Måns* och en efterföljande workshop.

Den 1 juli besökte Bellevuegårdsbiblioteket *Big Fives öppningsdag* i Kroksbäcksparken och erbjöd en tipsrunda där barnen visade sig ha stor kunskap om barn-

boksfigurer. Barnen kunde pyssla med att skapa figurer av målade toarullar som hängdes upp på en tråd mellan två träd.

Sommarkul på Lindängen, utebibliotek för barn anordnades av Lindängenbiblioteket. Varje vardagsförmiddag var det full kreativitet – då skapades pärlplattor, böcker, egendesignade kepsar och små gosedjur. Vid sex tillfällen kom Malmö Konsthall med sin mobila verkstad. Då skapades masker, mosaiktavlor och lerfigurer inspirerade av aktuella utställningar.

Bibliotekens lovaktivitet *Sommarboken* – läs tre böcker, få en – lockade i år 3161 barn och unga att delta.

Fig 3. Tema för sommarboken: Läs överallt!
– Foto: Biblioteken i Malmö

Fig 4. Drag Story Hour läste sagor på Kanini i oktober. – Foto: Biblioteken i Malmö

För tionde säsongen i Kanini den 29 oktober arrangerades *Drag Story Hour* med två sagostunder. "Kanini" är bibliotekets magiska plats med olika rum för barn 0–8 år. Dagen till ära var det Halloween-tema och sagoberättarna framträdde i lång, svart, glittrig klänning och Cruella de Vil-kostym.

I november är *Läslovet* en av bibliotekens högtider. Flera olika arrangemang genomfördes för barn och unga på alla stadens folkbibliotek – sagostunder, läskigt pyssel, skräckskrivarverkstad, dansworkshop och spökvandring *Dödens källare* som 2022 hade tema Romeo och Julia.

Allmänt–Övrigt

Utökade öppettider och E-böcker samt Romskt bibliotek, läsambassadörer och utmärkelser

Den 26 januari slogs dörrarna äntligen upp för ”Meröppet” på Husiebiblioteket, som är tredje bibliotek i Malmö att välkomna besökare utanför de ordinarie öppettiderna.

”E-böcker på ukrainska.” Den nationella tjänsten *Världens bibliotek* öppnade i april upp en ukrainsk bokhylla med e-böcker på ukrainska. Världens bibliotek drivs av Biblioteken i Malmö, i samarbete med Stockholms stadsbibliotek och Nasjonalbiblioteket i Norge.

Stadsbiblioteket, Bellevuegårdsbiblioteket, Garaget, Limhamnsbiblioteket och ReTuren (som nu är en del av Lindängenbiblioteket) erbjöd språkcaféer där besökare fick träna svenska, fika och umgås.

Jesper Pettersson, bibliotekarie på Bunkeflostrands bibliotek, tilldelades årets kulturpris av hembygdsföreningen Bunkeflo Gille i april för sitt arbete att bidra till bevarandet av Bunkeflo sockens historia.

I maj började Bagir Kwiek som samordnare för det romska bibliotek som ska skapas i Malmö. – Han har tidigare arbetat som utredare för Kungliga biblioteket angående ett romskt resursbibliotek i Sverige och har varit Sveriges läsambassadör. I den befattningen utsåg han 32 folkbibliotek till romska läsambassader, varav tre återfinns i Malmö – på biblioteken i Oxie, Bellevue och Lindängen.

Läsambassadörerna är en läsfrämjande verksamhet som drivs av Biblioteken i Malmö (BiM) och Tillsammans i förening. Sammanlagt 100 ”Ung i sommarpraktikanter” har med hjälp av nio handledare läst högt, berättat sagor och delat ut böcker i parker, på gårdar, lekplatser och stränder. De har läst och boktipsat tillsammans med minst 7 000 barn och unga runtom i Malmö och de har delat ut cirka 1 100 böcker och 900 pixiböcker.

Besöken på biblioteken januari – augusti ökade i takt med släppta coronarestriktioner. Utlånen för e-böcker och e-ljudböcker var i det närmaste helt oförändrade.

Under Malmöfestivalen bjöd Biblioteken i Malmö in till *Silent Book Club* – en avkopplande lässtund och en paus från festivalvimlet och erbjöd böcker och en stilla läsplats i Sankt Petrikyrkans krämarkapell. Konceptet innebar att deltagarna läste sin egen bok, sida vid sida i tystnad, för att efter en timmes läsning samtala om tankar och känslor som läsningen väckte.

Ukrainska ambassaden i Stockholm uppmärksammade *Världens bibliotek* som tidigt våren 2022 beslöt att börja erbjuda ukrainska böcker och ljudböcker i tjänsten som en konsekvens av den förväntade vågen av ukrainska flyktingar. Världens bibliotek har aktivt arbetat med att följa språklagen i Sverige: att alla människor

har rätt till sina språk och språklig utveckling och att alla också har rätt till att just deras språk och kulturella identitet blir synliggjord och värdesatt.

Den 29 september hölls Latinamerikansk filmvisning. Då visades efter stängning på "Garaget" den argentinska filmen *Nuestros días más felices* (Our happiest days), som handlade om 74-åriga Agatha som vaknar upp en dag i en åttaårig flickas kropp.

Svensk biblioteksförning har tilldelat enhetschef Athanasios Patsias årets barnrättsutmärkelse *Elefanten*. Priset belönar en verksamhet eller person som i en bibliotekskontext föredömligt har arbetat med barns rättigheter, i enlighet med FN:s barnkonvention. Priset gavs för den resurskartläggningsmodell Athanasios tagit fram tillsammans med ekonomichef, controller och utvecklingssekreterare på kulturförvaltningen.

Den tredje lördagen i november gick alla vägar till Kirseberg, där *Backanatten* firades med kultur av alla de slag. Glada barn sjöng med i visorna under programpunkten *Astrids guldkorn*. Senare på kvällen var det ukrainsk kulturkväll och Myroslava Romaniuk sjöng folkvisor från sitt hemland Ukraina. Stadsarkitekten Finn Williams var där och ville veta mer om Backabornas åsikter om stadsutveckling. Kvällen avslutades med rysliga spökhistorier med Jacques Schultze.

Firandet av Finlands självständighetsdag den 6 december var fullbokat till sista plats – med liv och lust firade deltagarna med traditionell ljusständning, åt smörgåstårter och prinsesstårter i finska flaggans färger på Biograf Panora.

Noter

- ¹ Varken hora eller kuvad (VHEK) bildades som ideell förening år 2005 och är en avdelning av den internationella organisationen, "Ni Putes Ni Soumises", som bildades i Paris 2003. Varken hora eller kuvad är en partipolitiskt och religiöst obunden feministisk och antirasistisk gräsrotsrörelse. Föreningens grundsten är demokrati.
- ² Krut är en plats där unga kan mötas i skapande och berättande för att öppna upp för nya världar, möjligheter och drömmar. Krut finns på våning 3 i Ljusets kalender på Stadsbiblioteket.
- ³ Grön Flagga drivs av Håll Sverige Rent och ingår i det internationella nätverket Eco-Schools, ett världsomspännande lärandeprogram inom hållbar utveckling.

Malmö Kulturhistoriska Förening Verksamhetsberättelse 2021

Årsmöte

Ordinarie årsmöte hölls genom "Korrespondensårsmöte" dvs. utskick av ett medlemsbrev med kallelse, dagordning och förslag till beslut tillika röstsedel p.g.a. Folkhälsomyndighetens rekommendationer om begränsning av antalet personer som gavs möjlighet att vistas i samma lokal med hänsyn till rådande smittrisk av Covid-19. Mot bakgrund av de 87 inkomna poströsterna per den 30 april fastställdes utsänt förslag till beslut. Göran Larsson lämnade posten som ordförande och till hans efterträdare valdes Gunilla Konradsson-Mortin. Nina Wiklund valdes till ny ledamot.

Styrelsen

Styrelsen har sammanträtt 9 gånger: den 21 januari, den 25 mars, den 10 maj (konstituerande), den 27 maj, där vårens möten avhölls på plattformen Zoom.

Den 26 augusti, den 15 september (per capsulam), den 11 oktober, 15 november och den 14 december 2021. Styrelsen har haft följande sammansättning: Gunilla Konradsson-Mortin, ordförande, Peter Bager, vice ordförande, Göran Titze, kassaförvaltare, Rita Rohlin, sekreterare, Gunnar Ericson, Stefan Ersgård, Katarina Forsström, Adam Hidestål, Anders Reinsnert, Attila Rostovanyi, Nina Wiklund.

Revisorer

Auktoriserad revisor Ingrid Sollerhed-Fallén, Ernst & Young AB, som tillsammans med Elisabeth Nordgren granskat föreningens räkenskaper. Revisorssuppleanter E&Y AB, tillsammans med Birgitta Åkesson.

Föredrag, utflykter m.m.

Ordföranden Göran Larsson hade sammanställt ett medlemsbrev med information om inställda vårprogram, som *inte* kom att genomföras på grund av den rådande pandemin: *Berättelser om pågående forskningsarbeten kring Malmö historia* och besök på IMH, Malmö universitet samt vårutflykten lördagen den 16 maj till *Österlen i Leif Ljungbergs spår – modell 1935*. I detta brev informerades även om en nyhet på vår hemsida www.elbogen.nu under egen flik: Malmöpodden "A Du!" – en radiopodd som pratar Malmö på tillbakalutat Malmövis med folkbildaren Jeanette "Vante" Rosengren och den frågvisse diversearbetaren i kulturbranschen Kalle Lind.

Höstens program genomfördes i sin helhet.

Måndagen den 20 september, möte med föredrag av Ingrid Schwanborg, författare till Gryps nr 13: *Blomsterhandlarliv – Kvinna och företagare på Nobelvägen* och trädgårdsmästaren John Taylor som berättade om *Människor och odling i Malmö*. Sammankomsten avhölls på Katrinetorp och inleddes med måltid.

Torsdagen den 28 oktober föredrag på Malmö stadsbibliotek av professor Lars Edgren som talade under rubriken: *Att bära i anständigt sällskap. Åra och stånd i 1700-talets Malmö*.

Söndagen den 28 november, *Jul på slottet – en stämningsfull julmarknad för stora och små*. Försäljning av föreningens böcker samt medlemsvärkning.

Måndagen den 6 december, *Julsammankomst på Malmö Museer* inleddes med guidad visning av Konstmuseets utställning *Samlingen* följt av julbord på restaurang Wega.

Publiceringsverksamhet

Årsboken ELBOGEN 2020 utkom i april. Boken skickades ut per post till alla medlemmar och utbytesföreningar. Gryps 13, *Blomsterhandlarliv – Kvinna och företagare på Nobelvägen* utkom under våren. Författare Ingrid Schwanborg.

Malmö stadsarkiv

Lördagen den 13 november, *Arkivens Dag* på temat ”*Röster i arkiven om den långa kampen för rösträtt*”. Digitala inspelade föredrag och samtal samt visning av två filmer.

Kommittéer

Redaktionskommittén bestående av Rita Rohlin, Stefan Ersgård, Christian Kindblad, Kerstin Martinsdotter och Anders Reisnert har avhållit ett flertal möten.

Programkommittén bestående av Gunilla Konradsson-Mortin, Katarina Forsström, Anders Reisnert och Attila v. Rostovanyi har tillsammans med Rita Rohlin förberett årets aktiviteter.

Stipendiekommittén bestående av Gunilla Konradsson-Mortin, Anders Reisnert och Nina Wiklund har behandlat inkomna stipendie- och bidragsansökningar

Föreningens och stiftelsernas beviljade bidrag:

Föreningens styrelse förvaltar föreningens egna kapital samt de två stiftelserna Leif Ljungbergs Stiftelse och Makarna Jönssons Minnesfond. Båda har liksom föreningen kulturhistoriska ändamål. Under verksamhetsåret utdelades följande bidrag:

Malmö Kulturhistoriska Förening

Styrelsen beslöt att från Malmö Kulturhistoriska Förening utdela medel till:

Lars Gustaf Andersson för en publikation av en diktsamling författad av Lasse Söderberg, 10 000 kronor.

Barbro Possner för projekt ”En bok om Föreningen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö”, 32 000 kronor (del).

Christer Andreasson för projekt: ”En bok om färjeleden Limhamn-Dragör”, 15 000 kronor.

Stiftelsen

Makarna Sigfrid och Karolina Jönssons Minnesfond

Sammanträden har hållits i samband med föreningens sammanträden.

Styrelsen beslöt att från Stiftelsen makarna Sigfrid & Karolina Jönssons minnesfond utdela medel till:

Barbro Possner för ”En bok om Föreningen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö”, 18 000 kronor (del).

Leif Ljungbergs stiftelse

Sammanträden har hållits i samband med föreningens sammanträden.

Styrelsen beslöt att från Leif Ljungbergs stiftelse utdela medel till:

Jan Horck för projekt: ”Bok om World Maritime University (WMU)”, 75 000 kronor.

Anette Sarnäs för forskning om: ”Karl XII i Malmö”, 10 000 kronor.

Malmö Stadsarkiv för ”Ordningsarbeten i Kockums industriars handlingar om järnvägstillverkning”, 100 000 kr.

Pål Brunnström för projekt ”Bok om Malmös HBTQ-historia”, 50 000 kr.

Fredrik Egefur för projekt ”Vinterpalatset i Malmö – samhällsomstörtare, folkhemsanarkister eller bara radikal kulturförening?”, 50 000 kr.

Karin Sjöberg för forskning rörande ”De norska barnen på Borgarskolan i Malmö och de vita båtarna 1945”, 30 000 kr.

Caroline Ahlström Arcini för projekt ”Utgrävningarna av gravar och jämförelse med samtida gravar i St: Petri kyrka”, 30 000 kr.

Medlemmar

Föreningens medlemsantal under 2021 uppgick till 618 medlemmar med fullt medlemskap – varav 83 var utbytesföreningar och institutioner.

*Styrelsen för
Malmö Kulturhistoriska Förening
www.elbogen.nu*

* * *

Bilder från verksamhetsåret, hösten 2021 – Text och foto: Rita Rohlin

Fig. 1. Ingrid Schwanborg berättade om blomsterhandlarlivet i Malmö. (Gryps 13)

Fig. 2. 'Blomsterhandlarliv och odling'. Höstmöte i september med måltid och föredrag på Katrinetorp.

Fig. 3. Föreningens mångåriga revisorssuppleant Birgitta Åkesson på ingång.

Fig. 5. Liv och rörelse på Borggården i juletid.

Fig. 6. Katarina Forsström visade upp och informerade om föreningens årsböcker 'Elbogen' och om skriftserien 'Gryps'.

Fig. 4. Föredrag på Malmö stadsbibliotek i oktober. Professor Lars Edgren talade under rubriken 'Att bära i anständigt sällskap. Ära och stånd i 1700-talets Malmö.'

Fig. 7–9. Guidad visning av Samlingsutställningen på Malmö Museer i december 2021.

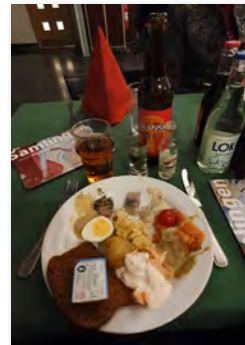

Fig. 10–11. Nu är det jul igen – på Malmö Museer.

Fig. 12. Ordförande Gunilla Konradsson-Mortin hälsade välkommen till Julsammankomst på Restaurang Wega.

Tack till Dig

- för att du läser vår årsbok,
- medlem för att Du stödjer vår förening,
- författare som bidragit med intressanta artiklar!

Bli medlem i Malmö Kulturhistoriska Förening

Malmö Kulturhistoriska Förening har till uppgift att

- främja forskning och kunskap om Malmö historia och kulturliv under såväl dansk som svensk tid
- verka för god miljövård och byggnadsvård
- genom publiceringsverksamhet göra stadens förflutna levande.

Årsavgift 125 kronor. Familjemedlem 25 kronor.

Besök gärna vår hemsida. Här kan Du anmäla medlemskap, se verksamheten och läsa de flesta av våra årsböcker och skrifter.

www.elbogen.nu

Malmö Kulturhistoriska Förening
c/o Malmö stadsarkiv · 205 80 Malmö
Bankgiro 5326-3117
Kontakt: medlem-mkhf@telia.com

Malmö's äldsta stadssigill med bilden av en romansk kyrka

ELBOGEN 2022

MALMÖ KULTURHISTORISKA FÖRENING